

Magyar Földrajzi Társaság
Societas Geographica Hungarica
1872

FÖLDRAJZI
KÖZLEMÉNYEK

GEOGRAPHICAL
REVIEW

147. évfolyam, 3. szám

2023

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG

ALAPÍTVÁ: 1872

Tisztikar

Elnök: LÓCZY DÉNES egyetemi tanár

Tiszteletbeli elnök: PAPP-VÁRY ÁRPÁD ny. egyetemi tanár

Alelnökök: EGEDY TAMÁS tudományos főmunkatárs, egyetemi docens

NEMERKÉNYI ZSOMBOR tudományos munkatárs

Főtitkár: JENEY LÁSZLÓ szakosztályelnök, egyetemi docens

Titkár: SZIKSZAINÉ RÁCZ TÍMEA iskolai földrajztanár

Felügyelőbizottság: BOROS LAJOS, KUBA GÁBOR, MICHALKÓ GÁBOR

Választmány

AUBERT ANTAL szakosztályelnök,
intézetigazgató

BERNEK ÁGNES szakosztályelnök,
főiskolai tanár

BUJDOSÓ ZOLTÁN főiskolai tanár

CSAPÓ JÁNOS osztályelnök, egyetemi tanár

CSIZMADIA NORBERT szakosztályelnök

DÁVID LÓRÁNT DÉNES osztályelnök,
egyetemi tanár

GERHARDTNÉ RUGLI ILONA ny. középiskolai
tanár

GÖNCZY SÁNDOR osztályelnök, főiskolai
docens

GRUBER LÁSZLÓ középiskolai tanár

GUBA ANDRÁS középiskolai tanár

GYENIZSE PÉTER egyetemi docens

GYŐRI RÓBERT egyetemi docens

GYURICZA LÁSZLÓ osztályelnök,
egyetemi docens

HEVESI ATTILA osztályelnök,
ny. egyetemi tanár

HUSZTI ZSOLT osztályelnök, intézetigazgató

KARANCSI ZOLTÁN tszv. egyetemi docens

KARÁTSON DÁVID szakosztályelnök,
tszv. egyetemi tanár

KISS EDIT ÉVA tudományos tanácsadó,
egyetemi tanár

KLINGHAMMER ISTVÁN szakosztályelnök,
akadémikus

KÓKAI SÁNDOR osztályelnök,
egyetemi tanár

KOVÁCS ZOLTÁN akadémikus, tudományos
tanácsadó, egyetemi tanár, az IGU Magyar
Nemzeti Bizottságának elnöke

KUBASSEK JÁNOS Magyar Földrajzi Múzeum
igazgatója

KUNOS GÁBOR szakosztályelnök,
villamosmérnök

LENNER TIBOR osztályelnök,
tszv. egyetemi docens

LERNER JÁNOS szakosztályelnök

MÁJAI CSABA osztályelnök, tanfelügyelő

MAKÁDI MARIANN szakosztályelnök,
ny. főiskolai docens

MUCSI LÁSZLÓ osztályelnök,
egyetemi docens

NAGY BALÁZS egyetemi docens,
A Földgömb főszerkesztője

NAGY GYULA egyetemi adjunktus

PÁL VIKTOR egyetemi docens

PAP NORBERT osztályelnök, egyetemi tanár

RADICS ZSOLT egyetemi adjunktus

SIMON GYÖRGY osztályelnök, középiskolai
tanár

SISKÁNÉ DR. SZILASI BEÁTA egyetemi docens

SUBA JÁNOS szakosztályelnök, térképész

SZILASSI PÉTER egyetemi docens

SZŐLLŐSY LÁSZLÓ középiskolai tanár

SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI IRÉN osztályelnök,
tudományos tanácsadó, egyetemi tanár

TEPERICS KÁROLY osztályelnök,
egyetemi docens

TIMÁR JUDIT osztályelnök,
tudományos főmunkatárs

TÓTH ANTAL osztályelnök, egyetemi docens

TÖMPE LÁSZLÓ szakosztályelnök,
középiskolai tanár

VÍZI ISTVÁN osztályelnök

**A Közgyűlés által megválasztott tiszteleti tagok a Magyar Földrajzi Társaság
Választmányának örökös tagjai.**

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG ELSŐ ÉVTIZEDEI: CÉLOK ÉS NEMZETKÖZI KAPCSOLÓDÁSOK

GYURIS FERENC – GYŐRI RÓBERT

THE EARLY DECADES OF THE HUNGARIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY:
GOALS AND INTERNATIONAL LINKS

Abstract

In many European countries, geography was regarded as an important ‘imperial science’ in the late 19th century, and influential geographical societies contributed to the empire-building efforts. The Hungarian Geographical Society, however, was more connected to a nation-building mission in the decades after its foundation (1872), and seeking recognition of Hungary among the European nations had always been a priority of the society. Imperial thinking became more prevalent around the turn of the century, but even then, Hungarian geographers emphasised the special Hungarian interests that were different from the geopolitical aims of the Austrian part of the Austro-Hungarian Empire. This paper examines the Hungarian Geographical Society in international comparative context. The Hungarian society belonged to the middle-sized geographical societies in terms of its membership, income, and financial reliance on state subsidies, which corresponded the semi-peripheral position of Hungary.

Keywords: Austria-Hungary, geographical societies, geography and empire, nation-building

Bevezetés

A XIX. században Kelet-Közép-Európában a kibontakozó nemzeti mozgalmak a különböző művészeti ágak, a nemzeti irodalom, a nemzeti zene, a festészet felvirágzása mellett azoknak a tudományos vállalkozásoknak a gyarapodását is elősegítették, amelyek hozzájárultak a nemzeti identitás megerősítéséhez. A nemzeti történelmi narratíva megteremtése, a haza földrajzának bemutatása, a nép, a parasztság kultúrájának felfedezése a legfontosabb tudományos törekvések közé tartozott. Kelet-Közép-Európa népeinek többsége birodalmak keretei között élt ez idő tájt, és a saját nemzetállam megteremtése sokáig beteljesítetlen álm maradt. Számukra a kultúra és a tudomány szférája viszont lehetőséget biztosított a nemzeti érzelmek megélésére. A nemzeti és a birodalmi keretek tartós egymás mellett élése, a nemzeti és birodalmi érdekek közti feszültségek a földrajztudomány intézményesülésének dinamikáját is meghatározták a Habsburg Birodalom, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia területén.

Magyarországon a nemzeti ébredés első jelei a XVIII. század végén mutatkoztak, és a nemzeti törekvések a XIX. század első felében, a reformkorban erősödtek meg. Az ország az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc során tett sikertelen kísérletet a Habsburg Birodalomból való kiszakadásra. A vesztes háborút fokozott Habsburg-elynyomás és a Birodalom Magyarország számára előnytelen átszervezése követte. A neoabszolutizmus kora azonban csak erősítette a passzív nemzeti ellenállást, és tovább növelte a nemzeti identitást ápoló tudományok szerepét. A Birodalom két fele közti megbékélést az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés hozta el: az Osztrák–Magyar Monarchia új államszervezetében Magyarország a belső ügyekben, így az oktatás- és kultúrpolitikában széles önállóságot élvezett. Ez teremtette meg a lehetőséget a magyar földrajztudomány intézményesülésére, közoktatási szerepének bővülésére, felsőoktatási pozíciójának kiépülésére. Az 1870-es években a hazai geográfia nemzetépítő feladatai kerültek előtérbe, „a birodalom föld-

rajza” másodlagos maradt. Az 1880-as, 1890-es évektől kezdve azonban már egyre több geográfus foglalkozott nagyhatalmi, geopolitikai kérdésekkel, és a közös birodalmon belüli magyar érdekek megjelenítésével.

Tanulmányunkban egyrészt azt mutatjuk be, hogyan érhető tetten a Magyar Földrajzi Társaság megszületésénél a nemzeti identitás megerősítésének szándéka, és hogyan jelent meg később a birodalomépítés gondolata. Másrészt nemzetközi perspektívában is elhelyezzük a Magyar Földrajzi Társaságot. Az Osztrák–Magyar Monarchián belül és tágabb nemzetközi összehasonlításban is vizsgáljuk tagsága méretét és szerkezetét, pénzügyi forrásait, az állam anyagi befolyását – részben olyan adatok felhasználásával, amelyek elemzésére a hazai szakirodalomban korábban nem került sor.

A magyar földrajz az intézményesülés útján: a Magyar Földrajzi Társaság megalakulása és a nemzetépítés szolgálata

A geográfia tudományos társaságainak megalapítása az 1820-as években vette kezdetét. A sort a Párizsi Földrajzi Társaság nyitotta 1821-ben, majd a berlini folytatta 1828-ban, a londoni brit Királyi Földrajzi Társaság pedig 1830-ban jött létre. A 19. század derekán, 1856-ban Bécsben is földrajzi társaság létesült, amely később az Osztrák Földrajzi Társaság nevet kapta. A folyamat az 1870-es évektől még erősebb lendületet vett. Ebben egyaránt szerepet játszott a gyarmatosítás új, afrikai hulláma, az Európa-szerte erősödő nemzetállami gondolkodás és honismereti nevelés, valamint az 1870–1871-es porosz–francia háború, ahol a porosz fél elsöprő sikerét francia részről is sokan a poroszországi földrajzoktatás és így a porosz katonák térképolvasási képességének magasabb színvonalával magyarázták (HEFFERNAN, M. 2009). A 19. század utolsó évtizedeiben már gombamód szaporodtak a földrajzi társaságok, számuk 1900-ra meghaladta a 120-at. Csak Németországban közel húsz új társaság jött létre a századvégen, Franciaországban pedig közel harminc társaság működött a századfordulón (HEFFERNAN, M. 2011; KOLLM, G. 1909; WARDENGA, U. 2019; GEORG, M. – WARDENGA, U. 2020).

Magyarországon csak az Ausztriával történő 1867-es kiegyezést követően került szóba egy önálló magyarországi társaság életre hívása. A kiegyezés után az Osztrák–Magyar Monarchiában a belső önigazgatását visszanyerő Magyarország oktatás- és kultúrpolitikája kiemelt figyelemmel fordult a földrajz felé. Az intézményesülés legelső lépései a középiskolai, majd a felsőfokú oktatásban történtek meg. Az 1850-es, 1860-as években a középiskolákban a földrajz nem jelent meg önállóan, hanem a történelemmel alkotott közös tantárgyat. Az 1868-as tanterv viszont a hatosztályos főgimnázium minden osztályában kötelezővé tette a heti két földrajzórát (FODOR F. 2006). A középiskolai oktatás átszervezésével párhuzamosan került sor az egyetemi oktatás reformjára: a pesti Bölcsészettudományi Kar 9 új tanszék – köztük a földrajzi tanszék – felállítására tett javaslatot (SZABÓ J. 1980). Az „egyetemes és összehasonlító földrajz” tanszékének élére 1870. július 19-én nevezték ki professzornak HUNFALVY JÁNOST (FODOR F. 2006). Ugyanebben az időszakban nyert polgárjogot a geográfia az Osztrák–Magyar Monarchia valamennyi tudományegyetemén. Korábban csak a Bécsi Egyetemen működött földrajzi tanszék (1851-ben Friedrich SIMONY kinevezésével alapították meg a bécsi katedrát), majd a kiegyezést követő két évtizedben nyílt meg a kolozsvári, a grazi, az innsbrucki, a prágai, a krakkói, a lemergi, a csernovici és a zágrábi földrajztanszék (HILBERT B. 2019, p. 226).

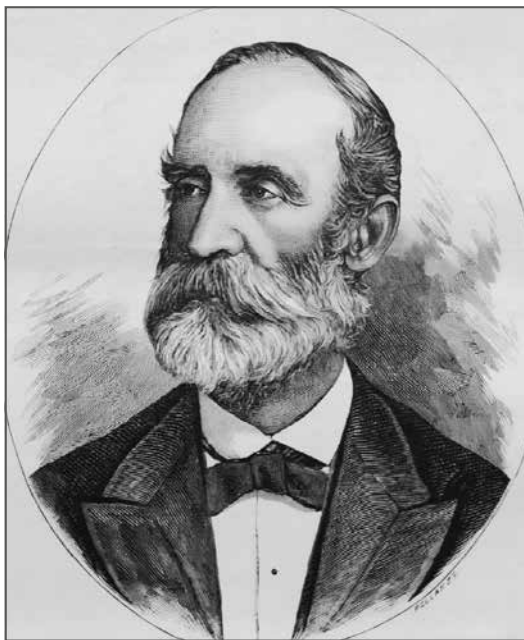
Ami a Magyar Földrajzi Társaságot illeti, ennek megszervezését, fő célkitűzéseit érdemes összehasonlítani a 1856-ban alapított bécsi Császári–Királyi Földrajzi Társaság (*Kaiserlich-Königliche Geographische Gesellschaft*), ma használatos nevén az Osztrák

Földrajzi Társaság (*Österreichische Geographische Gesellschaft*) céljaival. A bécsi társaság egyike volt a császárvárosban alapított birodalmi látókörű tudományos társaságoknak, amelyek a tudományos élet nemzetek fölött átívelő, az Osztrák Császárság teljes területére kiterjedő megszervezésében gondolkodtak. A Bécsi Földrajzi Társaság a Habsburg család mottóját (*Viribus unitis* – Egyesült erővel!) és a birodalmi szimbólumokat folyóiratának címlapján is szerepeltette, és hitet tett a többnemzetiségű államalakulat „egység a sokszínűségben” ideája mellett. Ez az eszme a társaság tagságának és a társaság folyóiratában megjelent cikkek szerzőinek országok/tartományok közötti megoszlásában is tükröződött. 1860-ban a társaság tagjainak 40%-a volt bécsi vagy alsó-ausztriai illetőségű, és nagyjából egyenlő arányt tettek ki a birodalom többi országából-tartományából, illetve külföldről csatlakozó tagok. Beszédes ugyanakkor, hogy a magyarországi részvétel a társaság életében az ország birodalmon belüli súlyához képest szerény volt. A magyarországi (és erdélyi, bánáti) honosságú tagok aránya 1860-ban 7,6%, 1885-ben 5,5%, 1914-ben pedig mindössze 4,2% volt (MATTES, J. 2020).

A birodalmi léptékű földrajzi szervezet nem váltott ki komolyabb magyarországi érdeklődést, hiszen a vesztes szabadságharc után az ausztriai irányítású intézményekben, szervezetekben való részvétel, tisztségvállalás ellentétes volt a magyar tudományos közélet hazafias alapállásával. Amint Magyarország visszanyerte belső önállóságát a kiegyezés után, a magyar tudósok annál szívesebben működtek közre a nemzeti identitás megerősítésében. A magyar földrajztudomány intézményesülésének a geográfia első nemzetközi földrajzi kongresszusán, 1871-ben Antwerpenben szerzett tapasztalatok további lendületet adtak. A konferencián részt vevő néhány magyar tudós szemtanúja volt a tudományterület erősödésének, és komolyan vette a kongresszus határozatát, amely minden országban földrajzi társaságok létrehozására buzdított. Az ő kezdeményezésükre alakult meg 250 taggal a Magyar Földrajzi Társaság 1872. május 12-én (FODOR F. 2006).

A Magyar Földrajzi Társaság vezetői által megfogalmazott célok között kiemelten szerepelt a földrajz népszerűsítése, az új földrajzi felfedezések, kutatási eredmények ismertetése, a földrajz iskolai pozícióinak megerősítése és Magyarország területének kutatása. Különösen ez utóbbi feladat volt sürgető a lázasan megszerveződő magyar földrajz számára. A Kárpát-medence területe nem volt terra incognita korábban sem, a magyar tájakat (különösen a Kárpátok hegyeit) hazai és külföldi utazók, kutatók egyaránt felkeresték. A nemzeti érzelmű tudományos közösség számára viszont fontos volt, hogy a hazai földet magyar szempontok szerint, magyar tudósok mutassák be a bel- és külföldi közvéleménynek. A magyar nyelv, az irodalom, a kultúra és a tudomány ápolására 1825-ben alapított Magyar Tudományos Akadémia a vesztes szabadságharcot követő évtizedben átfogó földrajzi munkák megírását sürgette, és az akadémia felhívására készítette el az első, részletgazdag, többkötetes művet Magyarország földrajzáról HUNFALVY JÁNOS (1863–1865). A magyar földrajz első számú szaktekintélyeként ő lett a budapesti egyetem első tanszékvezetője és a Magyar Földrajzi Társaság első elnöke (*I. ábra*) (GYURIS F. 2020). HUNFALVY az 1873. év földrajztudományi eredményeiről írt beszámolójában is hangsúlyozta a hazai föld kutatásának szükségességét, nem feledkezve meg az olyan kényes kérdésekről, mint a népesség anyanyelvi, etnikai megoszlásának feltérképezése: „*Hazánk ethnographiai viszonyai földrajzi és tudományos tekintetből éppen nincsenek még földérítve. A külföldi tudósok részint hamis és félszeg vizsgálódásokból következtetnek [...] Kívánatos, hogy hazai tudósok minden előítélet és elfogultság nélkül vessék vizsgálat alá a hazánk népességét alkotó kevert és nem kevert népfajok testi és lelki tulajdonságait ...*” (HUNFALVY J. 1874, pp. 54–55.)

Az ország területének szakszerű kutatása és a kutatási eredmények külföldi népszerűsítése egy újabb cél megvalósulásához is hozzájárulhatott, mégpedig ahhoz, hogy

1. ábra HUNFALVY JÁNOS, a Magyar Földrajzi Társaság elnöke (1872–1888).

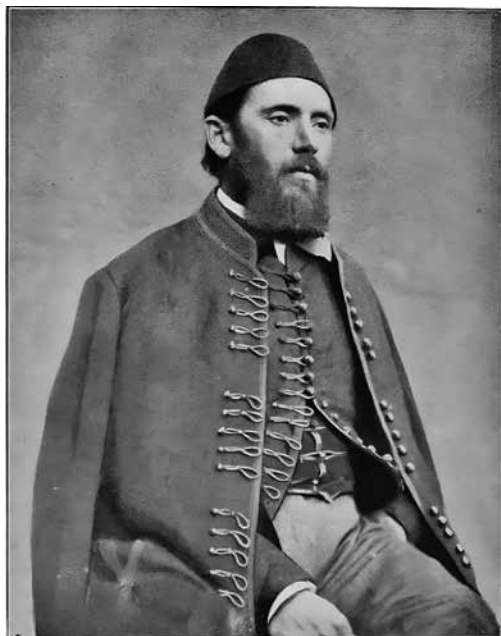
Figure 1 JÁNOS HUNFALVY, President of the HGS (1872–1888).

Forrás/Source: Vasárnapi Újság 35 (1888), p. 813.

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/50/Hunfalvy_J%C3%A1nos_Poll%C3%A1k.jpg

Magyarország „visszakerüljön” Európa és a „civilizált világ” térképére. Az elgondolás az volt, hogy ha a bőkezűen támogatott magyar kultúra és a magyar tudomány eredményei ismertté válnak világszerte, az elősegítheti, hogy a közös birodalom vagy Ausztria mellett a félig önálló Magyarország elismertsége is növekedjen. Az akkoriban Európa-szerte gyorsan intézményesülő, dinamikusan fejlődő földrajztudomány tehát nem hiányozhatott Magyarországról sem. Egyszerűen szólva: ha Európa civilizált országaiban mindenhol művelik a földrajzot, akkor Magyarország sem maradhat hátra. Így fogalmazta meg ezt az igényt VÁMBÉRY ÁRMIN, a pesti egyetemen a keleti nyelvek professzora és egyben a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke (2. ábra): „*És ha most szemügyre vesszük e sokoldalú munkásságot, e fáradhatatlan törekvést, melynek célja a földirati tudomány gazdagítása, végre amaz élénk érdeklődést, mellyel a Föld alapos megismerése iránt az egész művelt Európa viseltetik, akkor vajon kérdésbe szabad-e állítanunk, hogy mi magyarok még tovább is érintetlenül maradjunk-e a földrajzért való lelkesedés ezen tüztől, vajon ölbe tett kezekkel nézzük továbbra is az ápolást és buzgóságot, melyet nyugoti szomszédaink e tudomány körül kifejtének? Nem! Ezt nem akarjuk és nem is akarhatjuk többé!*” (VÁMBÉRY Á. 1873, pp. 21–22.)

A földrajz művelése tehát a nemzet érdekét is szolgálta: ahogy a művelt nyugati közvélemény megismeri a magyar földrajz eredményeit (különösen Magyarország kutatásának eredményeit), úgy fog Magyarország nemzetközi elismertsége is növekedni. Ugyanakkor pedig a magyar geográfusok abban bizhattak, hogy a földrajznak, mint új és modern diszciplínának a pozícióját megszilárdíthatja, ha fontosságát a politikusok is felismerik. Erre nem is kellett sokáig várni. Az 1871-es antwerpeni konferencián HUNFALVY JÁNOS alelnökként képviselte Magyarországot (FODOR F. 2006), az 1875-ös párizsi nemzetközi földrajzi

2. ábra VÁMBÉRY ÁRMIN, a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke (1872–1889), elnöke (1889–1890).
Figure 2 ÁRMIN VÁMBÉRY, Vice-President and President of the HGS (1872–1889, 1889–1890).

Forrás/Source: VÁMBÉRY Á. 1905: Küzdelmeim. – Franklin Társulat, Budapest.

<http://mek.oszk.hu/03900/03975/html/>

kongresszusra és kiállításra pedig már komoly magyar delegáció érkezett. A magyar kiállítók nagy sikerrel szerepeltek, és számos díjjal tértek haza (Société de Géographie 1880; DÉCHY M. 1875; HUNFALVY J. 1875). Hunfalvy Párizsban az ötödik, statisztikai tárgyú osztály zsűrijének elnöki pozícióját is betöltötte, ami figyelemre méltó eredmény volt annak fényében, hogy hasonló megtiszteltetésben – még Ausztriát külön számítva is – csak öt másik ország képviselője részesült (Ausztria, Franciaország, Németország, Olaszország és Oroszország). Hunfalvy ráadásul az etnográfiai csoportnak is tagja volt, rajta kívül magyar részről VÁMBÉRY ÁRMIN (1832–1913) kapott hasonló szerepet a földtudományi csoportban (Société de Géographie. 1880). Hunfalvy mindezen túl részt vett az 1873-as bécsi és az 1878-as párizsi vilákiállítás bírálóbizottságában. 1877-től alelnökként járult hozzá az egy évvel korábban alapított Nemzetközi Afrika-szövetség magyar osztályának munkájához, levelező tagja volt a berlini, a párizsi és a belga földrajzi társaságnak, a bécsi, antwerpeni, genfi és Buenos Aires-i földrajzi társaság pedig tiszteletbeli tagjának választotta (MÁRKI S. 1889).

A Földrajzi Társaság 1875. évi őszi közgyűlését a magyar kormány, Budapest főváros és számos nemzeti intézmény képviselőinek jelenlétében nyitották meg. TANÁRKY GEDEON (1875), a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára a közgyűlést köszöntő beszédében meleg szavakkal gratulált a földrajz sikeréhez, és rámutatott arra a szolgálatra is, amelyet a földrajz az egész nemzetnek tett: „*Mi ezen nemzetekkel [Franciaország, Nagy-Britannia, Németország, Oroszország] versenyre nem kelhetünk, s midőn mégis megjelenni bátorodtunk, tettük ezt azon célból, hogy az úgyszólván első, tisztán tudományos célú vilákiállításon jelét adjuk azon törekvésnek, miszerint mi is a cultur nemzetek sorába kívánunk felvétetni. Nem vártunk kitüntetést, de reméltünk elismerést...*” (TANÁRKY G. 1875, p. 291.)

A Magyar Földrajzi Társaság a nemzeti és birodalmi célok között

A földrajznak a nemzeti célok eléréseért tett szolgálatai közül messze nem az ország nemzetközi megítélésének javítása volt a legnagyobb tétel. Ennél fontosabb volt a geográfia közoktatásban betöltött szerepe: a földrajz tantárgyat a nemzeti identitás ápolásának egyik fontos eszközeként erősítették meg mindenfelé az európai iskolákban (FODOR, F. 2006). A földrajzi társaságok mindenütt támogatták a földrajz egyetemi intézményesülését és közoktatási súlyának növekedését. Emellett az európai földrajzi társaságok saját országuk külpolitikai céljait is pártfogolták: a gyarmatosítás, a birodalom-építés befolyásos tudományos népszerűsítői voltak (LIVINGSTONE, D. 1992; GAMBI, L. 1994; SANDER, G. –RÖSSLER M. 1994; VAN DER WELDE, P. 1995; SCHELHAAS, B. –HÖNSCH, I. 2001; WITHERS, C. W. J. 2001; ZIMMERER, J. 2016; MATTES, J. 2020).

A Magyar Földrajzi Társaság vezetői megosztottak voltak a gyarmatosítás és a birodalom-építés gondolatát illetően. Az 1870-es években sem az európai nagyhatalmak gyarmati politikája, sem az Osztrák–Magyar Monarchia eszméje nem kapott egyöntetű támogatást a Földrajzi Közlemények szerzőitől. Az elbukott forradalom és szabadságharc emléke még élénken élt a társaság több prominensében, Hunfalvy János például hét hónapig börtönben is volt a világosi fegyverletétel után (SZABÓ J. 1980, p. 28.). A közös birodalmon belüli rivalizálás a földrajztudományban egészen a Monarchia felbomlásáig érezhető volt. Az 1880-as, 1890-es évektől kezdve a Földrajzi Közlemények szerzői általában pozitívan írtak az osztrák–magyar külpolitikai célokról, és támogatták a birodalom balkáni befolyásának erősítését, de mindig felhívták a figyelmet arra, ha a magyar szempontok különböztek az osztráktól.

A Balkán területe több szempontból is fontos volt: az Osztrák–Magyar Monarchia a gyengülő Oszmán Birodalom helyét kívánta elfoglalni a térségben (egyúttal távol tartani onnan a pánszláv eszmét pártfogó Orosz Birodalmat), és ipari kivitelének is itt akart új piacot szerezni (CSAPLÁR-DEGOVICS K. 2022). Ennek következtében a Balkán iránti tudományos érdeklődés is élénk volt, Ausztriában éppúgy, mint Magyarországon (MATTES, J. 2020). A magyarországi Balkán-kép átalakulása az Oszmán Birodalomhoz való viszonyban érthető meg: a XV-XVII. századi útleírásokban a félelmetes és az országot fenyegető déli nagyhatalom territóriumaként megjelenő félsziget a XIX. század végén már a magyar nagyhatalmi ambíciók terepeként tűnt fel (KÓSZEGI M. 2017). A századfordulótól kezdve jöttek létre, és különösen az első világháború időszakában erősödtek meg azok az ambiciózus tudományos társaságok, kutatóintézetek, amelyek fő céljukként a balkáni térség kutatását tűzték ki (HAJDÚ Z. 2007). Magyar utazók, tudósok, köztük geográfusok indultak balkáni kutatóutakra, többször a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. Még az első világháború éveiben is folytatódott a balkáni terepmunka. Mi több, Szerbia jelentős részének katonai megszállása új kutatási területeket nyitott meg. Ekkor vett részt balkáni kutatóúton pl. LÓCZY LAJOS és FODOR FERENC (JOBBITT, S. 2015). A Balkánban számos magyar tudós „*a mi keletünk*”-et látta (STRAUSZ A. 1885, p. 264; HAJDÚ Z. 2007), ahol a magyar érdekek még az osztrák érdekekkel is ütköztek.

A Magyar Földrajzi Társaság 1912-ben alapította meg Gazdaságföldrajzi Szakosztályát, amelynek elnökévé HAVASS REZSŐT választották (3. ábra). A szakosztály programjának megfogalmazásában HAVASS külön kiemelte a magyar gyarmatosítás lehetőségeinek a feltárását és a Balkán tudományos kutatásának fontosságát (1912). HAVASS, akit a kortársak a „*magyar imperializmus lelkes és hivatott bajnokának*” tekintettek (HAJDÚ Z. 2007, p. 19.), közel két évtizeden keresztül töltötte be az MFT alelnöki tisztét, és a magyar geográfusok között a legtermékenyebb balkáni szakírónak számított. Számára nem volt

kérdés, hogy a birodalomépítésben a magyar érdekek meg kell előznie az osztrák vagy az osztrák–magyar érdekeket. Erélyesen visszautasította azokat a terveket, amelyek a dualista Osztrák–Magyar Monarchia átszervezésére irányultak, így a délszláv „trializmus” gondolatát is, amely a közös birodalmon belül fogalmazta meg az osztrák és magyar állammal egyenrangú délszláv állam igényét. HAVASS állásfoglalása a magyar földrajz és a Magyar Földrajzi Társaság politikai küldetését is hangsúlyozta: „szolgálhatunk-e szebb ideált, amidőn a tudomány fegyvereivel is síkra szállunk, hogy hazánk integritását megvédjük. [...] Az osztrákok ezen alkalommal nem a délszlávok eszményeinek megvalósítását, hanem [...] nemzeti erőnknek meggyengítését célozzák. Vissza akarják szorítani Magyarországot a tengertől. [...] Birodalmunk délvidéke [...] földrajzilag is hozzánk tartozik. [...] képtelenség a trializmus földrajzi szempontból.” (HAVASS R. 1909, p. 380., 382., 384.)

3. ábra HAVASS REZSŐ, a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke (1897–1914).

Figure 3 REZSŐ HAVASS, Vice-President of the HGS (1897–1914).

Forrás/Source: Magyar Földrajzi Múzeum, Érd, Cholnoky-gyűjtemény

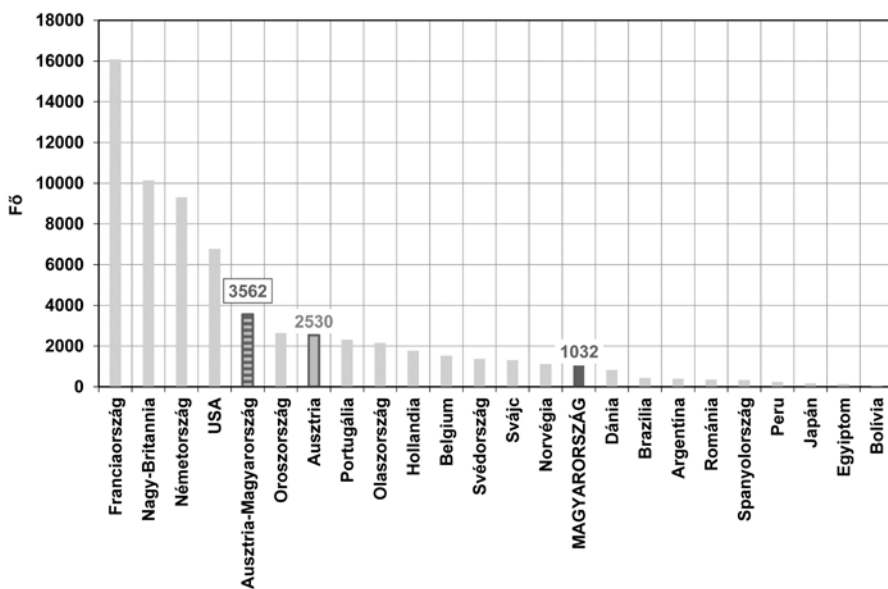
A Magyar Földrajzi Társaság nemzetközi összetetésben

A Magyar Földrajzi Társaság (MFT) korabeli nemzetközi jelentőségét elsősorban a más országokban működő társintézményeivel összevetve mérhetjük föl. Különösen hasznos adatforrást nyújtanak ehhez annak a Földrajzi Évkönyvnek (*Geographisches Jahrbuch*) a kötetei, amelyeket a németországi Tübingiában, Gotha városában székelő Justus Perthes Verlag, a kor legrangosabb földrajzi kiadóvállalata jelentetett meg (BROGIATO, H. P. 1998; DEMHARDT, I. J. 2004; HENNIGES, N. 2017). Az évkönyvek alapján megállapítható, hogy az MFT-t 18 földrajzi társaság előzte meg 11 országban: Francia- és Németországban, Nagy-Britanniában, Hollandiában, Ausztriában, Svájcban és Olaszországban, a konti-

nensnyi területű cári Oroszországban, valamint az amerikai kontinensen Mexikóban, az Egyesült Államokban és Brazíliában (BROGIATO, H. P. 1998; WICHMANN, H. 1884). A társaságok között nemzeti és helyi illetőségűek is akadtak, mivel számos országban nem egyetlen nemzeti társaság jött létre, mint Magyarországon, hanem több városnak volt saját társasága, például Francia- és Németországban (LENZ, K. 2004). Magyarországon ugyanakkor időrendben megelőzött több fejlett gazdaságú országot, köztük Belgiumot, Dániát és Svédországot, valamint az egykor Földünk legnagyobb gyarmattartóinak minősülő Portugáliát és Spanyolországot. Az MFT létrehozását két esztendővel később, 1875-ben követte a Román Földrajzi Társaság Bukarestben. A Monarchia ausztriai része 1894-ben gyarapodott egy újabb egyesülettel, a Cseh Földrajzi Társasággal, 1897-ben pedig a Horvát Földrajzi Társaság kezdte meg működését Zágrábban. A századfordulón immár mintegy 120 földrajzi társaság működött világszerte, közülük 27 Franciaországban, 26 Németországban.

Taglétszám, bevétel: a nemzetközi középmezőnyben

A 20. század első évtizedének végére a Magyar Földrajzi Társaság rendes tagjainak létszáma a kezdeti 250-ról 1000 fölé emelkedett (4. ábra), bevételeinek éves volumene pedig meghaladta a 10 000 akkori német márkát, amely közelítőleg 12 000 osztrák–magyar koronának felelt meg (5. ábra). Magyarország érthető módon ezzel is jócskán elmaradt Ausztria mögött, ahol a bécsi és a prágai földrajzi társaság együttesen immár 2530 tagot tömörített és 28 500 német márkányi bevétellel gazdálkodott. (Utóbbi javát

4. ábra A földrajzi társaságok rendes tagjainak összegzett létszáma országonként (1908).

Figure 4 The summarised number of actual members of geographical societies by country (1908).

Forrás: KOLLM, G. 1909, pp. 409–419. adatai alapján saját szerkesztés.

Ausztria–Magyarország oszlopa az Osztrák–Magyar Monarchia összes földrajzi társaságának adatait tartalmazza.

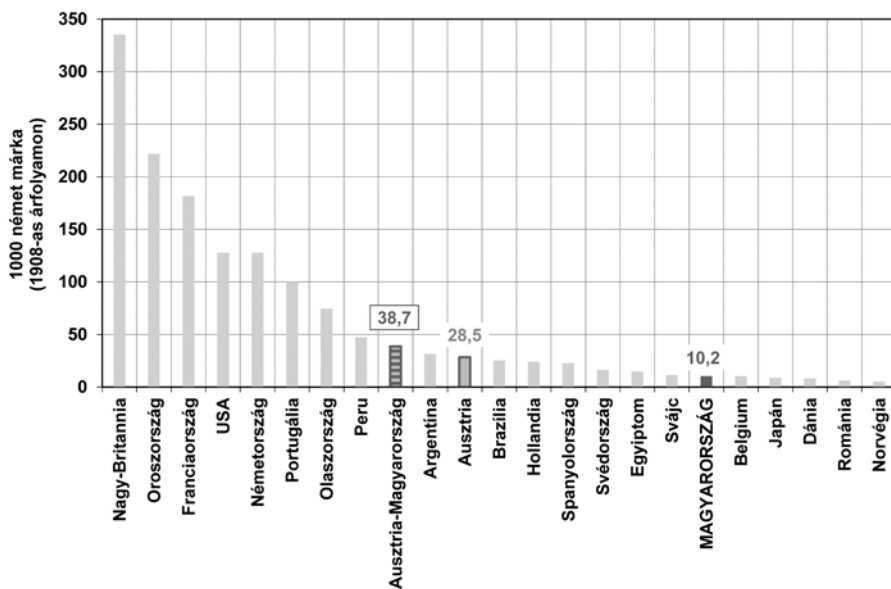
Ausztria és Magyarország értékének különálló feltüntetésére az összehasonlíthatóság érdekében került sor.

Source: Own design based on data from KOLLM, G. 1909, pp. 409–419. The column for 'Austria-Hungary' includes all societies in the empire. The separate columns 'Austria' and 'Hungary' are depicted for the sake of comparison.

a bécsi Császári-Királyi Földrajzi Társaság adta 1950 rendes taggal és 25 500 márkával.) A három vezető európai hatalom, Nagy-Britannia, Franciaország és Németország pedig felsőbb kategóriában „versenyzett”: Magyarországról nézve csillagászatilag tűnő értékkel vezette a nemzetközi rangsorokat Franciaország 16 000 fő feletti taglétszámmal, valamint Nagy-Britannia 335 000 német márkányi bevétellel.

A Magyar Földrajzi Társaság nyilvánvalóan nem konkurálhatott ezeknek a Magyarországnál jóval nagyobb, népesebb és gazdagabb országoknak a társaságaival, így is több európai ország társaságait maga mögé utasította – miközben a Föld legtöbb országa egyáltalán nem büszkélkedhetett még saját földrajzi társasággal. Az MFT léte és fokozatos gyarapodása tehát önmagában komoly vívmánynak minősült globális összevetésben. Ráadásul a német, az orosz és a visszaszorulóban lévő török birodalom közötti átmeneti, köztes-európai régióban egyértelműen az MFT nőtte ki magát a legjobban. A Román Földrajzi Társaságnál mintegy kétszer nagyobb bevétellel és háromszor nagyobb tagsággal bírt, miközben a Cseh Földrajzi Társasághoz képest taglétszám alapján két és félszeres, bevétel terén négyszeres volt a fölénye. Ezek az arányok a korabeli geopolitikai helyzettel párosulva érdemi nemzetközi elismerést biztosítottak az MFT és a magyar geográfusok számára, főként Magyarország szomszédsági zónájában. Különösen így volt ez annak fényében, hogy a 19–20. század fordulóján az európai országok közötti rivalizálásnak fontos szimbolikus terepét képezte a tudománnyal, kultúrával, művelődéssel kapcsolatos statisztikák összevetése: a „nagyobb” volumennel rendelkező országok ugyanis jellemzően „erősebbnek” és „műveltebbnek” minősültek.

Amennyiben a földrajzi társaságok nagyságát saját országuk méretéhez, jelen esetben népességszámához viszonyítjuk, a nemzetközi kép kicsit módosul (6. ábra). Itt már

5. ábra A földrajzi társaságok összesített bevétele országonként (1908), korabeli 1000 német márkában.

Figure 5 The summarised annual revenue of geographical societies by country in 1000 German marks (around 1908)

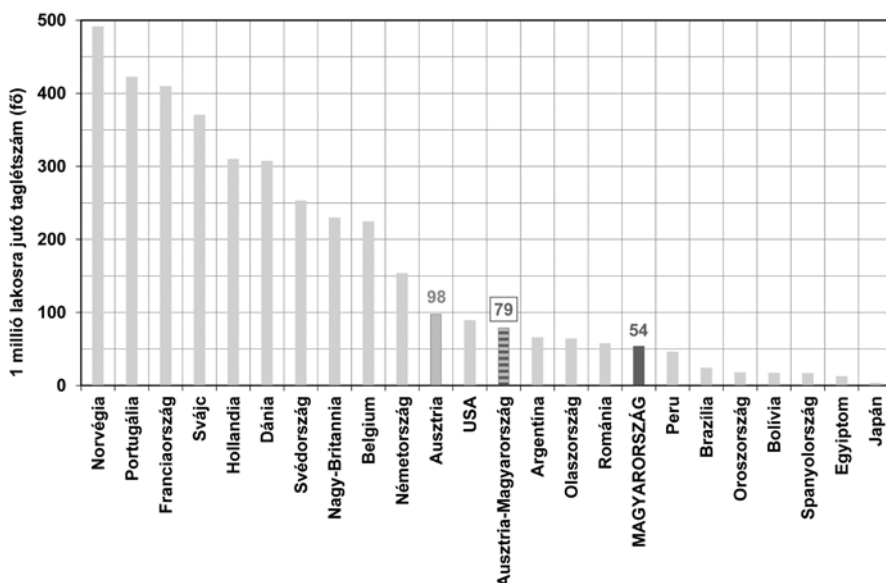
Forrás: KOLLM, G. 1909, pp. 409–419. adatai alapján saját szerkesztés.

Ausztria–Magyarország oszlopa az Osztrák–Magyar Monarchia összes földrajzi társaságának adatait tartalmazza.

Ausztria és Magyarország értékének különálló feltüntetésére az összehasonlíthatóság érdekében került sor.

Source: Own design based on data from KOLLM, G. 1909, pp. 409–419. The column for ‘Austria-Hungary’ includes all societies in the empire. The separate columns ‘Austria’ and ‘Hungary’ are depicted for the sake of comparison.

nem a legnagyobb gazdasági és katonai hatalommal, egyszersmind tengerentúli gyarmatbirodalommal rendelkező nagyhatalmak vezetik a listát, hanem általában véve azok az országok – mérettől függetlenül –, amelyeket a kor viszonyai között a „legműveltebbnek”, „legcivilizáltabbnak” tekintettek gazdasági termelésük, oktatási színvonaluk, urbanizáltságuk és polgárosultságuk magas színvonalá alapján (l. SCHLÜTER, O. 1908; JEFFERSON, M. 1911; HUNTINGTON, E. 1915; PRINZ Gy. – TELEKI P. 1937; GYURIS F. 2019). (Vagyis amelyekre a II. világháború után a „legfejlettebb” jelzőt volt szokás alkalmazni –l. McEWAN, C. 2009; SOLARZ, M. W. 2014; GYURIS F. 2018.) Magyarország ugyanakkor e tekintetben is Olaszországgal és Romániával mozgott egy tartományban, csak éppen a három ország között így kisebb különbség mutatkozik. Ez alátámasztani látszik, hogy a földrajztudomány intézményesülésének nemzetközi „hulláma” hasonló társadalmi és gazdasági körülmények között érte el ezeket az országokat.

6. ábra A földrajzi társasági tagok egymillió lakosra jutó száma országoként (1908).

Figure 6 Members in geographical societies per one million inhabitants by country (around 1908).

Forrás: KOLLM, G. 1909, pp. 409–419. (taglétszámok) és KELTIE, J. S. 1908 (országok lakosság száma)

adatai alapján saját szerkesztés. Ausztria–Magyarország oszlopa az Osztrák–Magyar Monarchia összes földrajzi társaságának adatait tartalmazza. Ausztria és Magyarország értékének különálló feltüntetésére az összehasonlíthatóság érdekében került sor.

Source: Own design and calculation based on data from KOLLM, G. 1909, pp. 409–419. (number of members) and KELTIE, J. S. 1908 (country population data). The column for ‘Austria-Hungary’ includes

all societies in the empire. The separate columns ‘Austria’ and ‘Hungary’ are depicted for the sake of comparison.

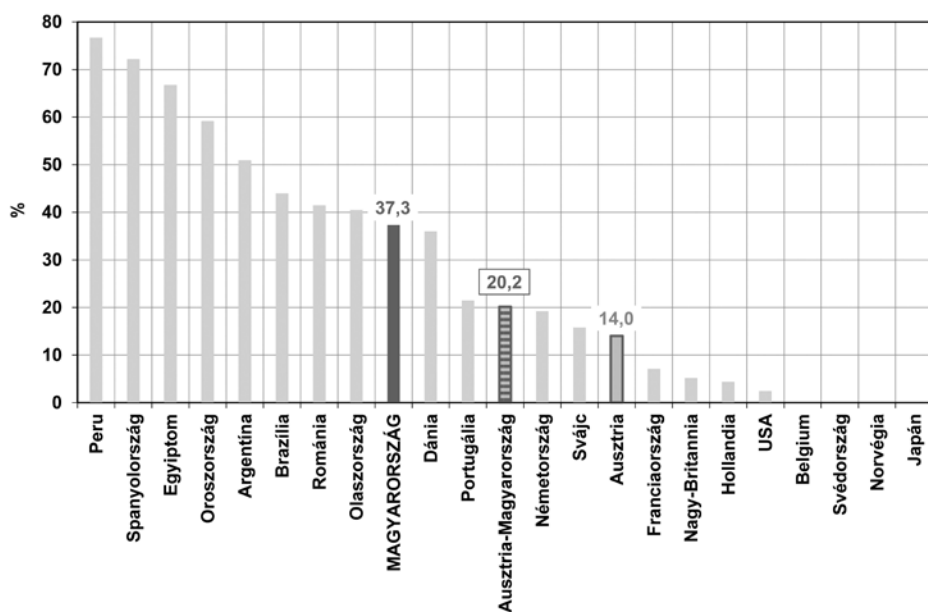
Anyagi háttér: nem szélsőséges, de erős állami függés

A korabeli földrajzi társaságok működésének tágabb társadalmi háttéréről fontos információt ad bevételeik szerkezete is. A fejlettebb gazdasággal, élénkebb kereskedelemmel, polgárosultabb társadalommal jellemezhető országok földrajzi társaságai „piacibb” feltételek mellett működtek (7. ábra). Ők tőkeerősebb tagságra, tehetősebb mecénásokra és szponzoráló vállalatokra támaszkodhattak, különösen, hogy utóbbiak konkrét gazdasági

hasznot reméltek a földrajzi ismeretszerzés támogatásától: új kereskedelmi és befektetési lehetőségek azonosítását a Föld távolabbi pontjain. Jellemző, hogy ezekben az országokban a társaságok teljes bevételének kevesebb mint 20%-a származott állami támogatásból, sőt a részarány sok esetben nem érte el a 10%-ot, Belgiumban, Hollandiában, Norvégiában, Svédországban és az USA-ban pedig az 5%-ot sem.

Más országokban ugyanakkor ilyen típusú forrásokkal kevésbé lehetett számolni, így ott létfontosságúvá váltak az állam, tehát az országos kormányzat által nyújtott támogatások. Különösen így volt ez olyan nagy területű, ám gazdaságilag kevésbé fejlett országokban, ahol kiterjedt országrészek szinte még feltáratlanok voltak, legalábbis érdemi gazdasági hasznosításuk váratott magára (pl. Peru, Argentína, Brazília, Oroszország). Itt az államgépezet kiemelt érdeke volt a földrajzi társaságok megtámogatása, amelyek bevételének közel fele vagy több mint fele, szélsőséges esetben akár háromnegyede állami támogatásból származott.

Magyarország ebben a tekintetben is a középmezőnybe tartozott (37,3%), Olaszországhoz (40,4%) és Romániához (41,4%) hasonlóan. Az állami szférának tehát komoly pénzügyi szerepe – és ennek megfelelő befolyása – volt a Magyar Földrajzi Társaságban is, ám ez a befolyás így sem volt olyan erős, mint például az orosz és jó néhány latin-amerikai társaságnál. Szembeötlő volt ugyanakkor a Monarchián belüli különbség: az állami támogatások költségvetési részaránya a magyarországinak alig több mint harmada volt csak Ausztriában, amely ilyen tekintetben a legfejlettebb gazdaságú országok trendjeit követte (v.ö. MATTES, J. 2020).

7. ábra Az állami támogatások százalékos aránya a földrajzi társaságok bevételében országonként (1908).

Figure 7 The share of subsidies from the total revenue of geographical societies by country, in percent (around 1908).

Forrás: KOLLM, G. 1909, pp. 409–419. adatai alapján saját szerkesztés.

Ausztria–Magyarország oszlopa az Osztrák–Magyar Monarchia összes földrajzi társaságának adatait tartalmazza.

Ausztria és Magyarország értékének különálló feltüntetésére az összehasonlíthatóság érdekében került sor.

Source: Own design and calculation based on data from KOLLM, G. 1909, pp. 409–419. The column for ‘Austria-Hungary’ includes all societies in the empire.

The separate columns ‘Austria’ and ‘Hungary’ are depicted for the sake of comparison.

Felemás nemzetköziesedés: a Társaság külföldi tagjai

A Magyar Földrajzi Társaság 1909-ben 1221 rendes tagot számlált – közülük 75-en alapító tagok voltak –, valamint 66 tiszteleti és 39 levelező tagot, akik közül 34, illetve 24 fő külföldön élt. A Társaság szinte minden nyugat-, észak- és közép-európai országból választott tiszteleti tagokat, csakúgy, mint az Egyesült Államokból, továbbá a nemzetközi földrajztudományi életben szintén „nehézsúlyú” szereplőnek számító Oroszországból. A hazánktól dél-délkeletre fekvő országokból ugyanakkor senkit, ami különösen szembeötlő, hiszen ekkoriban már ott is számos földrajzi társaság működött, egyes prominens tagjai pedig (például a szerb JOVAN CVIJIC) addigra nemzetközi hírnevet szereztek maguknak (8. ábra). A külföldi levelező tagoknál egészen más kép rajzolódott ki. Huszonnégyük közül egy sem élt vagy dolgozott Belgiumban, Hollandiában, Svédországban, Oroszországban vagy az Egyesült Államokban, ahol pedig kivétel nélkül voltak tiszteleti tagjai a Társaságnak. Kettejük ugyanakkor Romániában, egyikük pedig Szerbiában tevékenykedett (9. ábra).

8. ábra A Magyar Földrajzi Társaság külföldi tiszteleti tagjai 1909-ben (1 pont = 1 tag).

Figure 8 Foreign honorary members of the HGS by country (1909).

Forrás: A Földrajzi Közlemények 1909, pp. 6–7. adatai alapján saját szerkesztés. Alaptérkép: Wikimedia Commons.
Source: Own design based on data from Földrajzi Közlemények 1909, pp. 6–7. Base map from Wikimedia Commons.

A különbség fő oka abban keresendő, hogy tiszteleti tagot jelentős részben saját reno-méjük, „imázsuk” építése, önképük kifejezése végett választanak tudományos társasá-gok. Ezen keresztül is azt igyekeznek kimutatni, kiket tekintenek követendő példakép-nek, merre szeretnének fejlődni, kihez szeretnének hasonulni. Levelező tag ugyanakkor alapvetően olyanokból lesz, akik ténylegesen szoros kapcsolatot ápolnak a társasággal. Az MFT külföldi tiszteleti és levelező tagjainak markánsan eltérő földrajzi megoszlása így arra mutat rá, hogy a Társaság döntően a „legműveltebbnek” tekintett nemzet-ekkel igyekezett elmélyíteni kapcsolatait, ezzel is megerősítve a magyarság és a magyar geográfia „teljes értékű európai” önképét. Ténylegesen aktív külföldi kapcsolatrendszere

9. ábra A Magyar Földrajzi Társaság külföldi levelező tagjai 1909-ben (1 pont=1 tag).

Figure 9 Foreign corresponding members of the HGS by country (1909).

Forrás: A Földrajzi Közlemények 1909, pp. 8–9. adatai alapján saját szerkesztés. Alaptérkép: Wikimedia Commons.

Source: Own design based on data from Földrajzi Közlemények 1909, pp. 8–9. Base map from Wikimedia Commons

azonban döntően – és érthetően – a legközelebbi fekvésű országokkal, hazánk tágabb szomszédságával kötötte össze.

Az is kijelenthető, hogy a Magyar Földrajzi Társaság kimondottan a Monarchia magyar felének, azon belül alapvetően a magyar anyanyelvű lakosságának a földrajzi társaságaként működött. Az 1221 rendes tag közül 30 élt külföldön, ebből csak 9 fő Ausztriában (kevesebb, mint az Egyesült Államokban), ráadásul utóbbiak közül 3 fő etnikailag magyar volt (10. ábra). A még élő 75 alapító tag közül pedig mindössze egy volt osztrák (egy orosz és egy USA-beli mellett). Ausztria a külföldi tiszteleti és levelező tagok (5, illetve 4 fő) között sem volt különösebben felülreprezentálva más országokhoz képest. A Társaság tagságában a Magyarországgal több mint 800 éve perszonalunióban lévő Horvátország értelmisége sem jelent meg érdemben, annak ellenére, hogy a Horvát Királyságban 1897-ig, tehát az MFT létrejötte után 25 évig nem alakult földrajzi társaság. 1909-ben az MFT 1221 rendes tagja közül összesen hét volt horvátországi, ebből is a horvát területen állomásozó osztrák–magyar huszárezredek tettek ki ötöt, intézményi tagként. A 75 életben lévő alapító tag közül pedig egyedül egy szlavón báró élt horvát területen.

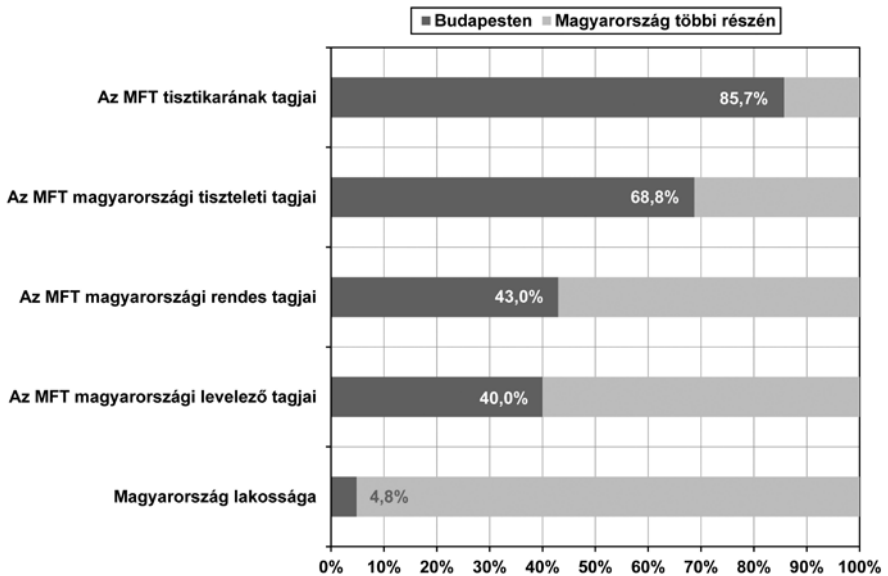
Figyelemre méltó az is, hogy a Magyar Földrajzi Társaság tagságát – több más hazai tudományos társasághoz hasonlóan – erőteljes Budapest-centrikusság jellemezte. Magyarország 1873-ban kialakított fővárosa a századforduló időszakában rohamos gazdasági fejlődésen és népességyarapodáson ment keresztül, az ország összlakosságából képviselt aránya ezzel együtt 1910-ben sem érte el az 5%-ot. Az 1909. évi adatok alapján azonban az MFT magyarországi tagságán belül a rendes tagok 43,0%-a, a levelező tagok 40,0%-a, a tiszteleti tagok 68,8%-a lakott Budapesten. A héttagú Tisztikarból pedig hatan éltek és dolgoztak a fővárosban (85,7%) (11. ábra). Az egyedüli kivételt CHOLNOKY Jenő jelentette, aki 1905 óta a Kolozsvári Egyetem professzora volt, ám a valóságban ideje tekintélyes részét ő is Budapesten töltötte, ahol előadásokat is rendszeresen tartott (FODOR F. 2006).

10. ábra A Magyar Földrajzi Társaság külföldi rendes tagjai 1909-ben (1 pont = 1 tag).

Figure 10 Regular members of the HGS abroad by country (1909).

Forrás: A Földrajzi Közlemények 1909, pp. 12–37. adatai alapján saját szerkesztés. Alaptérkép: Wikimedia Commons.
 Source: Own design based on data from Földrajzi Közlemények 1909, pp. 12–37. Base map from Wikimedia Commons.

11. ábra Budapest részesedése a Magyar Földrajzi Társaság tagságából, valamint Magyarország összlakosságából (1909–1910).

Figure 11 The share of Budapest of HGS members and the population of Hungary (1909–1910).

Forrás: A Földrajzi Közlemények 1909, pp. 6–37.,

valamint a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1912 adatai alapján saját szerkesztés.

Source: Own design based on data from Földrajzi Közlemények 1909, pp. 6–37. and the 1910 Census of Hungary (Central Statistical Office)

A kor viszonyainak fényében nem meglepő, hogy a Társaság tagságát a férfiak uralták. A Tisztikarban, a hazai és a külföldi tiszteleti tagok, valamint a külföldi levelező tagok között egyetlen nő sem volt. A tagság más részeiben igen – a tagok között már az 1870-es években mintegy 50 nő szerepelt –, ám számarányuk ott is igen alacsonynak bizonyult. Az intézményi tagokat nem számolva, 1909-ben a társaság 15 magyarországi levelező tagja közé mindössze egy nő tartozott (7,1%), a 63, még életben lévő alapító tag közé 5 nő (7,9%), a tiszteleti tagok között pedig csupán 7,4% volt a nők aránya. Ők döntően a közép- és felsőbb osztályokból származó, földrajz iránt érdeklődő úrhölgyek (nem ritkán maguk is az útleíró irodalom művelői), lányiskolai igazgatók, tanárok, illetve a társaság vezetőinek hitvesei voltak. A 7-8% körüli értékek azonban a maguk korában nemzetközi összehasonlításban nem számítottak alacsony értéknek: a 19. század első felében alapított európai tudományos társaságok döntően felső középosztálybeli, nagypolgári vagy arisztokrata férfiak klubjaként működtek, a Brit Királyi Földrajzi Társaság pedig egészen 1913-ig nem fogadott nőket a tagjai közé (HEFFERNAN, M. 2011). A társaság választmányában és tisztikarában azonban kizárólag férfiak foglaltak helyet.

Összefoglalás

A XIX. század első felében alapított földrajzi társaságok a felfedezőutak, az új tudományos eredmények népszerűsítése mellett a birodalmi gondolat támogatása mellett is elkötelezték magukat. A birodalmi és nemzeti célok Európa legnagyobb országaiban összekapcsolódtak, de Magyarországon az 1850-es, 1860-as években a földrajz jelentősége a nemzeti kultúra és nemzeti tudományos élet keretein belül, a birodalmi elnyomás ellenében erősödött meg. A Magyar Földrajzi Társaság megalapítása a kiegyezés után egybeesett az önálló magyar oktatás- és kultúrpolitika megszületésével, és a Társaságot vezető geográfusok több ízben is hitet tettek a földrajznak a magyar szempontokat előtérbe helyező művelése mellett. A közös birodalom törekvéseinek támogatása az 1890-es évektől lett hangsúlyosabb, de a magyar geográfusok ebben az időszakban is felhívták a figyelmet a magyar érdekek elsőbbségére.

A Magyar Földrajzi Társaság útnak indítása jól beleillett abba az általános trendbe, amely világszerte, de különösen Európában hasonló egyesületek sokaságának létrejöttével járt. Az erősen Budapest-központú és a férfiak túlsúlyával jellemezhető Társaság alapítási éve, tagságának és bevételeinek mérete, sőt a finanszírozásában való állami közreműködés mértéke alapján is a nemzetközi középmezőnybe tartozott. Ez visszatükrözte Magyarország és a hazai tudományos közösség félperiférikus, „követő”, de reménytelen elmaradottságotól mentes helyzetét. A Társaság tudatosan törekedett a rangosabb külföldi társaihoz való közeledésre, miközben hazánk közelebbi szomszédságában aktív kapcsolatrendszerre és elismerésre tett szert, közben pedig elsősorban a magyar anyanyelvű lakosság földrajzi társaságaként működött. Az első világháborús vereség és a súlyos trianoni veszteségek aztán lezárták ezt a minden megkötöttségével együtt stabilan felfelé ívelő korszakot. A Magyar Földrajzi Társaság intézményi hatóköre a trianoni határok közé szűkült, ahol viszont a földrajzi ismeretek gyarapítása és terjesztése a revíziós törekvések révén minden korábbinál (és későbbinél) feljebb értékeltődött.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás és a tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

GYURIS FERENC

ELTE TTK FFI Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest
ferenc.gyuris@ttk.elte.hu

GYŐRI RÓBERT

ELTE TTK FFI Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest
gyori.robort@ttk.elte.hu

IRODALOM

- BROGIATO, H. P. 1998: „Wissen ist Macht – Geographisches Wissen ist Weltmacht.” Die Schulgeographischen Zeitschriften im deutschsprachigen Raum (1880-1945) unter besonderer Berücksichtigung des Geographischen Anzeigers. Teil 1: Textband. – Geographische Gesellschaft Trier, Trier. 645 p.
- CSAPLÁR-DEGOVICS K. 2022: “Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”: Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914). – ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest. 452 p.
- DEMARDT, I. J. 2004: Vom geographischen Magazin zur populären Fachzeitschrift – die einflussreichsten Jahre von PGM bis zum Ersten Weltkrieg. – Petermanns Geographische Mitteilungen 148. 6. pp. 10–19.
- DÉCHY M. 1875: Jelentés a párizsi nemzetközi földrajzi kiállításról. – Földrajzi Közlemények 3. pp. 266–288.
- FODOR F. 2006: A magyar földrajztudomány története. – MTA FKI, Budapest. 820 p.
- Földrajzi Közlemények 1909: A Magyar Földrajzi Társaság tisztikarának és tagjainak névjegyzéke az 1909. év derekán. – Fritz Ármin Könyvnyomdája, Budapest.
- GAMBI L. 1994: Geography and Imperialism in Italy: From the Unity of the Nation to the ‘New’ Roman Empire. – In: GODLEWSKA, A. – SMITH, N. (eds.): Geography and Empire. Blackwell, Oxford. pp. 74–91.
- GEORG, M. – WARDENGA, U. 2020: “Our Field is the World”: Geographical Societies in International Comparison, 1821–1914. – In: SCHELHAAS, B. – FERRETTI, F. – NOVAES, A. R. – SCHMIDT DI FRIEDBERG, M. (eds.): Decolonising and Internationalising Geography: Essays in the History of Contested Science. Springer, Cham. pp. 67–79.
- GYURIS F. 2018: Geographies of Development in the Twenty-First Century. – In: SOLARZ, M. W. (ed.): New Geographies of the Globalized World. Routledge, Abingdon–New York. pp. 30–53.
- GYURIS F. 2019: Az európai műveltség gyűrii: egy revíziós térkép és észak-amerikai előzményei. – In: LENDVAI TIMÁR E. – BERTA E. – LEHOCZKI ZS. – PRAVETZ B. (szerk.): KET. Kultúrák és etnikumok találkozása: Dimenziók II. Martin Opitz, Budapest. pp. 9–23.
- GYURIS F. 2020: Variációk egy témára: Hunfalvy, Lóczy és Czirbusz földrajz-felfogásának nemzetközi kapcsolódásai. – Földrajzi Közlemények 144. 4. pp. 396–410.
- HAJDÚ Z. 2007: A magyarországi Délkelet-Európa (Balkán) kutatások hagyományai, fontossága. – In: HAJDÚ Z. – ILLÉS I. – RAFFAY Z. (szerk.): Délkelet-Európa: államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák. MTA RKK, Pécs. pp. 13–46.
- HAVASS R. 1909: A trializmus földrajzi szempontból. – Földrajzi Közlemények 37. 9. pp. 380–390.
- HAVASS R. 1912: A Magyar Földrajzi Társaság Gazdaságföldrajzi Szakosztályának programja. – In: HAVASS R. – TELEKI P. (szerk.): A Magyar Földrajzi Társaság Gazdaság-Földrajzi Szakosztályának megalapítása alkalmából. Kertész József Könyvnyomdája, Budapest. pp. 5–15.
- HEFFERNAN, M. 2009: Histories of Geography. – In: CLIFFORD, N. – HOLLOWAY, S. – RICE, S. P. – VALENTINE, G. (eds.): Key Concepts in Geography (2nd edition). SAGE, London–Thousand Oaks–New Delhi–Singapore. pp. 3–20.
- HEFFERNAN, M. 2011: Learned Societies. – In: AGNEW, J. – LIVINGSTONE, D. N. (eds.): The SAGE Handbook of Geographical Knowledge. London: SAGE. pp. 111–125.
- HENNIGES, N. 2017: The Rolled World: German School Wall Maps and Their Publishers in The Nineteenth and Twentieth Centuries. – IMCOS Journal 151. pp. 45–53.
- HILBERT B. 2019: A földrajztudomány intézményesülése és szellemiségének fejlődése az Osztrák–Magyar Monarchiában. – Földrajzi Közlemények 143. 3. pp. 223–235.
- HUNFALVY J. 1863–1865: A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása I–III. – Emich Gusztáv, Pest.
- HUNFALVY J. 1874: Jelentés a földrajz körében 1873-ban tett munkálatokról. – Földrajzi Közlemények 2. pp. 1–55.
- HUNFALVY J. 1875: Jelentés a földrajzi tudományok párizsi kongresszusának tárgyalásairól. – Földrajzi Közlemények 3. pp. 252–266.
- HUNTINGTON, E. 1915: Civilization and Climate. – Yale University Press, New Haven. 333 p.

- JEFFERSON, M. 1911: The Culture of the Nations. – *Bulletin of the American Geographical Society* 43. 4. pp. 241–265.
- JOBBITT, S. 2015: Fodor's Field Diary and the Writing of the Hungarian Imperial Self during World War I. – *CLCWeb: Comparative Literature and Culture* 17. 3.
- KELTIE, J. S. (ed.) 1908: The Statesman's Year-Book 1908. – Palgrave Macmillan, London. 1344 p.
- KÖSZEGI M. 2017: A hazai Balkán-kép kialakulásának gyökerei. – *Földrajzi Közlemények* 141. 2. pp. 179–183.
- KOLLM, G. 1909: Geographische Gesellschaften. – In: WAGNER, H. (Hrsg.): *Geographisches Jahrbuch XXXII*. Band. Justus Perthes Verlag, Gotha. pp. 409–419.
- LENZ, K. 2004: Eigenständig oder zentral gelenkt? Versuche zur Gründung einer nationalen Geographischen Gesellschaft in Deutschland. – *Petermanns Geographische Mitteilungen* 148. 6. pp. 64–71.
- LIVINGSTONE, D. N. 1992: The Geographical Tradition: Episodes in the History of a Contested Enterprise. – Blackwell, Oxford. 434 p.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1912: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. – Athenaeum, Budapest. 884 p.
- MATTES, J. 2020: Imperial Science, Unified Forces and Boundary-Work: Geographical and Geological Societies in Vienna (1850–1925). – *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft* 162. pp. 155–210.
- MÁRKI S. 1889: Hunfalvy János (1820–1888). – *Földrajzi Közlemények* 17. 2. pp. 65–82.
- MC EWAN, C. 2009: Postcolonialism and Development. – Routledge, London – New York. 379 p.
- PRINZ GY. – TELEKI P. 1937: Magyar föld, magyar faj 2. Magyar földrajz: A magyar munka földrajza. – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 442 p.
- SANDNER, G. – RÖSSLER, M. 1994: Geography and Empire in Germany, 1871–1945. – In: GODLEWSKA, A. – SMITH, N. (eds.): *Geography and Empire*. Blackwell, Oxford. pp. 115–127.
- SCHELHAAS, B. – HÖNSCH, I. 2001: History of German Geography: Worldwide Reputation and Strategies of Nationalisation and Institutionalisation. – In: DUNBAR, G. S. (ed.): *Geography: Discipline, Profession and Subject since 1870: An International Survey*. Kluwer, Dordrecht. pp. 9–44.
- SCHLÜTER, O. 1908: Ferdinand v. Richthofen's Vorlesungen über Allgemeine Siedlungs- und Verkehrsgeographie. Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), Berlin. 352 p.
- Société de Géographie 1880: Congrès international des sciences géographiques tenu a Paris du 1er au 11 aout 1875. Compte rendu des séances. Tome second. – Émile Martinet, Párizs. 439 p.
- SOLARZ, M. 2014: The Language of Global Development: A misleading geography. – Routledge, Abingdon – New York. 182 p.
- STRAUSZ A. 1885: Keleti kereskedelmünk és egy magyar kereskedelmi muzeum. – *Nemzetgazdasági Szemle* 9. pp. 233–267.
- SZABÓ J. 1980: Hunfalvy János. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 196 p.
- TANÁRKY G. 1875: Üdvözlő beszéd a Magyar Földrajzi Társulat 1875. október 28-i közgyűlésén. – *Földrajzi Közlemények* 3. pp. 290–293.
- VÁMBÉRY Á. 1873: Megnyitó beszéd és évi jelentés a Magyar Földrajzi Társulat 1873. január 12-i közgyűlésén. – *Földrajzi Közlemények* 1. pp. 1–25.
- VAN DER WELDE, P. 1995: The Royal Dutch Geographical Society and the Dutch East Indies, 1873–1914: From Colonial Lobby to Colonial Hobby. – In: BELL, M. – BUTLIN, R. – HEFFERNAN, M. (eds.): *Geography and Imperialism 1820–1940*. Manchester University Press, Manchester. pp. 80–92.
- WARDENGA, U. 2019: Geographische Gesellschaften als Pioniere nationaler und kolonialer Raumordnungen. – *Geographische Rundschau* 71. 5. pp. 10–14.
- WICHMANN, H. 1884: Die Geographischen Gesellschaften. – In: WAGNER, H. (Hrsg.): *Geographisches Jahrbuch* X. Band, Zweite Hälfte. Justus Perthes Verlag, Gotha. pp. 651–660.
- WITHERS, C. W. J. 2001: The Formalization and Institutionalization of Geography in Britain since 1887. – In: DUNBAR, G. S. (ed.): *Geography: Discipline, Profession and Subject since 1870: An International Survey*. Kluwer, Dordrecht. pp. 79–119.
- ZIMMERER, J. 2016: In Service of Empire: Geographers at Berlin's University Between Colonial Studies and Ostforschung (Eastern Research). – In: GIACCARIA, P. – MINCA, C. (eds.): *Hitler's Geographies: The Spatialities of the Third Reich*. The University of Chicago Press, Chicago. pp. 67–92.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG A RENDSZERVÁLTÁS IDEJÉN

GÁBRIS GYULA

THE HUNGARIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY IN THE YEARS
OF THE CHANGE OF REGIME

Abstract

The leadership election of the Hungarian Geographical Society in 1989 coincided by chance with a revolutionary change in the Hungarian social system. Changes affecting almost all aspects of the lives of Hungarians did not leave the Society untouched and their significance was so great that they defined almost every part of its activity. The main goal of the leadership in this situation was to adapt to the circumstances, prevent adverse effects, and find new ways of development offered by new opportunities to improve the possibilities offered by other options and to strengthen the unity of the Society in its content and appearance. Fortunately, the majority of the membership supported these changes and not only encouraged the presidency to act, but also helped it. The sense of liberty in the social life of Hungary has never greater than it was in this period.

Keywords: Hungarian Geographical Society, change of regime, financial and publishing problems, democratisation, national core curriculum.

Bevezetés

A Magyar Földrajzi Társaság 116. rendes közgyűlésén Marosi Sándor tiszteleti tagunk előadásában áttekintette a 120 éve alapított Társaság (eredetileg Társulat) eseményekben változatos történetét. Megállapította, hogy az eredményekben gazdag éveket bizony könnyen felejthető szakaszok váltogatták. Ebben nagy szerepe volt természetesen a mindenkori vezetésnek, de többször előfordult, hogy történelmi kényszerűség nyomására kellett megfelelő válaszokat adni. Ilyen országos sorsfordító esemény volt a Világháború következményeként az ország megcsonkítása, amikor a létszámában erősen megfogyatkozott és minőségileg is gyöngült Társaság újjáépítése vált szükségessé. Vagy az 1949-es tragédia, amikor politikai nyomásra felfüggesztették a Társaság működését, amit aztán 1952-ben csak teljesen új ideológiai alapokon lehetett visszaállítani. Ilyen helyzetnek ítéltük az 1989-es rendszerváltást követő éveket is.

Előfordult az is, hogy az igazi értékítéletet az utódok mondták ki, hiszen az eseményekhez közel állók – esetenként irányítók – néha szubjektív véleménye a későbbiekben módosítást igényelt. Mégis abban a reményben állítom össze visszaemlékezésemet, hogy a benne foglaltak a későbbiekben is reálisnak, jellemzőnek és lényegesnek bizonyulnak majd.

Az 1989. évi tisztújítás véletlenül egybeesett a hazai társadalom, mondhatjuk forradalmi jellegű megváltozásával. Az életünk csaknem minden mozzanatára kiható változások nem hagyták érintetlenül Társaságunkat sem, és jelentőségük olyan nagy volt, hogy meghatározták tevékenységünknek csaknem minden részét. Az új vezetés legfőbb célja ebben a helyzetben az volt, hogy alkalmazkodva a körülményekhez kivédje a kedvezőtlen hatásokat, és megragadja az újfajta lehetőségek kínálta fejlesztés új módozatait, valamint, hogy tartalmában és külsőségeiben is erősítse a Társaság egységét, az egybetartozás gondolatát. Szerencsére tagságunk döntő többsége e változások mellé állt, és nemcsak cselekvésre bízta a vezetést, hanem segítette is. Utólag visszatekintve megkockáztatható a kijelentés: a társasági élet szinte soha nem volt mértékű pezsgése, felszabadultsága volt jellemző erre az időszakra.

Törvényi háttér

A Fővárosi Bíróság 1989. október 26-án – az egyesületekről szóló módosított 70/35. tvr. alapján – a Magyar Földrajzi Társaságot 458. szám alatt a bírósági nyilvántartásba bevezette. A Földrajzi Társaság életében alapvető változást jelentett, hogy ezzel megszűnt az államigazgatási felügyeletünk. A felügyelet lehetőségeiről – az akkor már „felpuhult diktatúrában” ki tudja mennyire valós voltáról – tanúskodik az 1952-ben újjáalakuló MFT Közgyűlésén elfogadott Alapszabály utolsó pontja, amelyet (az aláírásokkal együtt) érdemes ide illeszteni:

Hivatalos záradék

Azokban az esetekben, ha a Társaság az alapszabályokban előírt célját és előírását meg nem tartja, hatáskörét túllépi, államellenes működést fejt ki, a közbiztonság és a közrend ellen súlyos vétséget követ el vagy a tagok érdekeit veszélyezteti, a belügyminiszter ellene vizsgálatot rendelhet el, működését felfüggesztheti és végül azt fel is oszlathatja.

Budapest, 1952. október 31.

*(Koch Ferenc)
főtitkár*

*(Bulla Béla)
elnök*

*Belügyminisztérium.
Szám: 9151–17(4)1952. IV/9.B. M.*

*Láttam:
Budapest, 1952. november 5-én.*

*(Varga Aladár)
rendőrőrnagy
osztályvezetőhelyettes*

Az 1952 decemberi választmányi ülésen – az MTA II. osztályának javaslata alapján – „megválasztják” a Földrajzi Közlemények szerkesztőbizottságát. A záradék biztosítása érdekében az újra induló Földrajz Közlemények első száma szerkesztő bizottságának tagja lett Erényi Tibor, aki Budapesten történelem–földrajz diplomát szerzett 1950-ben; de már 1949-ben elvégezte a szakosított pártfőiskolát és az év októberétől a Munkásmozgalmi Intézet, illetve annak 1957-es utódintézménye, a Párttörténeti Intézet munkatársa, később igazgató-helyettese volt, majd 1989-től nyugdíjasként ugyanott dolgozott tovább; földrajzi tárgyú írása sohasem jelent meg.

Kétségtelen tény ugyanakkor, hogy az Akadémián keresztül nyújtott állami támogatás felvirágoztatta a Társaságot.

Gazdasági-pénzügyi gondok

A Magyar Tudományos Akadémia tehát felügyelet helyett Társaságunknak támogatója lett. Önálló gazdálkodó szervezetté váltunk, annak minden előnyével és hátrányával együtt. A visszakapott önállóság azonban igen bizonytalan gazdasági helyzetet teremtett.

1948 előtt rendelkezünk bizonyos vagyonnal – elsősorban értékpapírokkal és alapítványokkal –, amelyek, ha nehézségek, állandó pénzügyi gondok közepette is, de biztosították tevékenységünket. A háború után az értékpapírok elértéktelenedtek, az alapítványok pénzét elvitte az infláció. Az újjáalakuláskor a Közgyűlésen a főtítkár bejelentette, hogy 1953. január 1-től az MTA titkári, pénztárosi, könyvtárosi, gyors- és gépírói, valamint hivatalsegédi státust biztosít a Társaságnak. Az Akadémia eme gyámkodása nyomán évtizedeken keresztül biztonságosan és anyagi gondoktól mentesen létezhattunk. A 80-as évek végétől ez a gondtalanság fokozatosan elmúlt; 1989-ben ugyan még a titkár, a könyvtáros és az adminisztratív-gazdasági alkalmazott bérét, a Földrajzi Közlemények nyomdai és terjesztési költségeinek egy részét, valamint bizonyos mértékű általános költségkeretet is biztosított az MTA, de a támogatás mértéke a következő években radikálisan megcsappant. A titkári állást 1994-ben fel kellett mondani, a könyvtáros fizetése a kétezres évek elején szűnt meg, a gazdasági vezetői állásra pedig 2012-től csak „félpénzt” kaptunk. 2010-ben az MTA X. Osztály ülése a Közleményekre a korábbi években kapott 1 millió forintot megfeleltette: félmilliót az FKI lapja a Földrajzi Értesítő kapott, és csak a maradék lett a Társaságé. 2017-től pedig már az Akadémiát „támogattuk” a könyvtár helyiségeinek évi 3 810 000 forintos bérleti költségével, ami 2021-ben 4 816 000-re, 2022-ben pedig előreláthatólag több mint 6 800 000 forintra fog emelkedni.

Sürgősen új források felkutatására, megteremtésére lett szükségünk. Éltünk a szakmailag földrajzhoz kapcsolódó különféle *pályázati lehetőségekkel*, amelyekre egyre jobban rákényszerültünk, mert hozadékuk enyhítette anyagi gondjainkat. Az Akadémia keretéből támogatást nyertünk pl. a könyvtár fejlesztésére, külön költségkeretet az adminisztráció, a szerkesztőségi és tudományos munka fejlesztése céljából a Társaság számítógépes rendszerének kialakításának megkezdésére. Utóbbihoz hozzájárult, hogy támogató vállalatokat kerestünk meg, és így sikerült beszerezni számítógépet, perifériákat és programokat. A szervezőmunka számára nagyon lényeges számítógépes adatnyilvántartás kialakítása így is csak 1993-ra történt meg.

Az egyre gyérülő akadémiai támogatás mellett lényeges volt a *tagdíjakból* befolyt összeg is, ami állandó, de sajnos fokozatosan csökkenő arányú bevételt jelentett. 1990-ben 100 százalékos tagdíjemelést fogadott el a Közgyűlés (ebben az évben a taglétszám 1690 fő, melyből 361 ifjúsági tagunk volt), majd a folyóirat 1993-ban illetménylappá válásakor a kiadási költségek fedezését az ismét növelt tagdíj segítette. A rendes tagok ekkor évi 600, az ifjúsági és nyugdíjas tagjaink 300 forintot fizettek.

Hároméves futamidejű, csaknem másfél milliós *OTKA pályázatot* nyertünk el, amelyből a Társaság anyagi lehetőségein, működési feltételein is javíthattunk. Sikeres pályázatot nyújtottunk be a Nyitott Társadalom Alapítványhoz a Földrajzi Közlemények tervezett nemzetközi (angol nyelvű) kiadványának fedezete céljából.

Fontosnak tartottuk, hogy az alkalmi adományok helyett – vagy azok mellett – *rendszeres pénzforrásokra* is szert tegyünk. Ezért hozta létre a Magyar Földrajzi Társaság és a Magyar Tudományos Afrika expedíció két vállalat, a Noveco és a Novofilm segítségével a Teleki Sámuel *Alapítványt*. Az alapítványok tőkéje azonban a várható infláció során viszonylag gyorsan elértéktelenedhet, ezért alapítványi vállalkozást – Nomád Safari néven működő expedíció szervező és tanácsadó utazási irodát – alakítottunk, amely vállalkozás nyeresége az alapítványba befizetve adómentessé vált. Az alaptőke növelése céljából több intézményt kerestünk föl sikerrel, és néhány tagtársunk egyéni befizetéssel is hozzájárult az Alapítvány növeléséhez.

Erőfeszítéseink ellenére véglegesnek mondható megoldást nem sikerült találni, és azóta is minden évben újra meg újra meg kell küzdeni minden fillérért.

Szervezeti élet átalakítása, demokratizálása

A legnagyobb fokú társadalmi változás a demokratizálódás megindulása és lassú kibontakozása volt. Már az 1989. évi tisztújító közgyűlésen ismételten bevezetett *kettős jelölés* ennek első jeleként volt felfogható. Ez a választási forma mindig jellemzője volt társasági életünknek, amely azonban korábban csorbát szenvedett. Az 1952-es újjáalakuláskor a jegyzőkönyv szerint: „az elnök ismerteti az MTA Földrajzi Állandó Bizottsága által a tisztikarba és a választmányba jelöltek névsorát”. Ugyanakkor javasolja a közgyűlésnek, járuljon hozzá, „hogy a Társaság a titkári és pénztárosi tisztségeket az Akadémia által később kinevezett személyekkel töltesse be”. Evekkel később a választmányi tagok esetében újra életbe lépett a kettős jelölés.

Az 1990-ben kodifikált *új Alapszabály* kidolgozásakor visszanyúltunk a „gyökerekhez”. Az alapítók által alkotottn kívül az 1945 előtti idők valamennyi alapszabályát, módosítását megvizsgáltuk, mérlegre tettük és az új időknek megfelelőket felelevenítettük. Az 1952-es alapszabályból is megtartottuk azokat a részeket, amelyek összhangban voltak a változásokkal.

A közgyűlésnek is nagyobb rangot kívántunk adni, mert a Budapesten tartott gyűlésekre a közoktatásban dolgozó vidékiek csekély létszámában jelentek meg. Akkor jó megoldásnak tűnt a *vándorgyűlések és közgyűlések összekapcsolása*. 1989-ben Békéscsabán több mint háromszáz, 1990-ben Miskolcon kétszáz fölött volt a – nagyrészt nem fővárosi – résztvevők száma. Sajnos a későbbiekben – nem a Társaság hibájából – ez a forma meghaladottá vált.

Az 1986-os közgyűlési botrány – amelyet a kor szokásának megfelelően elkentek – tanulságaként megtörtént az *adományozható kitüntetések* újraszabályozása, egységesítése, az évente adható elismerések számának radikális csökkentése, valamint az Alapszabály függelékében történt rögzítése abból a célból, hogy a mindenkori betarthatóságot biztosíthassuk. A szabályozás lényege a kitüntetések nyakló nélküli osztogatása következtében előállt elértéktelenedés megállítása volt. 1985-ben pl. hat Lóczy-érmet szavazott meg a Közgyűlés, a következő évben pedig tízet javasolt az érembizottság. A cirkusz akkor tört ki, amikor Pinczés Zoltán (kitüntetett) felállt és kijelentette, ilyen helyzetben nem veszi át az érmet. Végül egyetlen érem átadása sem történt meg ekkor. A Társaság nem tanult az esetből; 1987-ben hat (1988-ban nyolc) tiszteleti tagot választottak meg és tíz tagtársunk, valamint három szervezet kapott „szocialista földrajzért” oklevelet. Szimbolikus volt akkor, hogy ez utóbbi kitüntetést átneveztük, és először 1991-ben *Pro Geographia* néven kapott öt tagtársunk ilyen oklevelet.

Formalitásnak tűnhet, de a szocializmus alatt elterjedt címkórság és pozíció hajhászás másik megnyilvánulását is sikerült megváltoztatni. A 81. Közgyűlés (1959. április 10.) „a kollektív vezetés hatásosabb érvényesítése érdekében” megszavazta, hogy az alelnökök az „előkelőbb” társelnök címet kapják és megemlék a számukat. Mindjárt öt személyt meg is választottak. A cím valódi értelme senkit sem zavart: a társelnökök definitíve egyenrangúak, és nincs fölöttük senki a hierarchiában, s így tulajdonképpen nem lehetett volna elnöke sem a Társaságnak. Ezért 1993-ban a Közgyűlés visszaállította az eredeti „*alelnök*” elnevezést.

Demokratizálódó lépésnek tekinthető, hogy a jelölőbizottság az új választmányi tagokra, az érembizottság pedig a kitüntetettekre vonatkozó ajánlásokat az eddigihez képest sokkal szélesebb körből merítette.

Fontosnak tartottuk, hogy legyen megfelelő *arcuata* a Magyar Földrajzi Társaságnak: szerepeljen többet az ország nyilvánossága előtt is különböző programokkal, legyen jelvé-

nye, uram bocsá' trikója, amivel tagjaink a másoktól való különbözőségüket és ugyanakkor egybetartozásukat is jelképezhetik (pl. a Vándorgyűlések meleg nyári napjain). Ebbe a körbe illik, hogy Alapítványunk 1991-ben sikeres propagandatevékenységet (Road Show) végzett egyetemi és főiskolai városokban: Budapesten, Szombathelyen, Debrecenben, Szegeden, Miskolcon, Győrött, Egerben és Pécsen. Ennek sajnós nem lett folytatása.

A Földrajzi Közlemények

A Földrajzi Közlemények ügyében elsőként nem a súlyos anyagi kérdés jelentkezett. Még 1989 végén Pécsi Márton az alábbi levélben fordult az új vezetéshez:

*Bora Gyula, az MFT elnöke és
Gábris Gyula, az MFT főtájtára részére*

Kedves Barátaim!

Hivatkozva a Magyar Földrajzi Társaság folyóiratának, a Földrajzi Közlemények szerkesztéséről folytatott szóbeli megbeszéléseinkre, ezúton írásban is kérem, hogy a főszerkesztői feladatkört az újonnan választott főtájtár vegye át.

A Földrajzi Közlemények főszerkesztője tisztet több mint három évtizeden át töltöttem be. Kezdetben, mint főtájtár, majd utódaim nem kívánták átvenni, ezért maradtam évtizedeken át folyóiratunk irányítója.

Kívánok az új szerkesztőségnek további sok sikert és eredményességet. A magam részéről tanácsaimmal és munkámmal továbbra is minden segítséget megígérek.

Tisztelettel

Pécsi Márton

1989. december 12.

Érdekes, de nem meglepő hatása volt ennek a levélnek. Kinyíltak tagtársaink asztalfiókjai és bőven ömlöttek a rég elkészült tanulmányok, hosszabb-rövidebb különböző műfajú írások. Nehéz volt a válogatás, a cikkek besorolása – de ugyanakkor az is kiderült, hogy bizony több munka jogosan lapult az íróasztalok mélyén, mert nem ütötte meg azt a mértéket, ami elvárható volt. Részben kicserélődött és létszámában csökkent a szerkesztőbizottság, és tagjai elhatárolt feladatokat kaptak. Mindenesetre 1989 óta a mindenkori főtájtár a Közlemények főszerkesztője, ahogyan a hagyományok diktálják.

A folyóiratunk kiadásának anyagi alapja az MTA támogatása volt.

Az Akadémiai Kiadónál megjelenő folyóiratok szerkesztőségei közül elsőként kértük a kiadás átvételét, vállalva, hogy az árbevétel és a valós kiadások közötti különbség – az ún. ráfizetés – évi összegét finanszírozó akadémiai támogatásból saját *magunk szervezzük és végezzük szaklapunk előállítását*. Felbontottuk a kedvezőtlen és gazdaságilag áttekinthetetlen szerződést az Akadémiai Kiadóval. Meg kellett ezt tennünk azért is, mert elfogadhatatlan árakat akartak diktálni: az 1990/1-2. összevont szám megjelenése után pl. közölték, hogy az arra az évre kapott teljes akadémiai keret elfogyott! Több hónapig tartó partnerkeresés, ártárgyalás után jutottunk el az akkori megoldáshoz: a Microtoll Kft. végezte a számítógépes szerkesztést, tördelést, és az ELTE Sokszorosító üzeme a nyomást, a kötési munkákat. Új szerződést kötöttünk a terjesztőkkel (HELIR, ill. a

Kultúra), átszerveztük a cserepéldányok elküldését stb. Ebben a konstrukcióban nem kellett csökkentenünk folyóiratunk terjedelmét – ahogy az Akadémiai Kiadó igényelte volna – és rendszeressé tehattük a megjelenést is.

A Földrajzi Közlemények visszanyerte régi formátumát (a nyolcvanas és évek végén, sőt még 1990 elején is méltatlan módon írógépen készült és igénytelen nyomdai formában adta közre az Akadémiai Kiadó lapunkat). 1993 elejére sikerült megszüntetni a lemaradást is. Legjobb hagyományaink folytatását jelentette az év terméséből válogatást nyújtó *nemzetközi kiadás* (Abrégée) felújítása. Az első szám 1992-ben a washingtoni IGU-konferencia alkalmából jelent meg. Ennek sajnos egyetlen folytatása lett, a Nemerikényi Antal főtítkár által hasonló módon 2002-ben szerkesztett *International Edition*. Legfontosabb eredménynek azonban azt tarthatjuk, hogy a Közgyűlés 1993. évi határozata ismét *illetménylappá* minősítette a Földrajzi Közleményeket. Ezzel a lépéssel egyszerre szolgáltuk a szakmai ismeretek széles körű terjesztését, és a hírek, beszámolók közreadásával a szorosabb kapcsolattartást tagságunkkal.

Kevésbé volt eredményes két másik kiadvány megmentésére tett kísérletünk. A 26 évfolyamot megért „Föld és Ég” címen megjelenő ismeretterjesztő folyóirat kiadásában tervek szerint 1992 januárjától a TIT mellett Társaságunk is részt szándékozott venni és ezért is módosult a neve a régi nagy sikerű kiadványunknak megfelelően „A Földgömb”-re. Sajnos a kiadás finanszírozásának kérdéseit hosszabb távon nem sikerült megoldani és egy évfolyam (1993) megjelenése után a folyóirat megszűnt. Az más kérdés, hogy 1999-ben Nemerikényi Antal főtítkárunk kemény és szívós munkával újraindította az ikonikus folyóiratunkat, amely a mai napig jelen van a piacon. Az anyagi források hiánya miatt szüneteltetett „Földrajztanítás” újraindítására jelentős pénzügyi támogatást remélhettünk a Művelődési és Kulturális Minisztériumtól. A tervek szerint ennek is Társaságunk lett volna a kiadója, de később itt is leküzdhetetlen pénzügyi akadályok tornyosultak.

Nemzeti Alaptanterv

Az új Alapszabály megfogalmazta, hogy a Magyar Földrajzi Társaság *a földrajz szakmai érdekképviseletét ellátó szervezet*. Ezért Társaságunk komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a Nemzeti Alaptanterv kidolgozása során érvényesítse a földrajz és a földrajztanárok e kérdésben elfoglalt álláspontját. Az 1991. évi vándorgyűlésünk kiemelkedő jelentőségű témája volt az akkor alakuló Nemzeti Alaptanterv tervezetének megvitatása. A szombathelyi vándorgyűlésen dolgoztuk ki ennek fő vonalait és határoztuk meg két lényeges sarokpontját:

1. a földrajz maradjon egyben és ne válasszák szét a természettudományok, ill. a társadalomtudományok két műveltségi területébe;
2. az alaptanterv mélységét, megfogalmazását érintő tartalmi kívánalmak.

Az Oktatásmódszertani Szakosztály csaknem 100 tagunk részvételével rendezett ülésén a NAT kidolgozóinak jelenlétében vitatta meg, és fejtette ki hozzászólói útján álláspontunkat ezekben a kérdésekben. Az ülés eredményeként egy alkalmi tantervi bizottság összeállította az egységes műveltségi terület tantervét, és annak bevezetését sürgető indoklását (1. a Földrajzi Közlemények 1992/1-2. 93. oldal).

Időközben többször tárgyalásokat folytattunk a kérdésben ugyancsak erősen érdekelt Magyarhoni Földtani Társulat, a Meteorológiai, valamint a Hidrológiai Társaság képviselőivel, a Minisztérium ezügyben illetékes helyettes államtitkárával. Februárban már ezt az egyeztetett álláspontot fogadta el a NAT szerkesztőbizottsága, és a Székesfehérváron

márciusban tartott konferencián „Földünk–környezetünk” címmel önálló műveltségi területként vitatták meg javaslatainkat a megjelentek.

Ez a kérdéskör azóta is elsőrendű fontosságú és sajnos itt is szinte évről-évre újra meg kell küzdeni érdekeink védelmében.

Nem volna helyes azonban a meg nem oldott kérdések elhallgatása. Ezért térek ki röviden a *Társaság könyvtárának* helyzetére, kezdve egy idézettel az 1993-as főtítkári beszámolóból: „Nyugdíjazás előtt álló könyvtárosunk egészségi állapota, valamint kora szükségessé (és lehetővé) teszi a rendcsinálást, sőt a könyvtár teljes átszervezését. Ennek előkészületei megtörténtek, a választmány legutóbbi ülésén jóváhagyta azokat az alapelveket, amelyek szemmel tartásával ez a nehéz probléma megoldható”.

E sorokat akár néhány évvel ezelőtt is leírhattuk volna. A Könyvtár örök problémája sajnos ma is aktuális és megoldásra vár.

A szak- és területi osztályok munkája

A Magyar Földrajzi Társaságban az alapszabályszerű célok elérése érdekében végzett tevékenységeknek a fent vázolt körülmények csupán a keretét adhatták meg: a társasági élet mindennapi és egyben lényegi munkája *a szakosztályokban és a területi osztályokban* zajlik. Ezek részletezése erősen meghaladná jelen írás kereteit. Általánosságban mégis megfogalmazható, hogy alapvetően ott is ugyanazokkal a gondokkal kellett szembenézni: a működési keretek, a kiadványok, a rendezvények pénzbeli fedezetének megszerzése vált fő kérdéssé. Általában megszűntek a támogatások azon formái, amelyek eddig segítettek a működés feltételeinek kialakításában (városi, megyei tanácsok, TIT, egyéb szervezetek támogatásai, adományai). Ennek pótlására a különböző alapítványok megpályázása, támogató vállalkozások elérése volt a megoldás.

A szakosztályok és osztályok változó sikerrel, de akkor lényegileg megbirkóztak ezekkel a feladatokkal. Folytatódtak pl. a Borsodi Földrajzi Hét, a Nyírségi Földrajzi Napok, a Debreceni Földrajzi Hét rendezvénysorozatai, vagy az Oktatásmódszertani Szakosztály szervezésében az Általános Iskolai Földrajztanárok Nyári Akadémiája. A továbbra is megjelenő kiadványok közül megemlítendő a Területi Kutatások c. folyóirat, az Orvosföldrajzi Szakosztály világon egyedülálló és angol nyelven megjelenő *Geographia Medica* folyóirat és Supplement-je, a Győri Tanulmányok sorozat, a hagyományos Borsodi Földrajzi Évkönyv és az Érden megjelenő Földrajzi Múzeumi Tanulmányok.

Az átlagosnál több *földrajzi versenylehetőség* nyílt meg a diákok számára. Az általános iskolások részére első ízben Egerben megrendezett Teleki Pál országos földrajz–földtan tanulmányi verseny a mai napig nagy sikerrel folytatódik. A Természettudományi Társulat szervezésében és Társaságunk támogatásával évente sikeres sorozat sem valósulhatott volna meg az ügyet az ország minden megyéjében felkaroló és diákjaikat felkészítő földrajztanárok százainak aktív részvétele nélkül.

Összefoglalás

Az 1989. évi tisztújítás véletlenül egybeesett a hazai társadalom, mondhatjuk forradalmi jellegű megváltozásával. Az életünk csaknem minden mozzanatára kiható változások nem hagyták érintetlenül Társaságunkat sem, és jelentőségük olyan nagy volt, hogy meghatározták tevékenységünknek csaknem minden részét. Az új vezetés legfőbb célja ebben a helyzetben az volt, hogy alkalmazkodva a körülményekhez kivédje a kedvezőtlen hatá-

sokat, és megragadja az újfajta lehetőségek kínálta fejlesztés új módozatait, valamint, hogy tartalmában és külsőségeiben is erősítse a Társaság egységét, az egybetartozás gondolatát.

A tanulmány részletesen bemutatja a megváltozott gazdasági helyzetet és a további működéshez szükséges anyagi források felkutatására tett erőfeszítéseket, a szervezeti élet átalakítására, demokratizálására szolgáló intézkedéseket, a kiadványaink, elsősorban a Földrajzi Közlemények megjelenésének biztosítását, átalakítását és illetménylappá nyilvánítását. Az új Alapszabály szerint a Magyar Földrajzi Társaság *a földrajz szakmai érdekképviseletét ellátó szervezet*. Ezért Társaságunk komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a Nemzeti Alaptanterv kidolgozása során érvényesítse a földrajz és a földrajztanárok e kérdésben elfoglalt álláspontját.

GÁBRIS GYULA

ELTE TTK Természetföldrajzi Tanszék, Budapest

gabris@ttk.elte.hu

IRODALOM

- A Magyar Földrajzi Társaság alapszabálya 1990. – Földrajzi Közlemények 114. (38.) 3–4. pp. 212–220.
A Magyar Földrajzi Társaság 113., tisztújító közgyűlése 1989. – Földrajzi Közlemények 113. (37.) 4. 337–339.
A Magyar Földrajzi Társaság 116., rendes közgyűlése 1992. – Földrajzi Közlemények 116. (40.) 3–4. 217–218.
A Magyar Földrajzi Társaság 117., tisztújító közgyűlése 1993. – Földrajzi Közlemények 117. (41.) 1. pp. 205–206.
GÁBRIS GY. 1990: Főtitkári jelentés – Földrajzi Közlemények 114. (38.) 3–4. pp. 225–228.
GÁBRIS GY. 1991: Főtitkári jelentés – Földrajzi Közlemények 115. (39.) 3–4. pp. 238–239.
GÁBRIS GY. 1992: Főtitkári jelentés az 1991/1992. évről. – Földrajzi Közlemények 116. (40.) 3–4. 219–221.
GÁBRIS GY. 1993: Főtitkári jelentés. – Földrajzi Közlemények 117. (41.) 3. pp. 206–208.
HORVÁTH G. 1990: Beszámoló a Magyar Földrajzi Társaság 43. Vándorgyűléséről és 114. Közgyűléséről. – Földrajzi Közlemények 114. (38.) 3–4. pp. 221–223.
KOCH F.–BULLA B. 1953: A Magyar Földrajzi Társaság alapszabálya. – Földrajzi Közlemények 77. (1.) 1–2. pp. 143–149.
LERNER J. 1991: Beszámoló a Magyar Földrajzi Társaság 44. Vándorgyűléséről és 115. Közgyűléséről – Földrajzi Közlemények 115. (39.) 3–4. pp. 236–237.
Választmányi ülések 1952. szeptember 6., december 5., 1953. január 9., február 6., március 6., április 10., május 8., június 5. – Földrajzi Közlemények 77. (1.) 1–2. pp. 152–153.

ROZSDÁBÓL SÖR? – A VOLT DREHER SÖRGYÁR TERÜLETÉNEK MEGÚJULÁSÁT AKADÁLYOZÓ TÉNYEZŐK

SIPOS FANNI – TÓTH BÁLINT ZOLTÁN

A BEER DISTRICT FROM RUSTY LAND? REVITALISATION'S LIMITATIONS
AND GAPS AT THE OLD BREWERIES OF KÖBÁNYA

Abstract

The development and renewal of brownfield sites have now evolved into an inevitable task in urban planning. Indeed, these areas are considered as potential and hidden reserve areas for cities due to the different urbanisation processes and urban planning trends (urban sprawl, compact city approach, etc.). However, the process of revitalisation is not always a 'smooth journey.' One reason is that merely physical regeneration is not sufficient to reintegrate the area into the urban fabric. It is essential to identify the economic, environmental, and social processes that have an impact on the area, to pinpoint the local actors/stakeholders, and to map the characteristics of the neighbourhood and the internal and external factors that hinder its overall regeneration. Therefore, a detailed and in-depth study should be conducted prior to revitalisation. In this research we examined and prepared a case study of a brownfield site in Budapest (the breweries of Kőbánya in Budapest – which used to be known as the "Hungarian Munich" in the 19th century). We identified the main external and internal factors, as well as local and district particularities and obstacles to regeneration.

Keywords: brownfields, urban planning, city marketing, industrial heritage

Bevezetés

Európában a 20. század második felében bekövetkezett ipari struktúraváltás révén a városokban dezindustrializációs folyamat indult el, mely többek között a nagy alapterületű gyárak megszűnéséhez vezetett. Az említett folyamatok következtében számos európai ipari létesítmény, gyárépület eredeti hasznosítása szűnt meg részlegesen vagy teljesen. A gazdasági trendek átalakulása következtében pedig az ipari területeket, épületegyütteseket megtöltő eredeti funkciók leépültek, ezáltal úgynevezett rozsdaovezetek/barnamezős területek alakultak ki (RIZZO, E. et al. 2015). A barnamezős területek kialakulása és problémaköre mindazonáltal egy permanens folyamatként értelmezhető. A rozsdaterületek nem csak a fent említett gazdaságtörténeti folyamatok „hagyatékai” lehetnek, hanem a jelenleg is folyamatban lévő, igencsak gyors és intenzív lefolyású gazdasági trendek – például innovációs és technológiai fejlesztések –, termelési struktúraváltások, urbanizációs folyamatok „mellékhatásaiként” tarthatók számon. Tehát a városok is – ahol ezen, fent említett folyamatok lezajlanak és ahol a városi térben új barnamezős területek alakulnak ki, alakulnak át vagy korábbiak tűnnek el – folyamatos változásban vannak (COUCH, C. et al. 2003). Hazánk szintén „bővelkedik” barnamezős területekben, a rendszerváltást követően jelentősen összezsugorodott az aktív ipari termelésbe bevont területek aránya, számos ipari épület, raktár maradt üresen, használaton kívül (KUKELY GY. 2006). Ettől kezdve ezek a területek számos negatív hatást gyakoroltak, és gyakorolnak ma is közvetlen és közvetett környezetükre. Ilyen hatás lehet a korábbi ipari tevékenységekből fakadó talajszennyezés, környezetterhelés és az épületek leromlott fizikai állapotából eredő negatív városkép kialakulása is (GRIMSKI, D.–FERBER, U.

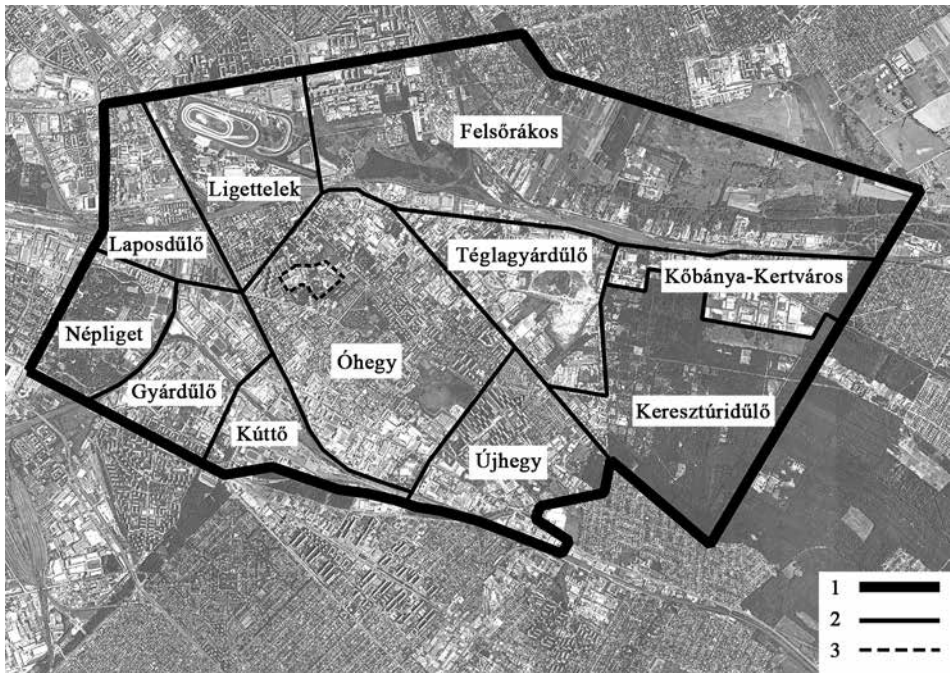
2001). Az elmúlt évtizedben a nagyvárosok vonzáskörzetében végbemenő szuburbanizációs folyamatokhoz tartozó, úgynevezett városi szétterülés és annak kísérőjelenségei szintén hozzájárultak ahhoz, hogy a barnamezős területek mára a városok kihasználatlan erőforrásaiként értelmezhetők (OLIVER, L. et al. 2005). A fent említett folyamatok által a rozsdadóvezetek revitalizálásában rejlő lehetőségek, fejlesztésük szükségyszerűsége mindinkább perspektivaként jelenik meg a hazai várostervezésben is (DANNERT É. 2016). Azonban komoly kihívást jelent a barnamezők városi szövetbe való „visszaolvasztása”, a hosszútávon működő funkciók kiválasztása és a revitalizáció mikéntje. Ennek egyik oka, hogy a területek sok esetben területileg kevésbé egységesen, hézagos formákban jelennek meg (OLIVER, L. et al. 2005; KUKELY Gy. et al. 2006). A revitalizációt szintén megnehezíti, hogy az egykori hatalmas gyárterületek mára elaprózódtak, hazánk esetében pedig nem ritka, hogy az átláthatatlan privatizációs folyamatok miatt a területet mai napig tisztázatlan tulajdonviszonyi rendszer jellemzi, ezáltal – több esetben – ellentétes és széthúzó érdekek is korlátozzák a fejlesztés útját (KUKELY Gy. 2006). A barnamezős területek környezeti, társadalmi és gazdasági aspektusainak megértéséhez és felderítéséhez elengedhetetlen megvizsgálni a területeket körülvevő és a területeken végbemenő folyamatokat, valamint az érintettek közötti kapcsolatokat. Az egyes területek egyedisége, lokalitása mind egy komplex és bonyolult rendszer része. Ezáltal nem meglepő, hogy számos különböző hazai – és kifejezetten fővárosunkra, Budapestre reflektáló – szakirodalmi tanulmány és empirikus kutatás vette górcső alá a magyarországi rozsdaterületeket. Kutatásunkban egy budapesti barnamezős területet vizsgáltunk meg és készítettünk esettanulmányt – azonosítottuk annak meghatározó külső és belső tényezőit, valamint a megújulást akadályozó helyi, kerületi sajátosságokat, problémákat.

A kutatás célja

A tanulmány egy budapesti barnamezős terület megújulásának akadályozó tényezőit vizsgálja a Kőbányai sörgyárak „S1” terület példáján (*l. ábra*). A kutatás célja volt feltárni a funkcióváltást befolyásoló, és a területre jellemző külső-belső tényezőket, sajátosságokat. Kutatásunkban ezért a kerületi szereplők egy tematikus körére fókuszáltunk, melyet a kerület gazdag söripari múltja, valamint a vizsgálatba bevont szereplők ehhez kapcsolódó aspirációi indokoltak. Figyelembe véve a volt Dreher sörgyári területének belső adottságait, a korábbi funkcióját, az ezekhez kapcsolódó egyedi épített, valamint infrastrukturális örökséget, a látványörföszést, az élményvásárlás növekvő népszerűségét, a külföldön már megvalósult jó példákat, felmerül az „S1-terület” söriparhoz, sörturizmushoz kapcsolódó részleges megújulása, melyben kifejezetten nagy szerep juthat az említett érintetteknek.

Barnamező: probléma vagy lehetőség?

A 20. század második felében bekövetkező globalizációs, valamint dezindusztrializációs folyamatok jelentős mértékben átalakították Európa nyugati, valamint keleti felének városi tereit (VAN NEUSS, F. 2018; EGEDY T. 2021). A Vasfüggöny keleti oldalán bizonyos városfejlődési mintázatok jellemzően késve, és a nyugati folyamatoktól némiképp eltérő módon jelentkeztek (SAILER-FLIEGE, U. 1999; ENYEDI Gy. 2011; BERKI M. 2014). Azonban a Nyugat-Európa könnyű, illetve nehéziparra, valamint bányászatra berendezkedett városai, térségei már az 1970-es években megtapasztalták az ipari szerkezetváltással járó

1. ábra Az „SI” terület elhelyezkedése a városi szövetben (X. kerület) 1: Kerülethatár, 2.: Városrész határa, 3: „SI” sörgyárak területe

Figure 1 The „SI” area’s location in the urban fabric (district X.) 1: District’s border; 2: Boroughs’ borders; 3: “SI” area

Forrás: Saját szerkesztés a Google Maps adatai alapján
Source: Own editing based on Google Maps

problémákat (INGHAM, M.–INGHAM, H. 1992; NAGY A. J. 2015; COUCH, C. et al. 2003), Európa keleti felén a barnamezők jelentős része a rendszerváltást követően jelent meg (BERKI M. 2012; KUNC, J. et al. 2014). Európai kontextusban a „barnamező-mint definíció országonként is eltérő jelentéstartalommal bírhat (ALKER, S. et al. 2000; OROSZ É. 2012; REY, E. et al. 2022), a szakirodalom jellemzően a CABERNET (Concerted Action on Brownfields and Economic Regeneration Network) által kidolgozott meghatározással dolgozik (THORNTON, G. et al. 2007; OSMAN, R. et al. 2015; RIZZO, E. et al. 2015; REY, E. et al. 2022), mely szerint a barnamező „*olyan terület, amelyre hatással van saját, valamint a közvetlen környezetének korábbi hasznosítása, felhagyott, vagy alulhasznosított, vélt vagy valós szennyezettséggel terhelt, főképp fejlett városi térségben található, újra használatba vétele pedig beavatkozást igényel*” (NATHANAIL, P. et al. 2007). A szakirodalom megkülönböztet többek között agrár, valamint katonai barnamezőket is (REY, E. et al. 2022), azonban jelen tanulmányban kifejezetten egy élelmiszeripari barnamező kerül fókuszba. A lakosság és a szolgáltatások szuburbanizációjára, végső soron a város szétterülésére a városi barnamezők, rozsdáövezetek (KUKELY GY. et al. 2006) jelenléte is hatással van, hiszen ezen kihasználatlan, vagy alulhasznosított terek gyakran a város – többek között ingatlanpiaci szempontból – értékes területein helyezkednek el (BFVT. 2021); következésképp a barnamezők a kompakt, 15 perces városi szövet elérését nehezítik (LE CLERCQ, F.–DE VRIES, J. S. 2000; NEWTON, P.–GLACKIN, S. 2014). A szuburbanizáció, a város szétterülése sok esetben kéz a kézben jár a zöldmezős beruházásokkal (SÝKORA, L.–OUREDNEK, M. 2007; KOVÁCS Z.–TOSICS I. 2014; SALVATI, L.–LAMONICA

G. R. 2020), mely hozzájárul a természetközeli, mezőgazdasági területek csökkenéséhez (FRENKEL, A. 2004; ZHOU, X.–WANG, Y. 2011), valamint a CO₂-kibocsátás növekedéséhez is (KAHN, M. E. 2000; KOVÁCS Z. et al. 2020). A barnamezők jelenlétéből adódó problémahalmaz rendkívül szerteágazó, ezt bizonyítja, hogy egy-egy barnamezős terület rehabilitációjának számos pozitív hozadékát tárta már fel a szakirodalom. Kétségtelen, hogy a kreatív, magasan képzett munkaerő jelentős mértékben befolyásolja egy város, illetve térség versenyképességét (LEVER, W. F. 2002; BONTJE, M.–MUSTERD S. 2009; PLUM, O.–HASSINK, R. 2014; SÁEZ, L.–PERIÁÑEZ, I. 2015; OLIINYK, O. et al. 2021), és több esetben egy-egy funkcióváltáson átesett, korábbi barnamezős területen jelennek meg a jól kvalifikált munkaerőt hasznosítani képes munkahelyek (BAJI, P. 2015; LAWLOR, L. 2016; PERJO, L.–FREDRICSSON, C. 2017; MARIAN-POTRA, A. et al. 2020). Mindemellett a rehabilitációval jellemzően növekszik – többek között – a jó minőségű zöldfelületek aránya (DE SOUSA, C. A. 2003, 2006; GREEN, T. L. 2018), a szolgáltatások sokszínűsége és a városrész társadalmi státusza (ESSOKA, J. D. 2010; ANDRES, L.–GOLUBCHIKOV, O. 2016; BERÉNYI B. E. 2016; REY, E. et al. 2022), de a funkcióváltás hozzájárul a kompakt városi szövet megteremtéséhez is (GREENBERG, M. et al. 2001). Fontos rámutatni, hogy mindez nem csak a magasan képzett, kreatív munkaerő számára jelent hívószót (VARGA, V. et al. 2019), de az imént felsorolt városi tényezők és jellegzetességek ugyancsak részei (GERE L.–CZIRJÁK R. 2019; SÁEZ, L. et al. 2020) a globális városversenyt egyre inkább meghatározó (ACUTO, M. et al. 2021) élıhetőségi, valamint versenyképességi indexeknek. A barnamezők rehabilitációja elé azonban számos akadályt görgetnek ezen területek sajátosságai, melyek egy része a fent idézett definícióban is megjelenik. Mindenekelőtt nagyon fontos kiemelni a barnamezős területek korábbi hasznosításából adódó jellegzetességeket, melyek számos probléma forrását jelentik. Habár sok esetben éppen a korábbi funkcióknak helyet adó ipari épületek azok, melyek megadják egy rehabilitált barnamező karakterét és értékét (LAWLOR, L. 2016; MARIAN-POTRA, A. et al. 2020; NAVRATIL, J. et al. 2018; SZABÓ M.–BOZSOKI F. 2020), ezek akadályozhatják is a megújulást, leginkább, ha romos, esetleg védett épületekről beszélünk (SORIN, F.–POMPEI, C. 2012; DUŽI, B.–JAKUBÍNSKÝ, J. 2013). Rendkívül költségessé és nehezzé teszi a funkcióváltást, ha a barnamező területe, esetleg környezete a korábbi hasznosítás örökségeként szennyezett (SONG, Y. et al. 2019), vagy ha terület tulajdonszerkezete szétaprózódott. Ez utóbbi kifejezetten problémássá teszi a funkcióváltást, hiszen végeláthatatlan egyeztetési folyamatok várnak arra a vásárlóra vagy beruházóra, amely egy több száz tulajdonossal rendelkező barnamezőt kíván megújítani (ADAMS, D. et al. 2001). A nehézségek hozzájárulnak a rehabilitáció magas költségeihez (SORIN, F.–POMPEI, C. 2012), ami valóban, szinte lehetetlenné teszi a megfizethető lakások építését (SQUIRES, G.–HUTCHISON, N. 2021), de jelentősen befolyásolja az általános befektetői érdeklődést is (HUTCHISON, N.–DISBERRY, A. 2015; OSMAN, et al. 2015). Fontos rámutatni, hogy amennyiben sikeresen meg is történik a barnamező megújulása, ha – többek között – az új funkció nem megfelelően kerül kiválasztásra, esetleg nincs piaci kereslet a megjelenő szolgáltatásokra, a gazdasági fenntarthatóság is veszélybe kerül (LANGE, D.–MCNEIL, S. 2004; SCHÄDLER, S. et al. 2011). Nyilvánvalóan, az akadályok korántsem leküzdhetetlenek, ehhez azonban többek között a köz-, illetve a privátszféra széleskörű együttműködésére (REY, E. et al. 2022), kreativitásra (O'MALLEY, S. 2008), megfelelő befektetői érdeklődésre, piaci keresletre és szabályozási környezetre (HUTCHISON, N.–DISBERRY A. 2015), a lakosság bevonására (LI, X. et al. 2022), zöld, fenntartható megoldásokra (Green, T. L. 2018), valamint – sok esetben, nem utolsósorban – számottevő forrásra van szükség (SQUIRES, G.–HUTCHISON, N. 2021).

Egyes akadályok leküzdése érdekében célszerű kiemelt figyelmet fordítani a terület megújulásában érdekelt helyi szereplők azonosítására, a szereplők közötti kapcsolatok vizs-

gálatára (POLYÁK, L. 2016), ugyanis számos példa bizonyítja, hogy sok esetben az alulról szerveződő (bottom-up) folyamatok és cselekvések azok, amelyek felhívják a figyelmet a területre és annak (rejtett) értékeire (POLYÁK, L. 2016; ANDRES, L. – GOLUBCHIKOV, O. 2016). Mindemellett az olyan közegben, ahol a helyi szereplők között sűrű és összetett kapcsolati háló alakul ki, (például szerteágazó együttműködések, partnerség stb.) ott az érdekelt felek által kitűzött célok elérési potenciálja is magasabb (mind az egyéni és mind a közös nagy cél vonatkozásában). Ezért az érdekelt helyi szereplők képesek lehetnek közvetlenül befolyásolni a terület megújulását (GRANOVETTER, M. 2006; BERKI, M. 2017).

Barnamezők Budapesten

A 20. század második felétől a szovjet érdekszférában egyértelműen a gyorsított, erőltetett iparfejlesztés került a gazdaságfejlesztés – valamint a városfejlesztés – fókuszába is, ennek szinterei pedig egyértelműen a városok voltak (KONDOR A. Cs. 2013). A Szovjetunió felbomlását követően a rendszerváltás jelentős politikai, társadalmi, gazdasági átalakulással járt a kelet-közép, valamint a kelet európai országokban (SAILER-FLIEGE, U. 1999). Habár a rendszerváltást megelőzően épp azon városok „prosperáltak”, melyek gazdaságfejlesztési, iparfejlesztési, illetve politikai okokból kitüntetett szerepet kaptak (HORVÁTH G. – CSÜLLÖG G. 2012), a rendszerváltás időszakában, a dezindusztrializációval, a KGST-piacok összeomlásával épp ezen városi terek kerültek a legnehezebb helyzetbe (SAILER-FLIEGE, U. 1999; TSENKOVA, S. 2008). A rendszerváltás Budapest esetében is rendkívüli térbeli, társadalmi, valamint gazdasági hatással járt, a fővárosban pedig egészen addig példa nélküli városfejlődési mintázatok jelentek meg (KOC SIS J. B. 2015). Jelentősen összezsugorodott az aktív ipari termelésbe bevont területek aránya; számos ipari épület, raktár maradt üresen, használaton kívül (KUKELY GY. 2006). Budapest 2021-ben 2817,8 hektár barnamezős területtel rendelkezett, melynek számottevő része, közel 65 százaléka található a fővárosi átmeneti övezetben. Itt található vizsgálatunk szintere is, Kőbánya, melyen 278,6 hektár, a budapesti barnamezők majdnem 10 százaléka található (BFVT. 2021).

Kitekintés – Rozsdából sör?

A fenti fejezetekben a barnamezős területek kialakulásának mikéntje és problémaköre került bemutatásra, azonban fontos kiemelni, hogy egyes területek épületállományainak megőrzése fontos feladat az utókor számára, hiszen az adott korszakokra jellemző termelési technológiák, gazdasági és ipari folyamatok emlékét őrizték meg. Az épített örökség tehát gazdag történelmi háttérrel rendelkezhet, a fennmaradt épületállomány egyedi építészeti stílusjegyeket hordozhat magával (NÉMETH GY. 2005). A fentiekre kiváló példa a kanadai Torontóban lévő *Distillery District*, ahol a viktoriánus korban whisky- és egyéb szeszgyártás zajlott. A régi, leromlott ipari terület mára egy külső „vigalmi negyeddé” alakult, a lepárlóüzemekből és raktárakból éttermeket, „pub”-okat, galériákat, kávézókat, színházakat, üzleteket és bisztrókat alakítottak ki (MATHEWS, V. 2010). A terület revitalizációja során ügyeltek az arculatmegőrzésre, az autentikus, „indusztriális miliő” megtestesítésére. Felidézi a sétálóutcák/sétányok kellemes légkörét mindeközben egy New York-i pezsgő SoHo-hoz hasonló modern, kreatív és innovatív közeg, mely vonzza a kreatív rétegeket, előidézi az „alkotási vágyat”, és a „valami új létrehozásának gondolatát” (MATHEWS, V. – PICTON, R. M. 2014). A „torontói modellhez” hasonlóan jó példának tekinthetők az angliai Birminghamben megvalósult barnamezős kreatív-kulturális

megújulások is. A „*Gas Street Basin*” és környéke egy korábbi, kanálisok hálózatából álló ipari központ része volt, mely egykor a nyersanyagok, gyors vízen való szállítását szolgálta. Mára a régi raktárakból, üzemekből kávézók, klubok és bárók létesültek, az egykori ipari csatornákat sétahajózásra használják. Birmingham egyik leglátogatottabb rekreációs és szabadidőközpontjává vált a funkcióváltásnak köszönhetően (WALLACE, A. – WRIGHT, K. 2022). Hasonló példa a szintén Birminghamben található *Jewellery Quarter* ahol a 18. század végétől ékszerkészítő céhek telepedtek meg. Azonban az első világháborút követően egyre több épület kiürült, elhagyatottá vált. Végül önkormányzati kezdeményezésre megújulhatott, a revitalizációnak köszönhetően beilleszkedett a városi vérkeringésbe (NÉMETH Gy. 2005). Az önkormányzat a terület lehetőségeit/adottságait kiaknázva több, különböző fejlesztési terv elkészítését kezdeményezte, annak érdekében, hogy az örökség szerves része lehessen ismét a városnak. Bővüljön funkcióellátottsága, növelje befektetői potenciálját, különös tekintettel az épített örökségek megtartására és a gazdag történelmi háttér jelentőségére. A terület ma nem csak lakófunkciót tölt be, hanem kreatív és kulturális negyedként is funkcionál, ahol ékszerkészítő múzeum és pénz múzeum, egyetemi campus, éttermek, ”pub”-ok létesültek a még néhány fennmaradt ékszerkészítő üzem mellett, mely a revitalizációt követően új esélyt kapott a hagyományok megtartására, a magas hozzáadott értékkel készülő termékek forgalmazására és az ékszerkészítési tradíciók öregbítésére (NÉMETH Gy. 2005). A *Distillery District* és *Jewellery Quarter* jól szemlélteti és alátámasztja azt, hogy egy egykori, karakteres ipari terület (mely gyakran hatással volt egész városrészekre is) hogyan képes funkciót váltani, milyen rejtett értékeket, adottságokat hordozhat magával, mely akár egy volt ipari csatorna, vagy szeszgyári épület is lehet. A történelmi múlt felhasználása és a terület egyedisége köré fűzött, jól felépített városmarketing és „branding” meghatározó szerepet játszhat a barnamezős területek megújulásában (EVANS, G. et al. 2006; POLYÁK, L. 2016). Hasonló „miliője” és értékei vannak a Kőbányai sörgyáraknak is, ezért a fent említett példákat érdemes figyelembe venni az esetleges jövőbeni fejlesztések során.

Kőbánya, a „magyar München”

Budapest X. kerületének mészkőbányáit már a középkorban ismerték. A bányászati tevékenység során kialakult pincerendszer volt az, mely az 1800-as évektől hozzájárult a kőbányai bortermelés, majd a söripar sikereihez – utóbbit Kőbánya kiváló minőségű vizei is támogatták (KATONA Cs. 2015). Miközben Kőbánya elbitorolta a sörfőzés központi szerepkörét a pesti belvárostól, az 1890-es években tomboló filoxéravész – a bortermelés csökkenésével – további lökést adott a kőbányai söriparnak: a települést ebben az időszakban „magyar Münchenként” emlegették (KATONA Cs. 2015). A 20. század elején a négy uralkodó sörgyár – a Dreher, a Részvény, a Polgári, valamint a budafoki Hagenmacher Királyi Főzde – a Királyi Főzde területén alapította meg a Kőbányai Malátagyár Rt.-t, mely a hazai sörtermelés 90 százalékát adta (HOLLÓ Cs. 2011). Erre az időszakra a nagyüzemi sörgyártás a csőd szélére sodorta a kisebb sörfőzdeket (KATONA Cs. 2015), melyek kevéssé bírták felvenni a versenyt a magas színvonalon működő, nagyobb volumenben termelő vállalatokkal (PILSITZ M. 2016). Az első világháborút követően azonban hozzávetőlegesen 2 millió hektoliteres (PILSITZ M. 2016) sörtermelés 1923-ra 300 ezer hektoliterre csökkent (SZIKLAINÉ LENGYEL Zs. 2019). Kezelve a válságos helyzetet, a Hagenmacher és a Dreher család összevonta sörgyárait (SZIKLAINÉ LENGYEL Zs. 2019), és csokoládét, egyéb édességeket, szeszt, valamint textilt kezdett gyártani (HOLLÓ Cs. 2011). A söripar helyzetét tovább nehezítette, hogy az állam felhalmozott borkészlete miatt csökkent annak ára,

a sörrre pedig adókat vetettek ki (SZIKLAINÉ LENGYEL Zs. 2019). A második világháború után a hat kőbányai sörfőzde Kőbányai Sör- és Malátagyár néven olvadt össze, a Dreher család pedig elhagyta az országot (SZIKLAINÉ LENGYEL Zs. 2019).

Módszertan

Az empirikus kutatás kvalitatív módszereken alapult, mely során félig-strukturált szakértői interjúkat készítettünk 2021 utolsó negyedében és a 2022-es év első felében a területre közvetett és közvetlen hatást gyakorló csoportokkal/érintett szereplőkkel annak érdekében, hogy feltárjuk a terület fejlesztését akadályozó külső és belső tényezőket. Feltérképeztük az érintettek közötti kapcsolatrendszert, megismertük saját érdekeiket és nem utolsósorban azt, hogy milyen perspektívákat látnak a terület megújulását illetően. Az interjúk és a terepi megfigyelések tették lehetővé továbbá, hogy feltárjuk a területre hatást gyakorló helyi szereplők közötti kapcsolati kohéziót. A kutatás részeként fontosnak tartottuk, hogy megfelelő hangsúlyt kapjon a terepi megfigyelés is – mint empirikus kutatás – a terület fizikai adottságainak megismerése érdekében. Szekunder adatforrásként szolgált a kerület Integrált Településfejlesztési Stratégiája, gazdaságfejlesztési tervei, valamint egy, a barnamezőkhöz szorosan kapcsolódó kerületi programindító tanulmány.

Sörgyár 1, a vizsgált terület bemutatása

Az úgynevezett „S1 terület” (avagy Sörgyár 1) a volt kőbányai sörgyárakat és területét (az S1 esetben 1994-ben állt le véglegesen a sörgyártás) és a Havas/Dreher villát (Csajkovszkij park felőli terület) foglalja magában, összesen 22 hektáros területen, melyet a Halom utca, Ászok utca, Bánya utca, az Ihász utca és az Előd köz határol. Többségében önkormányzati tulajdonban áll. Megközelíthetősége körülményes, nehézkes, tekintettel arra, hogy a fent említett nagy kiterjedésű gyáripari terület csupán három – személygépjárművel is behajtásra alkalmas – kapubejáróval, illetve bejárattal rendelkezik, amely a Halom utcáról, Előd közről és az Ászok utcáról nyílik. Habár az S1 területétől 400 méterre, a Körösi Csoma Sándor úton közlekednek a 3, 28, 28A 37, 62, 62A és 69 jelzésű villamosok, valamint a 9, 185 és 217-es autóbuszok, elérhetősége mégis kedvezőtlen a belvárostól a Körösi Csoma Sándor útig. A terület jelentős része alatt a korábbi bányászati tevékenység révén létrejött pincerendszer húzódik, melyet jelenleg csak ideiglenesen, évente néhány alkalommal hasznosítanak. Átmeneti hasznosításként futóversenyeket rendeznek az alagútrendszerben, fényfestéssel és nyilvános bejárattal összekapcsolt programokkal igyekeznek megismertetni a budapesti lakosokkal a pincerendszer történetét. A fennmaradt épületgyüttesek többsége országos (műemléki), fővárosi vagy helyi/kerületi védelem alatt áll (az 1918 előtt létesült sörgyári épületgyütteseket és a hozzá tartozó kertet a 11/2006. (V.9) NKÖM rendelet értelmében műemlékké nyilvánították, az építészeti, ipartörténeti, kerttörténeti értékeinek megóvása érdekében). A gyáregység nagy része rossz állapotban van, több épület omladozik, ezért ezek lezárásra kerültek. Néhány épületrész pedig már olyan rossz állapotban volt, hogy az elbontásuk vált szükségessé. A területen a meglévő közműrendszerek elavultak. Az épületek további degradációjának megelőzését az önkormányzat állagmegőrző beavatkozásai segítik, melyek csupán ideiglenes megoldást jelentenek. A területen a köztes/átmeneti hasznosítás jellemző, több helyiséget az önkormányzat bérleményként ad ki leginkább kis- és középvállalkozások

számára (például műhelyként vagy raktárként funkcionálnak). A terület jelentőségét növeli, hogy a kerület központi részén helyezkedik el, végleges, teljeskörű hasznosítása azonban továbbra sem megoldott. A felszíni burkolat a legtöbb esetben feltört és elvadult növénytársulásokkal borított, a terület jelenleg körbekerített és őrzött.

A vizsgálatban résztvevő helyi szereplők érdekei, céljai az „S1-es terület” külső és belső sajátosságainak tükrében

Kőbánya Önkormányzata

A Kőbányai Önkormányzat a volt sörgyári területen egyszerre tölti be önkormányzati, közfeladatot ellátó, valamint a tulajdonosi szerepkört is. Ezáltal a terület esetében nem csupán a „befektetői” gondolkodásmódot/szemléletet képviseli, hanem a kerület számára, a lakosság számára előnyös (munkahelyteremtés, lakosság helyben tartása, nyugodt lakókörnyezet, rekreációs lehetőségek stb.), lakossági igényeket figyelembe vevő fejlesztési irányvonalat is. Ez egy nagyon nehéz és komplex feladat, hiszen a piac, valamint a lakosság igényei sok esetben jelentősen eltérnek egymástól (széthúzó érdekek és szélsőséges igények jelennek meg). A kerületben sok esetben keverednek a lakó- és gazdasági funkcióval ellátott területek, melyek szintén nehezítik az önkormányzat helyzetét, hiszen a városvezetésnek törekednie kell arra, hogy a lakosság és az egyes gazdasági szereplők számára is előnyös helyzetet teremtsen. Ennek megfelelően az önkormányzat csak olyan ügyeket, fejlesztéseket támogat, melyek összeegyeztethetők a lakossági érdekekkel is.

A kerületben létesült újjépítésű társasházakba beköltözők részéről felmerül az igény, hogy tisztában legyenek azzal, melyek azok az – esetleg zavaró – funkciók, melyek a jövőben, hosszútávon is működni fognak a környéken. A lakásvásárló joggal kíváncsi rá, hogy a közeli, még működő gazdasági terület átalakul-e a jövőben, amennyiben igen, akkor egy új, kellemes, számára hasznos funkció létesül, vagy egy újabb barnamező „megszületésnek” lesz-e majd tanúja. Ez egyrészt erősíti a korábban már említett feladat jelentőségét, a lakó-, illetve a gazdasági funkciók szétválasztását, de felveti a lakosság magasfokú információigényét is. Cél, hogy hosszútávon prosperáló funkciót kaphasson a terület, továbbá az önkormányzat számára egyértelmű prioritás a sörgyártás hagyományainak megtartása, söripari tradíciók öregbítése, egyfajta vonzóerő, „brand” kialakítása és kiépítése. Ezt bizonyítja, hogy az önkormányzat továbbra is fent kívánja tartani partneri viszonyát többek között a Dreher Sörgyárak Zrt.-vel, valamint a volt Globus Konzervgyár területén működő kisüzemekkel. A Dreher Sörgyárak Zrt., valamint az önkormányzat között folyamatos az együttműködés, utóbbi segítő partnerként szeretne fellépni a vállalat, valamint a gyárterület fejlesztésében. Habár az önkormányzat rendszeres egyeztetéseket folytat a kerületben tevékenykedő nagy piaci szereplőkkel, mégis a kisebb vállalatok motivációit, terveit sokkal nehezebb megismerni. Ez némiképp csökkenti az önkormányzat, ennek tükrében pedig a lakosság „látótávolságát” is.

A fejlesztést akadályozó tényezők közül a legjelentősebb a forráshiány, mint a probléma gyökere, bár az önkormányzat kihangsúlyozta, hogy szem előtt szükséges tartani azt is, hogy minél inkább fenntartható és hosszútávú megoldásokat/funkciókat válasszanak meg. Ez szintén nehéz feladat, mivel a terület egyedi adottságait is szem előtt szükséges tartani. Összességében elmondható, hogy az önkormányzat támogató, de nem kezdeményező. A kapcsolatokat szükségszerűen és időlegesen ápolja a többi érintettel, segítséget nyújt, amennyiben arra lehetősége van vagy hatáskörébe tartozik, de jelenleg ennél jelentősebb vagy nagyobb szerepet és feladatot nem kíván vállalni a terület fejlesztését illetően.

A rendszerváltást követően a komoly anyagi gondokkal küzdő Kőbányai Sörgyár Részvénytársaságot felvásárolta a SAB (Dél-Afrikai Sörgyárak). A Nagykanizsai Sörgyárakkal való egyesülés után a vállalat ma is – immár az Asahi Group Holdings tulajdonában – de továbbra is Dreher Sörgyárak Zrt. néven, a korábbi Első Magyar Részvényserfőzde területén, a budapesti Dreher Antal úton működik. A Dreher Sörgyárak Zrt. jelenleg az egyik legnagyobb gazdasági szereplő Kőbányán, a kerületnek számottevő iparüzési-, valamint építményadó-bevétele származik a gyárból. A volt Részvényserfőzde területének gyárépületeit mindig az adott gyáripari technológiának, építészeti kornak megfelelően alakították ki, ezáltal a Dreher Sörgyárak Zrt. 19. századi klasszicista, de modernebb, vasbetonvázás épületekkel is rendelkezik – a terület ennél fogva építészeti-leg kevésbé egységes képet mutat. A gyárterület építészeti örökségét, belső adottságait tekintve kifejezetten hasonló az „S1-területhez”, különösen, ha figyelembe vesszük a gyárterület alatt húzódó, jelenleg kihasználatlan, 70 ezer négyzetkilométernyi földalatti termet, folyósót, mely a korábbi mészkőbányászat emlékéét őrzi.

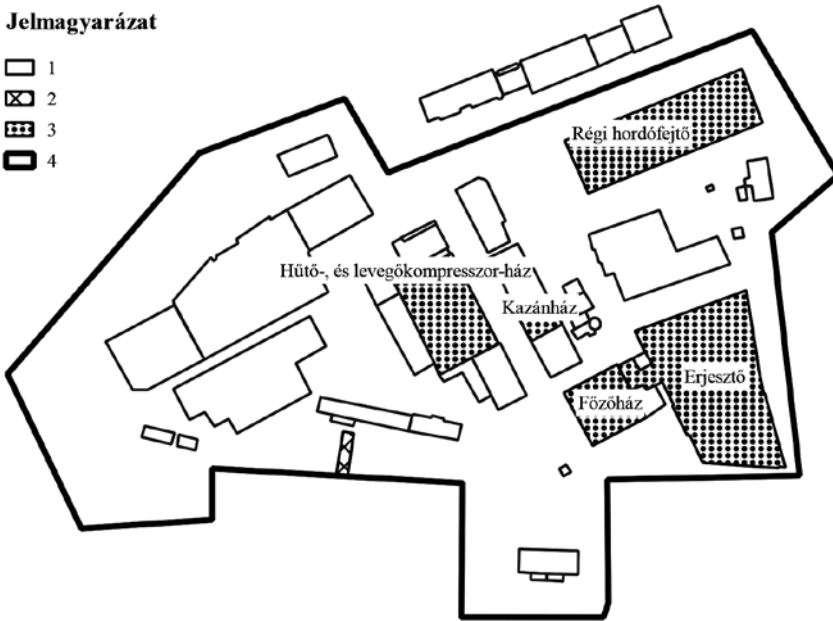
Kiemelendő azonban, hogy az egykori Részvényserfőzde területe – néhány kisebb önkormányzati ingatlant, valamint egy, a terület szélére beékelődött trafóházat leszámítva – teljes egészében a vállalat saját tulajdona. A jelenlegi, használt, valamint használaton kívüli – valóban megőrzésre érdemes – épületállomány megóvását, kezelését nem csak a rendezett tulajdonviszonyok, hanem a vállalat stabil piaci, anyagi helyzete, valamint proaktív hozzáállása is elősegíti. A söripar fejlődésével az egyes üzemi berendezések egyre kevesebb helyet foglalnak, a technológia kezd kiürülni a Dreher Sörgyárak Zrt. épületeiből. A vállalat számára ennél fogva egyre kevésbé gazdaságos azon hatalmas épületek fenntartása, melyre a korábbi századok technológiájának még szüksége volt. A magas karbantartási, fenntartási, adó, valamint energiaköltségek mind-mind egyre kisebb, olcsóbban fenntartható épületekbe terelik a zsugorodó ipari berendezéseket. Ennél fogva, habár a Dreher Sörgyárak Zrt. gyárterülete összességében nem alulhasznosított, egyre több itt található – sok esetben védett, kívül és belül igen impozáns – ingatlan veszt el korábbi funkcióját, így válva „barnamező-szigetekké” egy prosperáló gyárterületen (2. ábra).

Tekintettel a nem használt, nagy kiterjedésű épületek jelentős fenntartási költségére a Dreher Sörgyárak Zrt.-re hárul a feladat, hogy fenntartható, gazdaságos funkciót találjon azon termelésből kivont épületeknek, melyeket azok védettsége miatt nem bonthat le. Mindez látszólag nem is áll a vállalat szándékában. Az immár harminc éve a vállalatnál dolgozó, nagy szakmai megbecsülésnek és bizalomnak örvendő vállalati főépítész elkötelezett az impozáns, védett épületek megtartásában és fenntartásában. A vállalat jelenleg használaton kívüli tereire, épületeibe – beleértve az egykori mészkőbánya járatait – változatos, kreatív – akár önkormányzati együttműködéssel megvalósuló – funkciókat vizionál, melyekkel, megőrizhető az impozáns építészeti örökség. Ezt támogatja, hogy a vállalat stratégiájában kiemelten fontos a hagyományörzés, valamint a Dreher márka fenntartása is. Erre jó példa a korábbi, 5 évet megért Dreher-feszt, mely a gyár területen került megrendezésre, de a Dreher Sörgyárak Zrt. emellett már több projektet, kezdeményezést is indított a kerület sörkultúra felemelése érdekében. A legutóbbi, ehhez kapcsolódó beruházás a Keg hall (hordófejtő épület) revitalizációja, korszerűsítése volt, mely megújulása után közép-európai vállalatok többnapos rendezvényeinek is helyszínt biztosított.

Kutatásunk egyik célkitűzése, hogy rávilágítsunk azon – a Dreher Sörgyárak Zrt.-t befolyásoló – tényezőkre, melyek akadályozzák, vagy épp elősegítik az „S1-területen” megtelepedő söripari, sörturisztikai, élménykereskedelmi funkciók megtelepedését. Habár a vállalatnak megvan a kellő gazdasági, piaci ereje, együttműködési hajlandósága, vala-

Jelmagyarázat

- 1
- 2
- 3
- 4

2. ábra A Dreher Sörgyárak Zrt. üzemi területe és ingatlanjai. 1: Működő épület; 2: Lebontott épület; 3: Hamarosan funkcióját veszítő épület; 4: Üzemi terület. A megjelölt épületek funkcióvesztésének várható ideje: Régi hordófejtő: 2022-2024.; Erjesztő tetőtér: 2022; 2026-2028;

Főzőház: 2029-2031; Kazánház: 2027-2029; Hűtő-, és levegőkompresszor-ház: 2025-2028.

Figure 2 The Dreher Brewery's industrial area and its properties. 1: Functioning building; 2: Demolished building; 3: Soon-to-be-defunct building; 4: Industrial area. Expected time of loss of function of the identified buildings: old keg house: 2022-2024; fermentation loft: 2022; 2026-2028; brewhouse: 2029-2031; boiler house: 2027-2029; refrigeration and air compressor house: 2025-2028.

Forrás: Dreher Sörgyárak Zrt. nyomán saját szerkesztés / Source: Own editing based on the Dreher Brewery's data

mint szakértelme ehhez hasonló beruházásokban való részvételhez, ennek valószínűsége kifejezetten csekély. Mindez részben az Asahi Group Holdings saját tulajdonú, valamint a volt Dreher Sörgyár „S1” területének jellegzetességeire vezethető vissza. A két terület belső tulajdonságai részben megegyeznek: az eklektikus – jelenleg használaton kívüli, valamint jövőben funkcióját veszítő – gyakran védett épületek, a nagy kiterjedésű mészkőbánya-járatok jelenléte mind-mind „feladatot”, de lehetőséget is ad a mindenkori tulajdonosnak. Habár az „S1-területen” számtalan ehhez kapcsolódó kiaknáztatlan lehetőség rejlik, a Dreher Sörgyárak Zrt. ugyanezeket a saját ingatlanján is megtalálja – a fejlődő technológia révén a használaton kívüli területek, épületek száma pedig a jövőben is gyarapodni fog. Tehát a Dreher Sörgyárak Zrt. nyitott az együttműködésre, azonban igen csekély a valószínűsége, hogy a saját tulajdonú területein – akár önerőből – megvalósuló beruházások helyett érdekltségét az önkormányzat tulajdonában álló, gyenge közlekedési kapcsolatokkal rendelkező „S1-terület”, hatalmas költségeket felemészítő, kooperációval és kompromisszumokkal terhelt fejlesztése felé fordítaná.

Kisüzemek

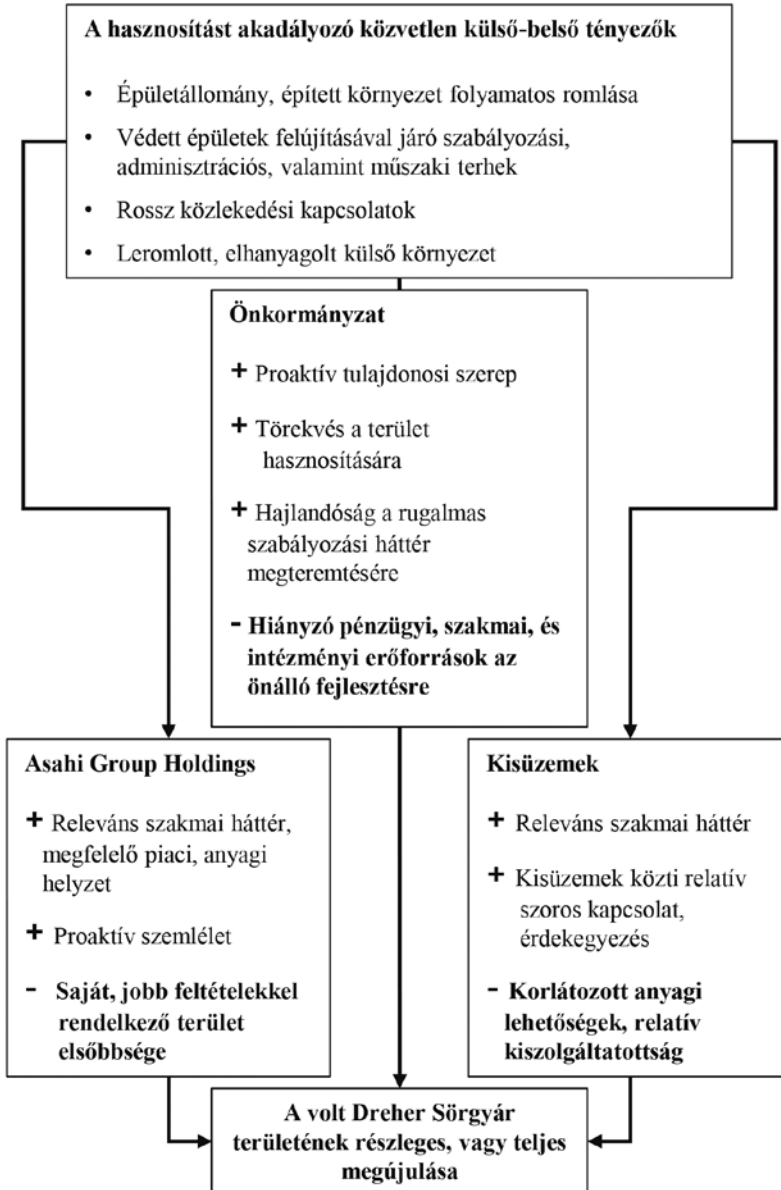
Az államosítást követően a Fővárosi Sörfőzde helyén 1950-ben konzervgyár létesült (SZIKLAINÉ LENGYEL Zs. 2019), mely jelenleg az M47 vállalkozói parkként üzemel. A park kiadó ingatlanjait, helységeit jelenleg kisebb vállalkozások bérlik, köztük három kisüzem-

mi sörfözde – a Hoptop, Horizont, a Mad Scientist, (korábban a Monyo is) – melyek az utóbbi években kezdték meg a működésüket a vállalkozói parkban. A volt konzervgyár területére a Monyo érkezett elsőként 2014 tavaszán. Az ezt követő években kezdte meg működését a Mad Scientist, mellyel a Monyo már korábban is szoros piaci kapcsolatokat ápolt. A Mad Scientisttel hozzávetőlegesen egy időben vált bérlővé a Hoptop, mely hivatalosan 2016-ban kezdett termelésbe, nem sokkal korábban, mint az utolsóként érkező Horizont sörfözde. A kisüzemek a Fözdepark nevet adták a területnek. Fontos azonban rámutatni, hogy a Monyo kutatásunk idején kezdte meg költözését az új, Gyömrői úti telephelyére. A négy kisüzemi sörfözdét leginkább az M47 ipari park, a korábbi sör-, később konzervgyár meglévő infrastrukturális adottságai vonzották a területre, mely a korábbi évtizedek élelmiszeripari tevékenysége miatt ideális helyszín egy főzde létrehozásához, valamint üzemeltetéséhez: az említett vállalatok kisebb ráfordítással, megfelelő infrastrukturális háttérrel tudták megkezdeni a termelést. A helységek csempézettek, így ebből a szempontból is megfelelnek az élelmiszeripari előírásoknak, közművesített is. Mindezen tulajdonságok bizonyos mértékig egyensúlyozni tudják az M47 ipari park bizonyos hátrányait, köztük a gyenge közlekedési kapcsolatokat. A sörfözdék között általánosságban jó a kapcsolat, egészséges baráti verseny alakult ki, az egyik főzde marketing menedzsere szerint a főzdek „távolról barátok, közelről vetélytársak”.

A négy kisüzemi sörfözde hasonlóan nyilatkozik az M47 ipari park fejlesztéséről, valamint egy lehetséges sörkulturális központ létrehozásáról is az „S1-es területen”. Elmondható, hogy a Mad Scientist, valamint a Horizont sörfözdék hosszú távon is az M47 ipari parkban tervezik a jövőjüket. Ennek oka, hogy előbbi nem közvetlenül az M47 vállalkozói parknak fizet bérleti díjat, hanem egy külső befektetőnek, mellyel igen szoros kapcsolatot ápolnak. A Horizont sörfözde relatíve különleges helyzetben van, hiszen sörfözdék közül egyedülként saját tulajdonú épületegyüttesben működik. Az „S1-terület” relatív vonzerejére, valamint az M47 vállalkozói park hiányosságaira mutat rá, hogy a kisüzemek közül kettő, korábbi terveik szerint közösen kívántak átköltözni a volt Dreher Sörgyár területére – erről pedig egyeztetéseket is folytattak az önkormányzattal. Az elképzelés végül nem valósult meg. A költözéssel kapcsolatos elképzeléseket mindkét sörfözde a raktározással kapcsolatos nehézségekkel indokolta – a termelői kapacitások növekedésével megnőtt a vállalkozások helyigénye, melyet a park már kevéssé tud biztosítani. Ennek oka, hogy az M47 tulajdonosai kisebb bérleményekre osztották a területet, több helységet pedig nem áll módjukban a vállalatok részére bocsátani. A bérlői szerep további hátránya, hogy a tulajdonosok mindössze egy évre kötik meg a bérleti szerződéseket, a bérleti díjakat pedig sűrűn emelik, kihasználva, hogy a főzdek az átlagnál jóval nehezebben tudnak költözni. Fontos továbbá rámutatni, hogy az M47-ben működő főzdek úgy látják, a tulajdonosok kevéssé tartják karban a vállalkozói parkot – az útburkolat, valamint az épületek állaga folyamatosan romlik. Azon sörfözdék, melyek bérlőként vannak jelen a parkban, jellemzően nem mernek, és nem is igazán szeretnék belevágni a terület, valamint az épületek fejlesztésébe, hiszen bérleti szerződésük bármikor felmondható.

A kisüzemek egyetértenek egy „sörkulturális központ” létrehozásának, egy „külső bulinegyed” megteremtésének szükségességében. Az interjúkban elmondottak alapján felmerülhet kis bemutató sörfözdék, illetve „taproomok” megnyitása a volt Dreher Sörgyár területén. Habár az „S1-es terület” potenciális célpontja lehetne egy ilyen „központnak”, a kisüzemek véleménye szerint pedig a kereslet is megfelelő mértékű, a főzdeket mégis eltántorítja a forráshiányuk, valamint az egyes szereplők széleskörű együttműködésének hiánya, melyet elengedhetetlennek tartanak a siker felé vezető úton. A kisüzemek aggályai között szerepelnek továbbá az „S1-es terület” külső, valamint belső sajátosságai, melyek már a korábbiakban is említésre kerültek. A kisüzemek nem rendelkeznek kellő erőfor-

rással ahhoz, hogy megbirkózzanak az „S1-es terület” épített örökségéhez kapcsolódó nehézségeivel: a rekonstrukcióval, rehabilitációval, ennek költségeivel, valamint az ezzel járó műemlékvédelmi, építésügyi jogszabályokkal – az önkormányzat, mint tulajdonos felé vetett bizalmuk pedig rendkívül alacsony. Az egyes érintettek/helyi szereplők, a megújítást befolyásoló érdekeit, szempontjait a 3. ábra foglalja össze.

3. ábra A vizsgálatban résztvevő szereplők a volt Dreher sörgyár megújítását befolyásoló érdekei, szempontjai
 Figure 3 The stakeholders' aspects, perspectives, and interests which influence the revitalisation of the Dreher Brewery
 Forrás: saját szerkesztés / Source: Own editing

A szereplők érdekei, egymás közötti kapcsolata, és ezek hatása az „S1-es terület” megújulására

A Kőbányai Önkormányzatot, valamint az itt tevékenykedő Dreher Sörgyárak Zrt. vállalatot, valamint kisüzemeket egyértelműen összeköti a kerület söripari múltja – a kutatásban részt vevő szereplők pedig mind-mind profitálnak ebből az örökségből. Ennek tükrében, a szereplők közti együttműködés, kapcsolattartás jelszava a helyi sörkultúra erősítése. Az önkormányzat, valamint a sörgyárak közötti kapcsolatra vonatkozóan minden, vizsgálatban résztvevő szereplőtől egyértelműen pozitív, az együttműködést helyeslő visszajelzéseket kaptunk, a kritika pedig rendszerint – mind az önkormányzat, mind pedig a sörgyárak esetében – a másik félre vonatkozott, kifogásolva a proaktivitást, a kapcsolatfelvétel hiányát, valamint a visszajelzések gyakoriságát. Élénkebb kapcsolat figyelhető meg azonban az önkormányzat, valamint a Dreher Sörgyárak között. Az önkormányzat – elmondása alapján – mindent megtesz, hogy támogassa a fejlődésben a Dreher Sörgyárak Zrt.-t, így ahol szükséges, megkönnyíti a területhasználat módosítását, mindaddig, amíg nem ütközik lakossági érdekekbe. A relatíve megfelelő önkormányzathoz fűződő kapcsolatot az Dreher Sörgyárak is megemlítette.

A kisüzemek, habár szerepelnek az önkormányzat, valamint a Dreher Sörgyárak Zrt. látóterében, viszonyuk leginkább csak „átlagos” munkakapcsolatként jellemezhető. Elmondható, hogy az egyes szereplők közötti kapcsolatok jelenleg kevésbé befolyásolják az „S1-es terület” bármilyen mértékű megújulását, együttműködésük minimális mértékű. Az említett – kivételt jelentő – tényező a Kőbányai Önkormányzat, valamint a Dreher Sörgyárak közötti kapcsolatra vonatkozik, mely – ironikus módon – valószínűsíthetően épp az „S1-es terület” megújulása ellen hat. A Dreher Sörgyárak Zrt. leginkább a saját ipari területének hasznosításában érdekelt, melyet megkönnyít többek között a terület rendezett tulajdonviszonya, relatíve megfelelő fizikai állapota és elhelyezkedése, a vállalat jelentős pénzügyi ereje, valamint – nem utolsósorban – az önkormányzat támogató hozzáállása is, mely viszonylag rugalmas szabályozási hátteret biztosít.

Összefoglalás

Az általunk feltárt szakirodalom, valamint a korábban említett jó példák alapján is elmondható, hogy az egyes szereplők együttműködése, kapcsolatrendszerük megfelelő működése rendkívül fontos tényező egy barnamező megújítása során. A kooperáció fontosságát a kutatásban résztvevő érintettek is megerősítették, ezt azonban leginkább felelősségük áthárítására, saját szerepük elhalványítására használták. Habár az együttműködés hiánya megemlítésre került az interjúkban, mint megújulást akadályozó tényező, a megkérdezett szereplők legjelentősebb aggályai, fenntartásai a terület külső, valamint belső tulajdonságaihoz kapcsolódtak. „A sörkultúra felélesztésének” jegyében a vizsgálatban résztvevő szereplők mindegyike számára kívánatos lenne egy olyan ikonikus terület megújulása, sörturisztikai funkciókkal való feltöltése, mint amilyen a volt Dreher Sörgyár. A Kőbányai Önkormányzat, a volt Dreher Sörgyár tulajdonosa ennek megfelelően kifejezetten eltökélt a terület eladásában, megújulásának előmozdításában.

A vizsgálatban résztvevő helyi szereplők aggályai jól tükrözik a barnamezők megújulását gátló olyan tényezőket, melyeket a széleskörű szakirodalom feltárt. Kiemelendő a terület gyenge közlekedési helyzete – melyre ugyan megoldás lehet a tömegközlekedési eszközök korszerűsítése, járatsűrítés, gyalogos-, és kerékpáros infrastruktúra létesítése,

kiepítése és a közbiztonság növelését szolgáló eszközök fejlesztése – és a rekonstrukciót nehezítő építési, műemlékvédelmi előírások. Habár piaci erejét, szakmai és ipartörténelmi relevanciáját tekintve a Dreher Sörgyárak Zrt. jelentős részt vállalhatna a megújulásban, fontos szempont, hogy a vállalat üzemében felszabaduló ingatlanok Kőbánya legnagyobb sörgyárának is számtalan lehetőséget, valamint feladatot adnak egy olyan ingatlanon, melynek sajátosságai sok szempontból túlszárnyalják a volt Dreher Sörgyár területét. Figyelembe véve a terület hiányosságait, leromlott épített környezetét, a bérleti szereppel járó kiszolgáltatottságot, az M47 vállalkozói park jelenleg sem nyújt tökéletes feltételeket az ott működő sörgyártó kisüzemeknek. A park hiányosságai több kisüzemet inkább távozásra ösztönöznek; jelen pillanatban a vizsgálatban résztvevő vállalkozások célkeresztjében azonban kevéssé a volt Dreher Sörgyár területe van, hiszen a jelenlevő, épületekkel, infrastruktúrával, közlekedési helyzettel kapcsolatos nehézségek a kisüzemeket is eltántorítják.

Habár az egyes szereplők közötti együttműködés valóban kulcsfontosságú egy barnamezős terület megújítása során, kutatásunk rámutatott, hogy az „S1-es terület” megújulásának folyamata még nem tart abban a szakaszban, hogy a fennálló, szereplők közötti kapcsolatrendszernek bármilyen érdemi hatása lenne a megújulásra. Kutatásunk rámutatott, hogy a vizsgálatban résztvevő szereplők közötti kapcsolatrendszer jelenleg kifejezetten indifferens az „S1-es terület” részleges megújulását, sörturisztikai funkciók megjelenését tekintve. A megújulás akadályai jelenleg kevéssé a szereplők közötti kapcsolatrendszerben keresendők, inkább az „S1 terület” olyan belső és külső tulajdonságaiban, melyeket a vizsgálatban résztvevő érintettek érdekei is jól reprezentálnak. Az aggályok és preferenciák bizonyos mértékig reprezentálhatják a megújulást gátló azon nagyobb léptékű városfejlesztési, gazdasági tényezőket, folyamatokat is, melyeket kutatásunk során nem tártunk fel.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a Budapesti Corvinus Egyetem által szervezett Corvinus Academy of Curiosity – Sustainability Talent Program keretében valósult meg és jelen tanulmány a kutatás eredményeit felhasználva készült el. A kutatásban részt vettek: Bauer Ádám, Dubány András, Fehér Zsófia, Gallai Péter, Kósa Áron, Muck Beatrix, Németh László, Sipos Fanni, Tóth Bálint, Végh Stella. Kutatást koordináló oktatók: Marjainé Dr. Szerényi Zsuzsanna, Dr. Kocsis János Balázs, Dr. Salamin Géza.

SIPOS FANNI

BCE Gazdaságföldrajz és Városfejlesztés Tanszék, Budapest
fanni.sipos@stud.uni-corvinus.hu

TÓTH BÁLINT ZOLTÁN

BCE Gazdaságföldrajz és Városfejlesztés Tanszék, Budapest
balint.toth3@stud.uni-corvinus.hu

IRODALOM

11/2006. (V. 9.) NKÖM rendelet egyes ingatlanok műemlékké nyilvánításáról, illetve műemléki védettségük megszüntetéséről.

- ACUTO, M.–PEJIC, D.–BRIGGS, J. 2021: Taking City Rankings Seriously: Engaging with Benchmarking Practices in Global Urbanism. – *International Journal of Urban and Regional Research* 45. 2. pp. 363–377.
- ADAMS, D.–DISBERRY, A.–HUTCHISON, N.–MUNJOMA, T. 2001: Ownership constraints to brownfield redevelopment. – *Environment and Planning* 33. pp. 453–477.
- ALKER, S.–JOY V.–ROBERTS, P.–SMITH, N. 2000: The definition of Brownfield. – *Journal of Environmental Planning and Management* 43. 1. pp. 49–69.
- ANAS, A.–PINES, D. 2008: Anti-sprawl policies in a system of congested cities. – *Regional Science and Urban Economics* 38. 5. pp. 408–423.
- ANDRES, L.–GOLUBCHIKOV, O. 2016: The Limits to Artist-Led Regeneration: Creative Brownfields in the Cities of High Culture. – *International Journal of Urban and Regional Research* 40. 4. pp. 757–775.
- BAE, C.-H. C.–RICHARDSON, H. W. 2004: *Urban Sprawl in Western Europe and the United States*. Routledge, London. 344 p.
- BAJIP. 2015: Az új gazdaság térnyerése Budapest városközpontjában. – *Földrajzi Közlemények* 139. 3. pp. 196–212.
- BENTO, A. M.–FRANCO, S. F.–KAFFINE, D. 2006: The efficiency and distributional impacts of alternative anti-sprawl policies. – *Journal of Urban Economics* 59. 1. pp. 121–141.
- BERÉNYI B. E. 2016: Dzsentrifikációkutatás a poszt-szocialista városokban – merre tovább? – *Földrajzi Közlemények* 140. 3. 204–215.
- BERKI M. 2012: Post-1990 Urban Brownfield Regeneration in Central and Eastern Europe: A Theoretical Concept. – In: CSAPÓ T.–BALOGH A. (szerk.): *Development of the Settlement Network in the Central European Countries: Past, Present, and Future*. Springer Berlin, Heidelberg. pp. 137–144.
- BERKI M. 2014: Return to the road of capitalism: Recapitulating the post-socialist urban transition. – *Hungarian Geographical Bulletin* 63. 3. pp. 319–334.
- BERKI M. 2017: A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. – *Földrajzi Közlemények* 141. 3. pp. 203–215.
- BFVT. (Budapest Főváros Városepítési Tervező Kft). 2021: Barnamezős és belvárosi használaton kívüli területek Budapesten: A kataszter adatállományának frissítése és üzemeltetése, Budapest. p. 46.
- BIBBI, E. S.–KROGSTIE, J.–KÄRRHOLM, M. 2020: Compact city planning and development: Emerging practices and strategies for achieving the goals of sustainability. – *Developments in the Built Environment* 4. 100021.
- BIDDLE, T.–BERTOIA, T.–GREAVES, S. P.–STOPHER, P. 2006: The Costs of Infill versus Greenfield Development – A Review of Recent Literature. – 29th Australian Transport Research Forum, Gold Coast, Queensland, Australia.
- BONTJE, M.–MUSTERD, S. 2009: Creative industries, creative class and competitiveness: Expert opinions critically appraised. – *Geoforum* 40. 5. pp. 843–852.
- BUNCE, S. 2007: The emergence of ‘smart growth’ intensification in Toronto: environment and economy in the new official plan. – *Local Environment* 9. 2. pp. 177–191.
- CHARMES, E.–ROUSSEAU, M.–AMAROCHE, M. 2021: Politicising the debate on urban sprawl: The case of the Lyon metropolitan region. – *Urban Studies* 58. 12. pp. 2424–2440.
- COUCH, C.–FRASER, C.–PERCY, S. 2003. *Urban regeneration in Europe*. Blackwell Science Ltd. 567 p.
- DANNERT É. 2016: *Terra incognita Barnamezők és kezelésük Európában, valamint Magyarországon*. – PhD értekezés. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar.
- DAVIS, Y. D.–PIJANOWSKI, B. C.–ROBINSON, K.–ENGEL, B. 2010: The environmental and economic costs of sprawling parking lots in the United States. – *Land Use Policy* 27. 2. pp. 255–261.
- DE SOUSA, C. A. 2003: Turning brownfields into green space in the City of Toronto. – *Landscape and Urban Planning* 62. 4. pp. 181–198.
- DE SOUSA, C. A. 2006: Unearthing the benefits of brownfield to green space projects: An examination of project use and quality of life impacts. – *Local Environment: The International Journal of Justice and Sustainability* 11. 5. pp. 577–600.
- DIELEMAN, F.–WEGENER, M. 2004: Compact City and Urban Sprawl. – *Built Environment* 30. 4. pp. 308–323.
- DUŽI, B.–JAKUBÍNSKÝ, J. 2013: Brownfield Dilemmas in the Transformation of Post-Communist Cities: A Case Study of Ostrava Czech Republic. – *Human Geographies* 7. 2. pp. 53–64.
- EGEDY T. 2021: A kelet-közép-európai városrégiók átalakulása a posztfordi korban – elméleti alapok. – *Földrajzi Közlemények* 145. 4. pp. 354–368.
- ELLIS, C. 2002: The New Urbanism: Critiques and Rebuttals. – *Journal of Urban Design* 7. 3. pp. 261–291.
- ENYEDI GY. 2011: A városnövekedés szakaszai – újragondolva. – *Tér és Társadalom* 25. 1. pp. 5–19.
- ESSOKA, J. D. 2010: The Gentrifying Effects of Brownfields Redevelopment. – *Western Journal of Black Studies* 34. 3. pp. 299–315.
- FRASER, C. 2003: Change in the European Industrial City. – In: COUCH, C.–FRASER C.–PERCY S. (szerk.): *Urban Regeneration in Europe*. Blackwell Science, Oxford. pp. 17–33.
- FRENKEL, A. 2004: The potential effect of national growth-management policy on urban sprawl and the depletion of open spaces and farmland. – *Land Use Policy* 21. 4. pp. 357–369.

- GARCÍA-PALOMARES, J. C. 2010: Urban sprawl and travel to work: the case of the metropolitan area of Madrid. – *Journal of Transport Geography* 18. 2. pp. 197–213.
- GERE L.–CZIRJÁK R. 2019: Budapest helye a globális városrangsorokban. – *Hungarian Geopolitics* 4. 4. pp. 30–41.
- GRANOVETTER, M. 2006: A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. – In: LENGYEL GY.–SZÁNTÓ Z. (szerk.): *Gazdaságszociológia*. – Aula, Budapest. pp. 32–47.
- GREEN, T. L. 2018: Evaluating predictors for brownfield redevelopment. – *Land Use Policy* 73. pp. 299–319.
- GREENBERG, M.–LOWRIE, K.–MAYER, H.–MILLER, K. T.–SOLITARE L. 2001: Brownfield redevelopment as a smart growth option in the United States. – *The Environmentalist* 21. pp. 129–143.
- GRIMSKI, D.–FERBER, U. 2001: Urban brownfields in Europe. *Land Contamination & Reclamation* 9. 1. pp. 143–148.
- HOLLÓ Cs. 2011: Válaszol az ipartörténet: Hogyan tudott kiemelkedni Magyarország a válságos gazdasági helyzetekből. – IV. Tudomány és Ipartörténeti Konferencia. I. Technikatörténet szekció. Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság, Lakitelek. 2011. 06. 23–26.
- HORVÁTH G.–CSÜLLÖG G. 2012: Salgótarján (Hungary) – The Rise and Fall of a Mining and Industrial Region. – In: WIRTH, P.–ČERNIČ MALI, B.–FISCHER, W. (szerk.): *Post-mining regions in Central Europe – Problems, potentials, possibilities*, Oekom, München pp. 40–52.
- HUTCHISON, N.–DISBERRY, A. 2015: Market forces or institutional factors: what hinders housing development on brownfield land? – *Journal of European Real Estate Research* 8. 3. pp. 285–304.
- INGHAM, M.–INGHAM, H. 1992: Strikes and deindustrialization in the European Community: 1970–86. *International Review of Applied Economics* 6. 1. pp. 93–113.
- JAKOVljeVIC, B.–PAUNOVIC, K.–BELOJEVIC, G. 2009: Road-traffic noise and factors influencing noise annoyance in an urban population. – *Environment International* 35. 3. pp. 552–556.
- KAHN, M. E. 2000: The environmental impact of suburbanization. – *Journal of Policy Analysis and Management* 19. 4. pp. 569–586.
- KATONA Cs. 2015: Töréspont. Az első világháború hatása a magyarországi sörgyártásra, különös tekintettel Budapestre. – In: TOMA K.–TÖRÖK P. (szerk.): *Budapesti hétköznapiak, 1914. A Nagy Háború Hátországának életképei*. Budapest, pp. 141–152.
- KOCSIS, J. B. 2015: Patterns of urban development in Budapest after 1989. – *Hungarian Studies* 29. 1-2. pp. 3–20.
- KONDOR A. Cs. 2013: Iparpolitika és Budapest a Kádár-korszakban. „A mechanizmus fojtogat bennünket”. – *Napvilág Kiadó* pp. 1–254.
- KOVÁCS Z.–HARANGOZÓ G.–SZIGETI C.–KOPPÁNY K.–KONDOR A. Cs.–SZABÓ B. 2020: Measuring the impacts of suburbanization with ecological footprint calculations. – *Cities* 101. 102715.
- KOVÁCS Z.–TOSICS I. 2014: Urban Sprawl on the Danube: The Impacts of Suburbanization in Budapest. – In: STANILOV, K.–SÝKORA, L. (szerk.): *Confronting Suburbanization: Urban decentralization in Postsocialist Central and Eastern Europe*, Wiley Blackwell pp. 33–64.
- KUKELY Gy. 2006: A nagyvárosok felértékelődése a külföldiműködőtöke-beruházások telephelyválasztásában. – *Tér és Társadalom* 20. 4. pp. 111–125.
- KUKELY Gy.–BARTA Gy.–BELUSZKY P.–GYŐRI R. 2006: Barnamezős területek rehabilitációja Budapesten. – *Tér és Társadalom* 20. 1. pp. 57–71.
- KUNC, J.–MARTINAT, S.–TONEV, P. 2014: Destiny of urban brownfields: Spatial patterns and perceived consequences of post-socialistic deindustrialization. – *Transylvanian Review of Administrative Sciences* 41. pp. 109–128.
- LANGE, D.–MCNEIL, S. 2004: Clean It and They Will Come? Defining Successful Brownfield Development. – *Journal of Urban Planning and Development* 130. 2. pp. 101–108.
- LAWLOR, L. 2016: Phoenix Within a Phoenix: Google Campus Warsaw and the Fascinating, Intentional Rebirth of Warsaw's Praga District. – *Studia Iuridica* 63. pp. 127–142.
- LE CLERCQ, F.–DE VRIES, J. S. 2000: Public Transport and the Compact City. – *Transportation Research Record* 1735. 1. pp. 3–9.
- LEVER, W. F. 2002: Two: The knowledge base and the competitive city. – In: BEGG I. (szerk.): *Urban competitiveness: Policies for dynamic cities*. Policy Press. pp. 11–32.
- LI, X.–WU, H.–HOU, H. 2022: Chapter 10: Local community in brownfield redevelopment: the Alphington Paper Mill Project in Melbourne. – In: TIWARI, P.–MIAO, J. T. (szerk.): *A Research Agenda for Real Estate*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham. pp. 183–202.
- MARIAN-POTRA, A.–IȘFĂNESCU-IVAN, R.–PAVEL, S.–ANCUȚA, C. 2020: Temporary Uses of Urban Brownfields for Creative Activities in a Post-Socialist City. Case Study: Timișoara (Romania). – *Sustainability* 12. 19. 8095.
- MATHEWS, V. 2010: Place differentiation: Redeveloping the Distillery District in Toronto. *Doktori disszertáció*, Toronto. Department of Geography University of Toronto.
- MATHEWS, V.–PICTON, R. M. 2014: Intoxicating gentrification: Brew pubs and the geography of post-industrial heritage. – *Urban Geography*. 35. 3. pp. 337–356.

- NAGY A. J. 2015: A városmarketing és a gazdasági szerkezetváltás összefüggései Manchesterben. – *Tér és Társadalom* 29. 4. pp. 97–115.
- NATHANAIL, P.–MILLAR, K.–GRIMSKI, D.–FERBER U. 2007: Key findings from CABERNET – Europe’s sustainable brownfield regeneration network. – In: GRIMSKI, D. (szerk.): 2nd International Conference on Managing Urban Land: Towards a More Effective and Sustainable Brownfield Revitalisation Policies. Federal Environment Agency Germany, Stuttgart. pp. 59–64.
- NAVRATIL, J.–KREJCI, T.–MARTINAT, S.–PASQUALETTI, M. J.–KLUSACEK, P.–FRANTAL, B.–TOCHACKOVA K. 2018: Brownfields do not “only live twice”: The possibilities for heritage preservation and the enlargement of leisure time activities in Brno, the Czech Republic. – *Cities* 74. pp. 52–63.
- NÉMETH Gy. 2005: Ipari örökség és városkép. – *Regio* 3. pp. 27–46.
- NEWTON, P.–GLACKIN, S. 2014: Understanding Infill: Towards New Policy and Practice for Urban Regeneration in the Established Suburbs of Australia’s Cities. – *Urban Policy and Research* 32. 2. pp. 121–143.
- O’MALLEY, S. 2008: “Brownfield’s revitalization: It’s all about choices. – *WIT Transactions on Ecology and the Environment* 107. pp. 25–31.
- OLINYK, O.–BILAN, Y.–MISHCHUK, H.–AKIMOV, O.–VASA L. 2021: The Impact of Migration of Highly Skilled Workers on The Country’s Competitiveness and Economic Growth. – *Montenegrin Journal of Economics*, 17. 3. pp. 7–19.
- OLIVER, L.–GRIMSKI, D.–FERBER, U.–MILLAR, K.–NATHANAIL, P. 2005: The Scale and Nature of European Brownfield. University of Nottingham. – Land Quality Management Group, Nottingham.
- OROSZ É. 2012: A barnamező fogalmának változó értelmezése. – *Tér és Társadalom* 26. 2. pp. 73–88.
- OSMAN, R.–FRANTÁL, B.–KLUSÁČEK, P.–KUNC, J.–MARTINÁT, S. 2015: Factors affecting brownfield regeneration in post-socialist space: The case of the Czech Republic. – *Land Use Policy* 48. pp. 309–316.
- PARMAR, J.–DAS, P.–SANJAYKUMAR, M. D. 2020: Study on demand and characteristics of parking system in urban areas: A review. – *Journal of Traffic and Transportation Engineering (English Edition)* 7. 1. pp. 111–124.
- PERJO, L.–FREDRICSSON, C. 2017: Redeveloping brownfields in the Central Baltic region. – *Nordregio Policy Brief* 2. pp. 1–4.
- PILSITZ M. 2016: A 19. századi sörfőzdeipar épület- és építménytípusai – Söracsarnokok, logisztikai központok, jégtavak, jégvermek és hűtőházak. – *Architectura Hungariae* 15. 2. pp. 106–116.
- PLUM, O.–HASSINK, R. 2014: Knowledge bases, innovativeness and competitiveness in creative industries: the case of Hamburg’s video game developers. – *Regional Studies, Regional Science* 1. 1. pp. 248–268.
- POLYÁK L. 2016. The Culture of Brownfields: The Creative Revitalization of Industrial Spaces in Central Europe. – In: *Aspen Review Central Europe* 2/2016. pp. 26–33.
- POZOUKIDOU, G.–CHATZIYIANNAKI, Z. 2021: 15-Minute City: Decomposing the New Urban Planning Eutopia. – *Sustainability* 13. 2. 928.
- REY, E.–LAPRISE, M.–LUFKIN, S. 2022: Neighbourhoods in Transition: Brownfield Regeneration in European Metropolitan Areas. – *The Urban Book Series*, Springer. p. 248.
- RIZZO, E.–PESCE, M.–PIZZOL, L.–ALEXANDRESCU, F. M.–GIUBILATO, E.–CRITTO, A.–MARCOMINI, A.–BARTKE, S. 2015: Brownfield regeneration in Europe: Identifying stakeholder perceptions, concerns, attitudes and information needs. – *Land Use Policy* 48. pp. 437–453.
- RUBIERA-MOROLLÓN, F.–GARRIDO-YSERTE, R. 2020: Recent Literature about Urban Sprawl: A Renewed Relevance of the Phenomenon from the Perspective of Environmental Sustainability. – *Sustainability* 12. 16. 6551.
- SÁEZ, L.–HERAS-SAZARBITORIA, I.–RODRÍGUEZ-NÚÑEZA, E. 2020: Sustainable city rankings, benchmarking and indexes: Looking into the blackbox. – *Sustainable Cities and Society* 53. 101938.
- SÁEZ, L.–PERIÁÑEZ, I. 2015: Benchmarking urban competitiveness in Europe to attract investment. – *Cities* 48. pp. 76–85.
- SAILER-FLIEGE, U. 1999: Characteristics of post-socialist urban transformation in East Central Europe. – *Geo-Journal* 49. pp. 7–16.
- SALVATI, L.–LAMONICA, G. R. 2020: Containing urban expansion: Densification vs greenfield development, socio-demographic transformations and the economic crisis in a Southern European City, 2006–2015. – *Ecological Indicators* 110. 105923.
- SCHÄDLER, S.–MORIO, M.–BARTKE, S.–ROHR-ZÄNKER, R.–FINKEL, M. 2011: Designing sustainable and economically attractive brownfield revitalization options using an integrated assessment model. – *Journal of Environmental Management* 92. 3. pp. 827–837.
- SONG, Y.–KIRKWOOD, N.–MAKSIMOVIĆ, Č.–ZHENG, X.–O’CONNOR, D.–JIN, Y.–HOU, D. 2019: Nature based solutions for contaminated land remediation and brownfield redevelopment in cities: A review. – *Science of The Total Environment* 663. pp. 568–579.
- SORIN, F.–POMPEI, C. 2012: Urban industrial brownfields: constraints and opportunities. – *Carpathian Journal of Earth and Environmental Sciences* 7. 4. pp. 155–164.

- SPIRKOVA, D.–ADAMUSCIN, A.–GOLEJ, J.–PANIK, M. 2020: Negative Effects of Urban Sprawl. – In: CHARYTONOWICZ, J. (szerk.): AHFE 2020. Advances in Intelligent Systems and Computing, Springer, Cham. 1214. pp. 222–228.
- SQUIRES, G.–HUTCHISON, N. 2021: Barriers to affordable housing on brownfield sites. – *Land Use Policy* 102. 105276.
- SÝKORA, L.–OUREDNEK, M. 2007: Sprawling post-communist metropolis: Commercial and residential suburbanization in Prague and Brno, the Czech Republic. – In: RAZIN, E.–DIJST, M.–VÁZQUEZ C. (szerk.): Employment Deconcentration in European Metropolitan Areas. The GeoJournal Library 91. Springer, Dordrecht. pp. 209–233.
- SZABÓ M.–BOZSOKI F. 2020: Redevelopment of Brownfields for Cultural Use from ERDF Fund – The Case of Hungary between 2014 and 2020. – *Journal of Risk and Financial Management* 15. 4. 181.
- SZIKLAINÉ LENGYEL Zs. 2019: Dreheről Dreherig. – Dreher Sörgyárak Zrt., Budapest. p. 110.
- THORNTON, G.–FRANZ, M.–EDWARDS, D.–PAHLEN, G.–NATHANAIL, P. 2007: The challenge of sustainability: incentives for brownfield regeneration in Europe. – *Environmental Science & Policy* 10. pp. 116–134.
- TRUBKA, R.–NEWMAN, P.–BILSBOROUGH, D. 2010: The costs of urban sprawl – infrastructure and transportation. – *Environment Design Guide Gen* 83. pp. 1–6.
- TSENKOVA, S. 2008: Managing change: the comeback of post-socialist cities. – *Urban Research & Practice* 1. 3. pp. 291–310.
- VAN NEUSS, F. 2018: Globalization and deindustrialization in advanced countries. – *Structural Change and Economic Dynamics* 45. pp. 49–63.
- VARGA V.–SALAMIN G.–TEVELI-HORVÁTH D. 2019: Urban Factors Attracting the Creative Class from Budapest's Perspective. – *Hungarian Geopolitics* 2019. 4. pp. 128–137.
- WALLACE, A.–WRIGHT, K. 2022: The post-industrial English canalscape: from enclosure to enlacement. *Cultural Geographies*, 29. 3. pp. 185–202.
- WANG, M.–DEBBAGE, N. 2021: Urban morphology and traffic congestion: Longitudinal evidence from US cities. – *Computers, Environment and Urban Systems* 89. 101676.
- WEE, B.V. 2007: Environmental Effects of Urban Traffic. – In: GÄRLING, T.–STEG, L. (szerk.): Threats from Car Traffic to the Quality of Urban Life, Emerald Group Publishing Limited, Bingley, pp. 9–32.
- YE, L.–MANDPE, S.–MEYER, P. B. 2005: What Is “Smart Growth?” – Really? – *Journal of Planning Literature*, 19. 3. pp. 301–315.
- ZHOU, X.–WANG, Y. 2011: Spatial–temporal dynamics of urban green space in response to rapid urbanization and greening policies. – *Landscape and Urban Planning* 100. 3. pp. 268–277.

Internetes hivatkozások

- EVANS, G.–FORD, J.–GERTLER, M. S.–TESOLIN, L.–WEINSTOCK, S. 2006: Strategies for creative spaces: Lessons learned. London Development Agency.
<https://benefitshub.ca/entry/strategies-for-creative-spaces-and-cities-lessons-learned>

ELMÉLETEK ÉS MEGKÖZELÍTÉSEK AZ EGÉSZSÉGÜGYI SZAKEMBEREK MIGRÁCIÓJÁNAK FÖLDRAJZI VIZSGÁLATÁBAN

PÁL VIKTOR – FABULA SZABOLCS – LADOS GÁBOR
– ILCSIKNÉ MAKRA ZSÓFIA – BOROS LAJOS

THEORIES AND APPROACHES IN THE GEOGRAPHICAL RESEARCH
OF THE MIGRATION OF HEALTH PROFESSIONALS

Abstract

The migration of health care professionals is a global phenomenon and is discussed extensively in the scientific literature. However, the approaches and theoretical backgrounds of the analyses are extremely diverse. The starting points and points of view of the research affect the results, thus analysing them can provide valuable insights regarding research gaps, future research directions and the limitations of the published studies. In this paper, the approaches and theoretical underpinnings of the international literature on the migration of health professionals are examined. For data collection, a systematic literature review has been conducted, using the Scopus bibliographic database. The analysis focused on what kind of theories appear in the records of the sample, particularly migration theories, and how these theories are applied. In addition, the publication dynamics of the records in the sample, the geographical scales and places highlighted in these articles, and the data sources and methods used in them have also been investigated.

Keywords: health workers, migration, theory, literature review

Bevezetés

Az egészségügyi szakemberek migrációja és mobilitása globális jelenség. A folyamat háttérében az egészségügyi rendszerben régóta tapasztalható humán erőforrás-hiány húzódik meg, ami igen összetett okok következménye, mint amilyenek például az egészségügyi szükségletek és igények mértékének növekedése, a humán erőforrások igényekhez nem minden esetben alkalmazkodó térbeli eloszlása, a mobilitást ösztönző tényezők, a migráció és a mobilitás útjában korábban meglévő akadályok lebomlása, a szabályozás egyszerűsödése, a közlekedés, a kommunikáció fejlődése, a telemedicina elterjedése (CONNELL, J. 2010; BÁN A. 2015).

Ahogy az egészségügyi szakemberek migrációja világszerte fokozódott, és a hiány – különösen a periferikus térségekben (UZZOLI, A. et al. 2019) – egyre nagyobb lett, értelemszerűen a tudományos érdeklődés is megnőtt a jelenség vizsgálatára. Az egészség-tudományok és a szociológia mellett természetesen a földrajzban is egyre több kutatás foglalkozott, illetve foglalkozik a témával, így megnőtt a kutatásokhoz kötődő publikációk száma is. E tanulmányok jó része a folyamatok feltárásával, leírásával foglalkozik, illetve szakpolitikai javaslatot fogalmaz meg a migráció mérséklésére, a humán erőforrás-hiány enyhítésére. Emellett számos szakcikkben megjelenik a migráció motivációs tényezőinek árnyaltabb elemzése, az azt befolyásoló tényezők feltárása, illetve a jelenség általános magyarázata, annak valamilyen társadalomelméletbe ágyazása (RUNNELS, V. et al. 2016). Ez utóbbi különösen lényeges, hiszen ezek az elméletek többféle előnnyel bírnak. Egyrészt hasznosak a folyamat működési hatásmechanizmusainak, fentebb említett okainak jobb megértésében, másrészt az elméletek alkalmazásával a megismerés és az értelmezés újabb

szintjei, dimenziói, perspektívái jelennek meg, továbbá, a különböző elméletek más-más szakpolitikai válaszokhoz vezetnek (GRECO, G. 2010).

Kutatásunk célja, hogy megvizsgáljuk az egészségügyi szakemberek migrációjával és mobilitásával foglalkozó hazai és nemzetközi kutatások, illetve az ezeket tükröző szakirodalom elméleti beágyazottságát. Ezen belül arra fókuszálunk, hogy e vizsgálatok használnak-e elméleti kereteket, és ha igen, akkor melyeket, továbbá, hogy ezek az elméletek hogyan csoportosíthatók, illetve mennyire nyíltan vagy burkoltan vannak jelen az egyes tanulmányokban. Feltételezésünk a következő: ha egy kutatás nagyobb elméletrendszerbe ágyazódik, akkor valószínűleg már megtörtént az elmozdulás a folyamatok leírásától az összetettebb és többszintű megismerés irányába, így lehetőséget teremtve az egészségügyi szakemberek migrációjának árnyaltabb értelmezésére. A fentiekén túl a főbb kutatási kérdéseket, megközelítéseket, valamint a vizsgálatok földrajzi kereteit is elemezzük.

Tanulmányunk első részében áttekintjük a kutatás kiindulópontjait, azokat az összefoglaló szakirodalmi munkákat, amelyekben a migrációs elméletek különböző típusait gyűjtötték össze és rendszereztek a szerzők. A továbbiakban ismertetjük a kutatás alapkérdéseit, céljait, majd bemutatjuk a felépített adatbázist és az alkalmazott elemzési módszereket. Ezt követően rátérünk az eredményekre; megvizsgáljuk az egészségügyi szakemberek migrációjával foglalkozó publikációk elméleti beágyazottságát, elméleti kereteit, a témában megjelent publikációk tematikus és földrajzi jellegzetességeit. Végül, tanulmányunk zárásaként az eredmények alapján levonjuk a megfelelő összefoglaló megállapításokat, és felvázoljuk a lehetséges jövőbeli kutatási irányokat.

A kutatás kiindulópontjai, problematikája, kérdései: az egészségügyi szakemberek migrációja és a migrációs elméletek alkalmazása

A kutatás kiindulópontja kettős: egyrészt az egészségügyi szakemberek migrációs folyamatainak jelentősége és annak szerteágazó problémái, másrészt a migrációt általánosságban magyarázó elméletek csoportosításának kérdésköre. E két kiindulópont úgy kapcsolódik össze, hogy az egészségügyi szakemberek migrációját kutatók egy része alkalmaz migrációs elméleteket munkája során, azonban – tudásunk szerint – olyan elemzés, amely szisztematikusan áttekintette volna az elméletek megjelenését az egészségügyi szakemberek migrációjának kutatásában, még nem született Magyarországon. A fenti szempontok viszont lényegesek lehetnek, hiszen az elméletek alkalmazásával, adaptálásával a migráció mechanizmusai, okai, dinamikája mélyebben feltárhatók, és ez segítheti a magyarországi – egészségügyi szakemberek migrációjával foglalkozó – kutatásokat is.

A szakirodalomban leginkább „orvosmigráció” néven ismert folyamat valójában egy sokkal tágabb társadalmi foglalkozási csoport különböző földrajzi léptékeken érzékelhető migrációját jelenti. Az orvosokon kívül ide tartoznak a fogorvosok, a gyógyszerészek és a különféle egészségügyi szakdolgozók is, akiket összességében egészségügyi szakembereknek neveznek (TJADENS, F. et al. 2013).

Az egészségügyi szakemberek vándorlása mindig is jelen volt a világban, mert az egészségügy humán erőforrása szűkösen állt (és áll) rendelkezésre, ugyanakkor e szakemberek igen speciális és világszerte jól konvertálható tudással, képzettséggel rendelkeznek, továbbá az egészségügyi igények folyamatosan növekednek (WHO 2016: 12). A migrációnak ezt a társadalmi csoportot érintő típusa akkor gyorsult fel, amikor a vándorlás útjában álló akadályok mérséklődtek, párhuzamosan a globalizáció kiteljesedésé-

vel: egyszerűbbé vált az országok közti munkavállalás, javult és egyszerűsödött a kommunikáció (különösen a közlekedés, illetve az információk cseréje), mindemellett nagy különbségek léteznek globálisan a munkabérekben, a munka- és életkörülményekben (pl. KINGMA, M. 2006; SHAH, R. 2013).

Az egészségügyi szakemberek migrációja nemcsak globálisan zajlik, hanem kisebb földrajzi léptékben is, melyek közül ki lehet emelni az Európai Uniót, ahol az említett, nemzetállamok közti, migrációt nehezítő akadályok az integráció erősödésével folyamatosan mérséklődtek. Ez különösen a kelet-közép-európai posztszocialista országok Európai Unióba való belépésével erősítette fel a folyamatot, egyben újabb földrajzi irányt is erősítve a nemzetközi vándorlásokban (TJADENS, F. et al. 2013).

Az egészségügyi szakemberek vándorlása az egyes nemzetállamokon belül is megfigyelhető: az elmaradt, általában rurális területekről, belső perifériákról a centrumtérsegekbe, urbánus térségekbe, azon belül is a nagyvárosokba irányul, amit az is bizonyít, hogy ezeknek a térségeknek lényegesen kedvezőbb az egészségügyi szakemberekkel való ellátottságuk (SIYAM, A. – DAL POZ, M. R. 2014; SCHEFFLER, R. M. et al. 2018; NAGY G. 2019).

Az egészségügyben dolgozók migrációja mögött – számos más tényező mellett – alapvetően a hiány áll: az egészségügyi ellátás nagyon speciális szaktudással rendelkező munkaerőt igényel, a tanulmányi idő hosszú, illetve az esetek többségében a személyes jelenlét nem kerülhető meg. Ahogyan utaltunk rá, ezzel párhuzamosan folyamatosan növekednek az egészségügyi szükségletek és a hozzájuk kapcsolódó igények is. Mindezek következtében globálisan is hiány van orvosokból, fogorvosokból, ápolókból, laborasszisztensekből, és más szakképzettségű egészségügyi dolgozókból is. Ugyanakkor a globális hiány regionálisan egyenlőtlenül oszlik el, megfigyelhető, hogy a magasabb jövedelmű centrumországok (és azon belül is a magterületek, urbánus térségek) egészségügyi humán erőforrás-ellátottsága kedvezőbb, mint az alacsony jövedelmű országoké, illetve a perifériáké (CHEN, L. et al. 2004; DUSSAULT, G. – FRANCESCHINI, M. 2006; ANAND, S. et al. 2008; MELIALA, M. et al. 2013; PÁL V. – LADOS G. – ILCSEKÉ MAKRA Zs. – BOROS L. – UZZOLI A. – FABULA Sz. 2021). E hiány és a háttérben álló migráció így sok országban és sok térségben az ellátás biztonságát veszélyezteti.

E kiterjedt problémakör és annak társadalmi következményei azt eredményezték, hogy igen nagyszámú tudományos kutatás zajlott az egészségügyi humán erőforrás-hiány és az egészségügyi szakemberek vándorlása témakörében, melyből sok tanulmány, szakkikk is született. Ezek a folyamat számos aspektusát elemzik, nagyon sokfélék: foglalkoznak például az okokkal, motivációkkal, sokszor különféle földrajzi léptékeken (régións, országos, globális) vizsgált esettanulmányokon keresztül. A publikációk nagy száma és sokrétűsége veti fel azt a problémát, hogy hogyan csoportosíthatók a témakörben megjelölt források. Ebből következik tanulmányunk célja: egységes szempontok alapján elemezni az eddig keletkezett publikációkat, megvizsgálni azt, hogy használnak-e, és ha igen, akkor milyen elméleti kereteket a kutatók. Ehhez kínálnak kiindulópontot a különféle, már meglévő migrációs elméletek.

A nemzetközi szakirodalomban számos olyan elmélet van, amelyet azért alkottak meg, hogy az emberek vándorlásának okaira magyarázatot találjanak. A különböző elméleteket a migrációkutatással foglalkozó szerzők többféleképpen csoportosították már. Saját szemléletünkhöz az a megközelítés áll a legközelebb, amely a migrációs elméleteket az elemzés szintje szerint sorolja kategóriákba: ilyen módon megkülönböztethetünk mikro-, mezo- és makroszintű elméleteket (MASSEY, D. S. et al. 1993; ARANGO, J. 2000; FAIST, T. 2000; HAGEN-ZANKER, J. 2008; WICKRAMASINGHE, A. A. I. N. – WIMALARATANA, W. 2016).

A mikroszintű elméletek szerint a migráció fő mozgatórugóját az egyének igényei és szándékai jelentik. Ide sorolható a *vonzó- és taszító tényezők modellje*, amely szerint

a potenciális küldő és fogadó területek pozitív és negatív tulajdonságai befolyásolják a migrációt tervezőket a vándorlási vagy maradási döntés meghozatalában (LEE, E. S. 1966). Egy másik elmélet, a migráció *neoklasszikus mikroszintű elmélete* a migrációt egy egyéni befektetésnek tekinti a humán tőkébe, az emberi produktívítás fejlesztésébe. Szintén ebbe a csoportba sorolhatók a *behaviorista megközelítések* (pl. WOLPERT, J. 1965; CRAWFORD, T. 1973). Lényegük, hogy a migráció az egyén tudatos döntésének eredménye, de ez a döntés nem tisztán racionális, mint a mikroszintű neoklasszikus elmélet szerint. Az egyén ismeretei a világról (pl. a tervezett vándorlási célterületről) szubjektívek és korlátozottak, saját cselekvési terét és motivációit pedig egyéni jellemzői (pl. életkor) és a környezet is befolyásolja (pl. társadalmi normák). A *társadalmi rendszerek elmélete* a társadalmi státuszt tekinti a vizsgálat kulcselemének. Eszerint a migránsok a hatalmi viszonyok és státuszbeli különbségek globális rendszerében mozognak, és ha a célország kedvezőbb besorolású a globális presztízs-ranglétrán, mint ahonnan érkeznek, akkor abban az országban az ő társadalmi státuszuk sem lesz magas. Így ezek a bevándorlók többnyire a célország társadalmának legalsó rétegéhez fognak tartozni, még az őshonos népesség alsó rétegei is nagyobb társadalmi mobilitással bírnak náluk.

A mezoszintű elméletek a migrációt a társadalmi kapcsolatok, hálózatok és kollektívák oldaláról vizsgálják. A mezoszintű elméletek csoportjához sorolható a *humántőke-elmélet*, amelynek fő tétele, hogy a társadalmi kapcsolatokat a vándorlók ki tudják használni a migráció során, és a kapcsolatokban rejlő társadalmi tőke átkonvertálható másfajta tőketípussá is. Az *intézményi elmélet* szerint a migránsok által kialakított hálózatok az intézményesülés révén önmagukat fenntartó képződményekké válnak, bár érdemes figyelembe venni, hogy ezeket a hálózatokat külső tényezők is befolyásolják (pl. a munkapiac változásai). Az előbbihez közel álló a *hálózat-elmélet*, amely alapján egy adott országba érkező első, pionír bevándorlókhoz képest a később érkezőknek már kevesebb nehézséggel kell megküzdeniük, mivel ők már stabil bevándorló közösségekbe érkeznek, és hasznosíthatják az elődeik által felhalmozott ismereteket. A *kumulatív okság elmélete* szerint az adott korszakban lezajlott migrációs folyamatok mindig hatással vannak a későbbi migrációs folyamatokra, hiszen megváltoztatják azokat a körülményeket, amelyek között a jövőbeli potenciális migránsok majd meghozzák vándorlással kapcsolatos döntéseiket. Az *új gazdaságtani megközelítés* alapján pedig a migrációs döntéseket nem kizárólag az egyének, hanem a háztartás tagjai közösen hozzák meg, és ha a háztartás tagjai közül nem is mindenki vesz részt a vándorlásban, akkor is azok, akik végül elvándorolnak, a többiek érdekében és a többiek által is támogatva teszik ezt.

A makroszintű elméletek a fenti két csoporttal ellentétben a nagyobb, globális vagy országos léptékű folyamatokra és struktúrákra koncentrálnak. A *neoklasszikus makroszintű elmélet* szerint például a migrációt a munkaerőkereslet és -kínálat területi különbségei váltják ki, és tökéletes piacokat feltételezve a vándorlás elméletileg addig tart, míg létre nem jön az egyensúly ebben a viszonylatban. A *migráció mint rendszer* (MABOGUNJE, A. L. 2010) elmélete elsősorban a vidéki és a városi területek közötti vándorlást magyarázza. Az elmélet szerint az egyénekre különböző tényezők hatnak: például a vidéki alrendszer oldaláról a társadalmi normák és a családi kapcsolatok, a városi alrendszer oldaláról pedig a munkaerő-közvetítő szervezetek. Ugyanakkor nem hagyja figyelmen kívül az egyéb tényezők (pl. kormányzati politikák, makrogazdasági helyzet) rendszerre gyakorolt hatását sem. A rendszer működése következtében pedig egy olyan tér jön létre, amelyben a küldő és fogadó területeknek nagyjából stabil tömbjei alakulnak ki. A *kettős (duális) munkaerőpiac elméletének* központi eleme, hogy a migráció kiváltója a munkaerőpiac struktúrája, rövid távú változásai a fejlett országokban. A célországokban ugyanis a munkaerőpiacot kettősség jellemzi: egy jól képzett réteget foglalkoztató, nagy

fizetéseket kínáló elsődleges szegmensből, és egy jobbra kevésbé képzett munkavállalókat alacsonyabb bérekért alkalmazó másodlagos szegmensből áll. A bérek növekedésével a másodlagos szegmensben is költségesebbé válik a foglalkoztatás, miközben az adott ország állampolgárai egyre kevésbé hajlandók ebben a szegmensben munkát vállalni, annak alacsonyabb presztízse miatt. Részen emiatt, részben a gazdaság ciklikus változásai miatt megjelenik a kereslet a bevándorló munkaerő iránt. A *világrendszer-elmélet* a világgazdaság strukturális sajátosságaira (hatalmi viszonyok, tőkekoncentráció, gazdasági kapcsolatok), a kapitalizmus terjeszkedésére és a korábbi gyarmati politikákra vezeti vissza a migrációt. A világ gazdasági fejlettség szerint felosztható centrumra, félperifériára és perifériára, és a különböző erőforrások, mint például a munkaerő, a perifériáról a centrumtérsegek felé áramlanak (WALLERSTEIN, E. 1974). A *migrációs átmenet* (ZELINSKY, W. 1971) elmélete szerint a migráció egy általános fejlődési-modernizációs folyamat velejárója. A vándorlás mértéke és térbeli mintázatai tehát összefüggésben állnak a gazdasági fejlődés szakaszaival (pl. az ipari fejlődés) és különböző demográfiai mutatókkal (pl. a születési és halálozási ráták változásai).

A migrációs elméleteket mikro-, mezo- és makroszintű elméletekre felosztó megközelítés azonban nem az egyetlen. Népszerű például az a szemlélet, amely a képzett munkaerő, például az egészségügyi szakemberek vándorlásának társadalmi *haszon- és költségvonzata* szempontjából rendszerezi a migrációs elméleteket. Az ilyen tanulmányok négy migrációs modelltypust különítenek el: az internacionalista modellt, a hagyományos nacionalista modellt, a társadalmilag hasznos agyelszívás modelljét, valamint a társadalmi kapcsolatok modelljét. Az *internationalista* modell szerint a migráció révén keletkező externáliák (pl. a kivándorlók hazautalásai, tudástranzfer az egyes térségek, országok között) összességében erősebbek, mint a negatív hatások, így végső soron a globális jólét növekedését idézik elő. A *nacionalista* modell alapján a képzett szakemberek nemzetközi vándorlása igazságtalan folyamat, hiszen míg a képzési költségek a kibocsátó országokat terhelik, a haszon a fogadó országoknál csapódik le, vagyis előbbiektől társadalma szükség-szerűen jóléti veszteségeket szenved. A *társadalmilag hasznos agyelszívás* (beneficial brain drain) modellje szerint a kibocsátó országokban a kivándorlás jobb munka-, kereseti és karrierlehetőségeket kínál, ami tanulásra motiválja az embereket, így több befektetés érkezik ezekbe a térségekbe, a keletkező előnyök pedig felülműlják a hátrányokat. A *társadalmi kapcsolatok* modellje hangsúlyozza, hogy a migránsok által létrehozott hálózatok a fejlődő és a fejlett országok közötti erőforrástranzfer csatornáiként működnek, amelyek megfelelő kihasználása a küldő és a fogadó országok számára is előnyökkel jár (ROBINSON, R. 2007; PACKER, C. et al. 2010; BOROS L. – PÁL V. 2016).

Szintén érdemes megemlíteni a migrációs elméletek és modellek *diszciplináris osztályozását*. E felfogás szerint a migrációnak léteznek szociológiai elméletei: ilyenek például a vonzó- és taszító tényezők modellje, a migrációs hálózatok elmélete vagy a transznacionális társadalmi terek elmélete. A közgazdaságtani elméletekhez sorolhatók az olyan elméletek, mint a klasszikus és neoklasszikus mikro- és makroszintű, a Keynesiánus, a duális munkaerőpiacról szóló vagy az új gazdaságtani megközelítés. A szociológiai és közgazdaságtani elméletek között átmenetet képeznek az olyan modellek, mint a kumulált okság, az intézményi megközelítés vagy a világrendszer-elmélet. A negyedik nagy csoportot alkotják a földrajzi elméletek és modellek, így például a gravitációs modell, az entrópia-modellek vagy a mobilitási átmenet modell. Végül, léteznek szintetizáló jellegű elméletek és modellek, mint amilyen a migrációs rendszerek elmélete vagy különböző multidiszciplináris megközelítések (BIJAK, K. 2006).

A migrációs elméleteket áttekintő szakirodalmi előzmények alapján a következő kutatási kérdéseket fogalmaztuk meg empirikus vizsgálatunk elején.

1. Milyen elméleteket alkalmaznak általában az egészségügyi szakemberek migrációjáról szóló nemzetközi szakirodalomban?
2. Milyen módon alkalmazzák az egészségügyi szakemberek migrációjáról szóló nemzetközi szakirodalomban szereplő elméleteket?
3. Milyen időbeli dinamika jellemzi az egészségügyi szakemberek migrációjáról szóló tanulmányok megjelenését?
4. Mely földrajzi léptékekhez és mely földrajzi térségekhez kötődnek leginkább az egészségügyi szakemberek migrációjáról szóló nemzetközi szakirodalomban megjelent tanulmányok?
5. Milyen adatforrásokat és módszereket alkalmaztak ezeknek a tanulmányoknak az elkészítéséhez?

A kutatás során alkalmazott módszerek

A kutatási kérdések megválaszolásához a szisztematikus szakirodalmi áttekintés módszerét alkalmaztuk. A vizsgálat során e módszer szabályainak (lásd pl. SNYDER, H. 2019) megfelelően egy előre meghatározott kritériumrendszer mentén összegyűjtöttük az általunk kiválasztott tudományos bibliográfiai adatbázisokban fellelhető, a kutatási kérdéseink szempontjából relevánsnak minősülő – és az egyéb elemzési szempontjainknak megfelelő – összes forrást, majd ezeken a forrásokon kvalitatív elemzést végeztünk. Módszerválasztásunkat több tényező indokolta. Egyrészt ez a módszer nagy pontosságot és alaposágot tesz lehetővé a tanulmányok összegyűjtésekor, és szigorú szabályaiból adódóan biztosítja a kutatási folyamat megismételhetőségét. Ugyanakkor a módszer erőforrásigénye nagy, amit viszont a megfelelően fókuszált kérdésfeltevéssel lehet ellensúlyozni.

A keresés 2022. február 15. és június 17. között zajlott, az elemzésbe vont tanulmányok kiválasztási kritériumai pedig a következők voltak. A szakirodalmi forrásokat a Scopus tudományos bibliográfiai adatbázisból gyűjtöttük össze. Az adatbázist gyakorlatias okokból választottuk: ez az egyik leginkább kiterjedt, a tanulmányunk témájához tartozó angol nyelvű releváns szakirodalmat lefedő adatbázis, ugyanakkor a könnyű kezelhetősége lehetővé tette, hogy viszonylag rövid időn belül elvégezzük ezeknek a forrásoknak az összegyűjtését, leválogatását és beszerzését. Típus szerint a mintába angol nyelvű, lektorált folyóiratcikkeket, kisebb részben könyvrészleteket, illetve néhány absztraktot és szerzői levelet (letter) válogattunk be. A tanulmányoknak idő- vagy térbeli szűkítési kritériumot (pl. publikálás ideje és helye) nem adtunk meg, így az adatbázisunk időbeli metszete a legkorábbi releváns tanulmány megjelenési évétől (1985) a keresés időpontjáig (2022. június) tart. Tudományterületi szűkítést ugyanakkor alkalmaztunk: csak a társadalomtudományok (social science) területén írt közleményeket vettük figyelembe. Előzetes szakirodalmi ismereteink alapján kijelöltünk elsődleges és másodlagos kulcsszavakat, majd az adatbázis keresőfelületére ezek minden lehetséges variációját beírtuk (*1. táblázat*).

A szakirodalmi feldolgozáshoz használt minta kialakítása során a Scopus adatbázis keresőfelületére beírtuk a keresőkifejezések egyes kombinációit, és minden találatot megvizsgáltunk, majd a tanulmányok címe és összefoglalója alapján leválogattuk a témánk szempontjából relevánsakat. Az első szűrés alkalmával azokat a tanulmányokat tekintettük relevánsnak, amelyek címükben vagy absztraktjukban említik az egészségügyi szakemberek migrációját mint témát. A nem releváns forrásokat és a duplumokat kizártuk a további vizsgálatból, így összesen 312 darab forrás maradt a mintában (*1. ábra*).

Az így kialakított mintán ezután kvantitatív és kvalitatív elemzést végeztünk az alábbi szempontok szerint.

A tanulmányok gyűjtése során használt keresőkifejezések
Search terms used to identify relevant studies

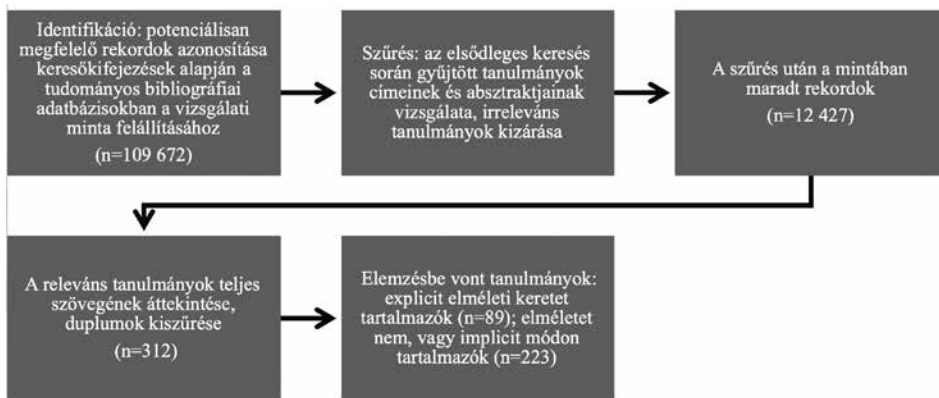
Elsődleges	Másodlagos
health personnel	abroad
health professional	brain drain
health sector	foreign
health technician	globalisation
health worker	international
health workforce	migration
healthcare student	mobility
healthcare worker	push pull
human resource for health	recruitment
medical doctor	retention
medical student	shortage
midwife	
nurse	
physician	

A kvantitatív elemzés során megvizsgáltuk a cikkek számának időbeli alakulását, továbbá, hogy mely országokhoz köthetők az egyes tanulmányok szerzői: ebben az esetben azt az országot vettük alapul, ahová az első szerző affiliációja kötődött. Csoportosítottuk a tanulmányokat aszerint, hogy a szerzőik milyen adatforrásokat használtak fel, illetve, hogy milyen kutatási módszereket alkalmaztak. Áttekintettük, hogy milyen földrajzi térségeket érintettek a kutatások, illetve azt is, hogy milyen földrajzi léptékekhez kötődtek. A földrajzi térségeknél igen nagy variancia volt megfigyelhető a globálistól az országokon, különféle országcsoportokon át a városokig. A földrajzi léptékek vizsgálatakor elkülönítettük a globális, makroregionális (pl. Európai Unió, Kelet-Közép-Európa), országos, szubnacionális és a mikroléptéket, illetve megkülönböztettük a különféle, földrajzi szempontból nem egybefüggő országcsoportokat (pl. OECD, vagy valamilyen elv alapján a kutatásba bevont néhány ország). Mikrolépték alatt azt értjük, amikor a vizsgálat léptéke földrajzilag annyiban azonosítható, hogy az egyének, vagy valamilyen kisebb társadalmi csoport döntéseihez kötődik.

A kvalitatív elemzéssel azt vizsgáltuk, hogy az összegyűjtött tanulmányokban milyen tudományos paradigma vagy elmélet jelenik meg. A folyamat során a kutatócsoport két tagja egymástól függetlenül elolvasta az összegyűjtött tanulmányokat az alábbi szempontokra koncentrálva. (1) A szerző hivatkozik-e explicit módon valamilyen elméletre? (2) Amennyiben nem, implicit módon megfigyelhető-e elmélet vagy tudományos megközelítés a közleményben? Miután a két elemző az összes tanulmányt átvizsgálta, az eredményeiket a teljes kutatócsoport közreműködésével összevetettük egymással, kivonatokat készítettünk, és az egyes tanulmányokra vonatkozó adatokat és kivonatokat táblázatokban összesítettük. Ez alapján a munkákat három nagyobb csoportra osztottuk. Az elsőbe azok kerültek, amelyekben egyértelműen azonosítható, hogy a szerzők használtak valamilyen elméletet, és az elmélet szorosan összefügg a hozzá kapcsolódó empirikus kutatással. Ide számítottak a tisztán elméleti vonatkozású tanulmányok is. A második csoportot azok

alkotják, amelyekben megjelenik valamilyen elmélet, modell vagy megközelítés, de az kevésbé kapcsolódik össze az empirikus kutatással. A harmadik csoportba azok a tanulmányok kerültek, amelyekben nem alkalmaztak elméleti kereteket vagy nem jelennek meg bennük impliciten sem, inkább a folyamatok leírására, a tények feltárására koncentrálnak. Álláspontunk szerint minden kutatásnak van valamilyen elméleti, megközelítésbeli kiindulópontja – még akkor is, ha ez a tanulmányban nem jelenik meg. Jelen elemzésben ugyanakkor elsősorban azokkal a tanulmányokkal foglalkozunk, amelyekben az elmélet explicit módon is jelen van.

Azokat a cikkeket, amelyekben egyértelműen azonosíthatók elméleti vonatkozások, a következő szempontok szerint elemeztük. Elsőként megvizsgáltuk, hogy az alkalmazott elmélet milyen szintű: mikro-, mezo- vagy makroszintű. A szakirodalom alapján mikroszintű elméletnek azokat tekintettük, melyek az egyén szándékait, törekvéseit tekintik a migráció mozgatórugójának, mezoszintű elméletnek pedig azokat, amelyek a társadalmi kapcsolatok, hálózatok működésével magyarázzák a migrációt, végül makroszintűnek azok számítottak, amelyek nagyobb, átfogóbb társadalmi struktúrák felől közelítik meg a vándorlást. Ezt követően azt vizsgáltuk, hogy ezek az elméletek köthetők-e a migrációhoz, azon belül az egészségügyi szakemberek migrációjához vagy sem, és végül azt is, hogy a szerzők milyen céllal és miképpen alkalmazzák az elméletet. Továbbá, megvizsgáltuk, hogy ha a tanulmányban nem jelenik meg tudományos elmélet vagy paradigma explicit módon, akkor az írás mely megközelítéshez áll a legközelebb.

1. ábra A tanulmány megírásához alkalmazott szisztematikus szakirodalmi feldolgozás folyamata
 Figure 1 Flow diagram of the systematic literature review process

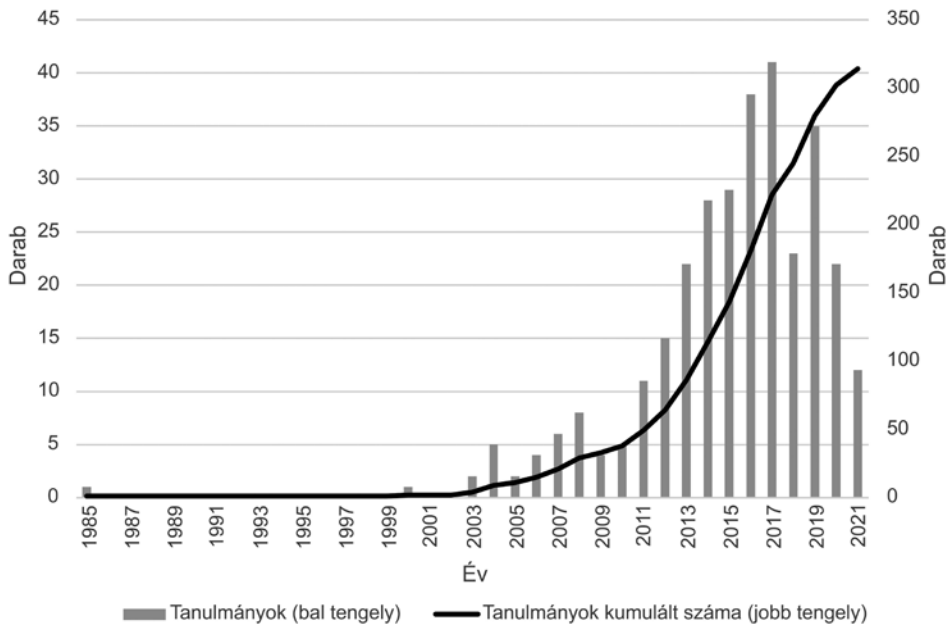
Eredmények

Az elemzett tanulmányok általános jellemzői, leíró jellemzése

Az általunk elemzett tanulmányok többségét a 2000 utáni években publikálták (2. ábra). A publikációk száma különösen 2010 után növekedett nagyobb ütemben, a 2010-es évek közepén érte el a csúcspontot, majd utána mintha csökkenő trend következne. A trend alakulására valószínűleg hatással volt az egészségügyet érintő, számos országban egyre nagyobb problémát okozó munkaerőhiány, valamint olyan események is, mint az Európai Unió bővítése (2004, 2007, 2013) és az EU-s munkaerőpiacok liberalizálása, vagy a WHO

Global Code of Practice on the International Recruitment of Health Personnel (A WHO globális magatartási kódexe az egészségügyi dolgozók nemzetközi toborzásáról) c. dokumentum elfogadása 2010-ben.

A mintában szereplő legkorábbi tanulmány DUSANSKY, R. et al. (1985) munkája, amely a *Socio-Economic Planning Sciences* c. folyóiratban jelent meg. A fenti publikációt követően hosszú szünet után a 2000-es évek elején kezdtek megjelenni tendenciózusan az egészségügyi szakemberek migrációjával speciálisan foglalkozó szakcikkek, tanulmányok – különösen 2011 után tapasztalható növekedés. A legtöbb tanulmány 2017-ben jelent meg, viszont 2020-ra, illetve 2021-re csökkent a számuk, aminek az okai egyelőre nem ismertek.

2. ábra A vizsgált tanulmányok megoszlása a megjelenésük éve szerint

Forrás: saját szerkesztés

Figure 2 Number and cumulative number of the analysed studies by year of publication

Source: ed. by the authors

Az elemzésbe vont tanulmányok földrajzi megoszlását többféle módon is fel lehet dolgozni: mely földrajzi térséget vizsgálják (amennyiben a földrajzi fókusz releváns, ha nem általános jellegű elméleti cikkről van szó), illetve, hogy az egyes közlemények szerzője (szerzői) az affiliáció alapján honnan származik (származnak).

A tanulmányok legnagyobb része, közel negyede afrikai országot vagy térséget vizsgál Európával közel azonos arányban, de igen sok az Ázsiával foglalkozó írás is, ugyanakkor amerikai (beleértve Dél-Amerikát is) relatíve kevés. Így földrészenként nincsenek nagy különbségek, de mivel a népességszámmal nincsenek arányban, ezért Amerika és Európa felülreprezentáltak tekinthető (2. táblázat).

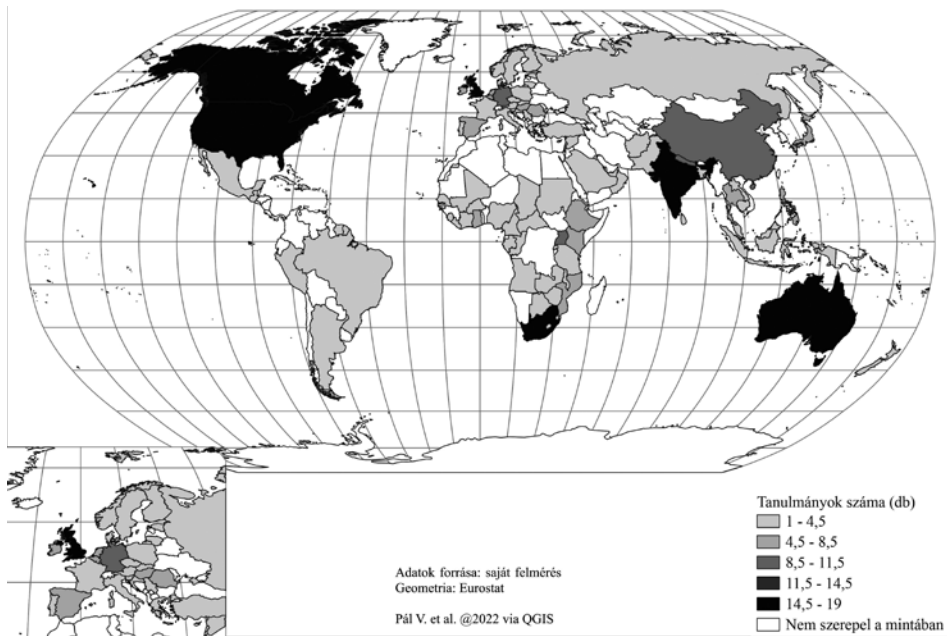
Az előző szempontnál tárgyaltakkal szemben (a vizsgálat tárgyának kontinense) épp a fordítottját mutatja, ha aszerint csoportosítjuk a cikkeket, hogy az első szerző melyik országban (illetve kontinensen) kutat: a szerzők igen nagy százaléka európai országban végezte a tevékenységét a publikálás időpontjában, és közöttük nagy arányban vannak

A mintába került tanulmányok néhány általános jellemzője
Some general characteristics of the studies included in the sample

Kontinens szerint (%)						
Globális	Európa	Afrika	Ázsia	Ausztrália és Óceánia	Amerika	Vegyes
15	22	23	17	5,8	9,3	7,7
Első szerző affiliációja alapján (%)						
Globális	Európa	Afrika	Ázsia	Ausztrália és Óceánia	Amerika	Vegyes
0	43	13	13	8,7	23	0
Lépték alapján (%)						
globális	makro-regionális	egyéb országcsoport	ország	szub-nacionális	mikro-lépték	nem besorolható
15	6,4	15	29	3,9	27	4,5
Az alkalmazott módszer szerint (%)						
hazai primer	hazai szekunder	nemzetközi primer		nemzetközi szekunder		vegyes
41	22	6,8		27		3,22
A felhasznált adatforrások alapján (%)						
szakirodalom-elemzés		interjú felmérés	kérdőíves felmérés	statisztikai elemzés	tartalom-elemzés	vegyes
19		21	19	23	2,9	14,79

amerikaiak, amit elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban dolgozó kutatók magas száma eredményez (2. táblázat). A megjelenő mintaterületekkel összevetve (2. táblázat) különösen magas ez az arány, amit magyarázhat az egyetemek, kutatóhelyek jobb helyzete, kedvezőbb anyagi- és humán erőforrásai, összeségében a tudás koncentrációja. Kiemelhető még Európa, melynek helyzete meglehetősen hasonlít Amerikához e téren, sőt a felsorolt lehetséges okok mellett itt érdemes kiemelni, hogy az Európai Unió is támogatja az ilyen tematikájú kutatásokat. Európa esetében még felmerülhet a hajdani gyarmatokkal meglévő kapcsolatrendszer is, különösen a több országot érintő kooperációknál.

Az adatbázisból nemcsak kontinensenként, hanem országonként is összegyűjthető, hogy a vizsgálatokat hol folytatták le (ebből az összevetésből kizártuk a globális, illetve a legtöbb makroregionális vizsgálatot tartalmazó publikációt), valamint azok az országok, ahová az első szerzőket az affiliációjuk köti. A legtöbb tanulmány első szerzője az Amerikai Egyesült Államokhoz (38 db), az Egyesült Királysághoz (34 db), Kanadához (27 db) és Ausztráliához (26 db) kötődik, amelyeket Dél-Afrika, Hollandia, Németország és Svédország követ. A cikkekben a vizsgálat országaként legtöbbször India (19 db), a Dél-afrikai Köztársaság (18 db), illetve az Amerikai Egyesült Államok (17 db), az Egyesült Királyság (16 db) jelenik meg, de Kanada, Németország és Nepál is nagyjából hasonló számban szerepel (3. ábra). Ebből látható, hogy a két szempont (affiliáció és vizsgálati terület) összevetésekor tapasztalható több átfedés, de talán jobban érzékelhetők a globális Észak–globális Dél, illetve fejlett ország–fejlődő ország relációk.

3. ábra A tanulmányokban vizsgált országok
 Forrás: saját szerkesztés
 Figure 3 Countries covered by the analysed studies
 Source: ed. by the authors

A mintában szereplő tanulmányok között 24 olyan szerepelt, amely a kelet-közép-európai régióhoz kapcsolódott. Akkor tekintettünk ebbe a csoportba tartozónak egy cikket, ha vagy az első szerző vagy a tanulmányban szereplő vizsgálati terület a fenti térség valamely országához kötődött. Azokat a tanulmányokat, amelyek célzottan globális összevetést végeztek, nem vettük figyelembe ennél a földrajzi térségnél.

A 24, ide kapcsolódó tanulmány első szerzői közül a legtöbb (6) Magyarországhoz kötődik, majd következik Hollandia, Lengyelország és Románia 3-3-3 tanulmánnyal. A vizsgált területet figyelembe véve a legtöbb tanulmány ebből a csoportból Magyarországgal (9), Lengyelországgal (8) és Romániával (6) kapcsolatos.

A Kelet-Közép-Európa országait érintő tanulmányok közül 11-ben alkalmaztak a szerzők valamilyen elméletet. Ezek között mindössze öt olyan cikk van, amelyeknél az első szerző is a térségből származik, a többi esetben az első szerző nem kelet-közép-európai, de a tanulmány valamelyik térségbeli országot is érinti.

A mintába került cikkek földrajzi léptékek szerinti csoportosításánál – bár a legtöbbször a kutatás földrajzi léptéke az ország/nemzetállam (29%), ezt követi a mikrolépték. Ez azt jelenti, hogy a kutatások igen tekintélyes része (a mintába került tanulmányok 27%-a) valamiképpen az egyén, az egyéni döntések, nézőpontok alapján közelíti meg az egészségügyi szakemberek migrációját, így az azokból levonható következtetések sem köthetők feltétlenül egy országhoz vagy azon belüli, vagy annál nagyobb kiterjedésű térséghez. Ez utal arra is, hogy a kutatások milyen elméletet alkalmaznak (amennyiben alkalmaznak), mert a mikroelméletek nyilván mikroléptékhez (jellemzően egyénhez, egyének csoportjához) köthetők, és a folyamatok mozgatórugóit szeretnék feltárni az egyéni döntések (vagy háztartások) szempontjából. Jelentősek még az egészségügyi szakemberek migrációját

globális léptékben, illetve valamilyen földrajzi szempontból nem kompakt országcsoport példáján tanulmányozó munkák is, ugyanakkor a nemzetállamon belüli (szubnacionális) vizsgálatok száma jóval kevesebb. Megfigyelhető egyébként, hogy a kutatás sok esetben szubnacionális szinten zajlik (pl. város, közigazgatási egység, országrész), azonban ott is az egyéni döntések és nézőpontok a mérvadók, így valójában mikroléptékűek (2. táblázat).

A kutatások során alkalmazott vizsgálati módszerek egyenletesen oszlanak el a mintában, csupán a tartalomelemzés jelenik meg kis arányban. A legtöbb kutatás statisztikai elemzést használ, de igen sokan igyekeznek választ találni a kérdéseikre interjúk segítségével. A szakirodalom feldolgozása és a kérdőíves felmérésre alapuló kutatás azonos arányú, de nem sokkal kisebb a vegyes módszertant alkalmazó tanulmányok használata sem (2. táblázat).

A legtöbb elemzés hazai (tehát a kutató affiliációjának országában végzett) primer kutatás, tehát a kutatáshoz szükséges adatok, információk saját gyűjtések. A nemzetközi primer adatokon alapuló munkák száma valószínűleg azért lehet jóval (csupán 7%) kevesebb, mert az adatfelvétel bonyolultabb, több nehézségbe ütközik – mindezt, a hazai mintaterületeken könnyebb elvégezni. Az ún. hazai szekunder forrásokra alapuló kutatások alacsonyabb aránya magyarázható azzal, hogy az egészségügyi szakemberek migrációjára utaló adatok korlátokkal rendelkeznek országon belüli földrajzi léptékekre, ezért kevés következtetés vonható le belőlük (2. táblázat).

A különböző elméletek megjelenése, alkalmazása a vizsgált tanulmányokban

Az elméletek megjelenése alapján az egészségügyi szakemberek migrációjával foglalkozó cikkeket három csoportba soroltuk. A tanulmányok egyik csoportját azok képezik, melyek a kutatások során nem kötődtek elmélethez, céljuk alapvetően a folyamatok áttekintése, bemutatása, az egészségügyi szakemberek migrációjának leírása, és sok esetben a szakpolitika segítése az egészségügyi szakemberek toborzásában vagy megtartásában. Ebbe a csoportba tartozik a mintában a legtöbb írás, összesen 132 db (42,3%). A második csoportba került munkák megítélésünk szerint valamiféle átmenetet képeznek azok között, amelyekben egyáltalán nem használnak elméletet, és azok között, ahol egyértelműen azonosítható az elméletek alkalmazása. Ennek az átmeneti jellegnek számos megjelenési formája lehetséges. Ilyen például, amikor utalnak a szakirodalmi áttekintésben valamilyen eleméletre, de a kutatás során nincs visszacsatolás, vagy az eredmények értelmezésénél történik elméletre utalás (pl. DE OLIVEIRA, A. P. C. et al. 2017 cikkükben a „policy cycle” megközelítést alkalmazzák így), sőt előfordul olyan is, hogy a szerzők nem definiálják, hogy használnának elméleti megközelítést, de következtetni lehet rá az eredmények interpretációjából (pl. HUHNS, D. et al. 2016 munkáján a vonzó- és taszító tényezők modelljének hatása figyelhető meg). Lehet találni olyan cikket is, ahol nem elméletet, hanem fogalmi keretet, kulcsfogalmat említenek, vagy módszertani megközelítésként alkalmazzák (pl. Small System Dynamics – MORGAN, J. S. – GRABER-NAIDICH, A. 2019). Mindösszesen 91 db (29,1%) írás tartozik ide. A harmadik csoportot azok az elemzések alkotják, amelyekben a szerzők explicit módon hivatkoznak valamilyen elméletre, és azt a kutatás során alkalmazzák is. Az elemzésbe bevont tanulmányok közül 89 db (28,6%) tartozik ebbe a kategóriába. Az alapján, hogy a szerzők milyen jellegű elméletet jelenítenek meg, illetve milyen módon alkalmazták azokat a kutatásaik során, az ide tartozó cikkek több alcsoportba sorolhatók.

Az egyik altípusba az ún. „elméleti tanulmányokat” soroltuk, amelyek alapvető jellemzője, hogy általában nemcsak áttekintést adnak a különböző migrációs és egyéb elméletekről, hanem a szerzőik célul tűzték ki az egyes elméletek újragondolását, újszerű

csoportosítását, illetve kiegészítését is. Az ebbe a típusba sorolt szakirodalmi áttekintő (literature review) tanulmányokra példa BRADBY, H. (2014) tanulmánya, aki kritikai és elméleti szempontból tekinti át a nemzetközi orvos- és ápolóvándorlásról szóló diskurzust, és igyekszik hozzátenni a jelenségről szóló elméletekhez. Felhívja a figyelmet például arra, hogy a „brain drain” típusú magyarázatokat használó kutatásokban eddig nem vették kellő mértékben figyelembe a medikalizációról szóló szociológiai elméleteket. Szintén kiemelhető MATEUS, A. D. et al. (2014) szakirodalmi áttekintése, amely során feltárták Dél-Afrikára vonatkozóan a képzett (részben egészségügyi) munkaerő hiányával kapcsolatos diskurzusban megjelenő szempontokat, illetve azt, hogy mi hiányzik a témával foglalkozó korábbi szerzők elbeszéléseiből. A feltárás mellett a szintézis és az elméleti továbbfejlesztés a célja KEHOE, A. et al. (2016) tanulmányának. A szerzők a külföldi szakembereknek a fogadó ország egészségügyi rendszerébe történő integrációjával kapcsolatos elméletek szintézisét nyújtják, és dolgoznak ki az alapján saját elméleti keretet, illetve szakpolitikai javaslatokat (pl. azt, hogy az integráció elején elengedhetetlen az egyéni szükségletfelmérés, amely figyelembe veszi az individuális és a szervezeti sajátosságokat is). A tisztán elméleti munkák hozzásegíthetik azokat a kutatókat is a folyamatok alaposabb megértéséhez, akik az egészségügyi szakemberek migrációját valamilyen empirikus módszerrel vizsgálják, és ehhez az elméleteket keretként használják.

A második alcsoportba azokat a tanulmányokat soroltuk, amelyekben a szerzők az elméleteket értelmezési vagy konceptuális keretként alkalmazzák. Az ide tartozó tanulmányok szerzői egy bizonyos elméletet vagy elméletcsoportot választanak, majd a cikkben végig következetesen azt alkalmazzák elemzési keretként. Véleményünk szerint sajátos alcsoportot képeznek azok a munkák, amelyekben a szerzők többféle elméletet is áttekintenek a tanulmány elején, majd ezekből vagy kiválasztják a szemléletükhöz, illetve a vizsgált jelenséghez leginkább illőt, vagy a különböző elméleteket valamilyen módon összekapcsolva alkalmazzák a továbbiakban. VAN DE KLUNDERT, J. et al. (2018) például a vonzó- és taszító tényezők modelljét alkalmazzák az egészségügyi dolgozók munkahelyválasztásának és fluktuációjának vizsgálatához. Az elemzés során azonban munkáinak további két elméletet is (two-factor theory, person-environment fit theory), mégpedig a lehetséges vonzó és taszító tényezők hátterének megértéséhez.

A mintába került közleményeknél előfordul tehát, hogy a szerzők a migrációval kapcsolatos elméleteket és modelleket más jellegű megközelítésekkel ötvözik. BOURGEAULT, I. L. et al. (2021) például Dél-afrikai Köztársaságra, a Fülöp-szigetekre és Indiára kiterjedő, az orvosok, ápolók és más egészségügyi dolgozók nemzetközi mobilitásával kapcsolatos kutatásokban a vonzó- és taszító tényezők modelljét alkalmazták az egészségügyi dolgozók migrációs döntéseinek megértéséhez, ugyanakkor ezt kiegészítették a társadalmi nemi (gender-) viszonyokat középpontba helyező szemlélettel. A vizsgált írások némelyikében nem is kimondottan migrációval kapcsolatos elméletek szerepelnek. CHOJNICKI, X. – MOULLAN, Y. (2018) például a nemzetközi migrációt az egészségügyi munkaerő-állomány alakulásával kapcsolatban vizsgálták. Kutatásukhoz ökonometriai modellt és módszereket alkalmaztak, az elméleti keretük pedig nem is kimondottan migrációs, hanem a munkaerő-állomány kezeléséhez kapcsolódik: „pig cycle theory”, amely szerint a külföldi egészségügyi munkaerő toborzásának hosszú távon vannak korlátai, de rövid távon eredményesen alkalmazható a vizsgált ország szempontjából.

Az általunk alkotott harmadik alcsoportba olyan tudományos közlemények kerültek, amelyekben explicit módon megjelenik elmélet, de nem hagyományos értelmezési keretként. Azonban itt is több altípust különítettünk el. Egyes szerzők hivatkoznak ugyan egy adott elméletre, vagy áttekintik az általuk vizsgált téma szempontjából releváns elméletek egy csoportját, de ezek kevésbé épülnek be szervesen az eredmények értékelésébe és

az interpretációkba, mint a fenti típusok esetében. VAN DE PAS, R. et al. (2018) például az egészségügyi munkaerő-állományba való befektetés és az inkluzív gazdasági növekedés hagyományos, domináns globális értelmezését kritizálják a Gramsci-féle hegemonia-elméletet alkalmazva. A különböző politikai állásfoglalások elemzésével rámutatnak: a globális diskurzusban kevés vita szól arról, milyen típusú gazdaságfejlesztésre kellene törekedni, hiszen az „inkluzív növekedést” általában adottnak veszik az egészségügyi munkaerőbe történő beruházások révén. Ebben a tanulmányban tehát a nyelvi és kulturális hegemonia alapfogalmai meghatározzák a szerzők szemléletét, de a következtetések levonásánál már nem utalnak vissza az alkalmazott elméleti keretre. Szintén ide sorolható MCISAAC, M. et al. (2019) munkája, akik Ausztráliában dolgozó házi orvosok munkahely-/településválasztási döntéseit vizsgálták. Kvantitatív, közgazdaságtani szemlélettel egy dinamikus helyválasztási modellt dolgoztak ki, amely figyelembe veszi az áthelyezéssel befolyásoló tényezők a kiindulási és a célterületen. Ezen a ponton hivatkoznak a vonzó- és taszító tényezőket modelljére, de alapvetően a pénzügyi ösztönzők szerepére terjed ki a vizsgálatuk, nem átfogóan a számos különböző faktorra, amelyek befolyásolhatják a migrációs döntéshozatalt. A vonzó- és taszító tényezők modellje explicit módon mindössze kétszer szerepel a tanulmány szövegében.

Előfordulnak olyan tanulmányok is, amelyekben a szerzők hivatkoznak ugyan elméletre, de az elmélet csak a tanulmány végén jelenik meg, és az eredmények interpretációjához használják fel. Ilyen módon az adott elmélet inkább lehetséges magyarázat, semmint tényleges értelmezési és elemzési keret. WALTON-ROBERTS, M. et al. (2017) például indiai orvosok, ápolók, fogorvosok, gyógyszerészek és dietetikusok körében végeztek kérdőíves és szakértői interjúk felmérést. Bár több migrációval kapcsolatos alapfogalom és megközelítés explicit módon megjelenik a cikkben (brain circulation, push and pull factors), ezekre a szerzők csak az eredmények értékelésénél és a következtetésekénél hivatkoznak.

Bizonyos esetekben pedig a szerzők explicit módon utalnak egy bizonyos elméletre, de annak ismeretét adottnak veszik az olvasó részéről, nem írják le az elmélet lényegét. HAWKES, M. et al. (2009) például alkalmazzzák az agyelszívás (brain drain) és a körkörös migráció (circular migration) fogalmakat, de ezeket nem fejtik ki részletesen, hanem lényegében adottnak veszik az ismeretüket az olvasó részéről. E tekintetben azonban lényeges lehet tanulmányuk műfaji sajátossága: a fent hivatkozott cikkük egy kommentár (commentary), vagyis a rendelkezésre álló terjedelmet tekintve meglehetősen rövid írásról van szó. Egy másik példát kiemelve, RUSSO, G. et al. (2012) azt vizsgálták leíró statisztikával és regressziós számításokkal, hogy milyen tényezők befolyásolják az orvosok területi megoszlását Portugáliában. Bár tanulmányukon belül a szakirodalmi áttekintésben hivatkoznak az alapvetően közgazdaságtani Standard Location Theory elméletre, a cikk további részeiben nem utalnak már vissza rá, így az inkább tűnik az orvosok területi eloszlására vonatkozó egyik lehetséges magyarázó eszköznek, semmint elméleti keretnek.

A mintában szereplő tanulmányok csoportosítása a migrációs elméletek szempontjából

A mintában szereplő közlemények közül 89 darab olyan található, amelyben a szerzők explicit módon hivatkoznak valamilyen elméletre vagy értelmezési keretre. E cikkek közül a kvalitatív elemzés során 61 darab olyat találtunk, amelyhez kimondottan migrációs elméletet használtak fel. A vizsgálat során azonosított migrációs elméletek többsége beilleszthető a tanulmányunk elején ismertetett, makro-, mezo- és mikroszintű elméleti kategóriák valamelyikébe, de számos olyan is van közöttük, amelyekkel a szakirodalom korábbi tanulmányozása során nem találkoztunk.

A mikroszintű elméletek között egyértelműen a vonzó- és taszító tényezők modellje (push and pull factors) dominál: 24 olyan tanulmány van a mintában, amelyben explicit módon hivatkoznak erre az elméletre, bár egyes szerzők modellnek hívják. CASTRO-PALAGANAS, E. et al. (2017) például a fülöp-szigeteki egészségügyi dolgozók elvándorlásának okait, következményeit és a vándorlásra adott politikai válaszokat vizsgálták. Tanulmányuk sajátossága, hogy a migrációt előidéző vonzó- és taszító tényezőket mikro-, mezo- és makroszintű csoportokba sorolja. Például egy egészségügyi dolgozó saját érzékelt életszínvonala mikroszintű, a munkahelyi és szervezeti viszonyok mezoszintű, míg az országos szakpolitikák és a nemzetgazdaság helyzete makroszintű tényezők. E felosztás adja a struktúrát az általuk végzett kérdőíves felmérés adatainak elemzéséhez, és véleményünk szerint figyelemre méltó az összefüggés a földrajzi léptékekkel (pl. egyén és háztartás szintje, országos lépték), miként a különböző léptékű jelenségek kölcsönhatásai is: az egyén vagy háztartás szintjén meghozott migrációs döntést (ezért mikroszintű a vonzó- és taszító tényezők modellje) számos egyéb léptékű folyamat befolyásolja.

Ugyanakkor nem a vonzó- és taszító tényezők modellje az egyetlen a mintában a mikroszintű migrációs elméletek közül. STRACHAN, D. L. et al. (2015) például egy ugandai és mozambiki esettanulmányánál a társadalmi identitás megközelítést (SIA: Social Identity Approach) használták, amely különböző viselkedési elméletek (behavioural theories) gyűjtőneve. Jelentősége, hogy betekintést nyújt az egyéni viselkedést meghatározó folyamatokba, és bemutatja, hogy ezek a folyamatok hogyan függenek az interperszonális kapcsolatoktól és a társadalmi csoporttagságtól, valamint azok észlelt értékétől és jelentőségétől az egyén számára. A szerzők szerint pedig egy ilyen kontextusra érzékeny elmélet felhasználása hatékonyabb beavatkozások kidolgozásához vezet, amikor az egészségügyi szakemberek motivációjának, megtartásának és teljesítményének javítása a végső cél.

A mezoszintű elméletek közül is több előfordul az elemzett publikációk csoportjában. SÉCHET, R. – VASILCU, D. (2015) például a társadalmi hálózatok elméletét (social network theory) alkalmazták, és ezzel rámutattak arra, hogy milyen fontos volt a társadalmi kapcsolatok szerepe abban, hogy az általuk vizsgált román egészségügyi szakemberek Franciaországban helyezkedjenek el: számos megkérdezett a célországba korábban érkezett társai vagy közvetítő ügynökségek segítségével települt át Romániából. WILLIAMS, A. M. – BALÁŽ, V. (2008) a társadalmi tanuláselméletet (social learning theory) alkalmazta annak kimutatására, hogy Szlovákia esetében a szlovák egészségügyi szakemberek viszszerítő migrációja, és általában a mobilitás a nemzetközi tudásmegosztás jelentős forrása.

A makroszintű elméleteket alkalmazó közleményekben jellemző motívum, hogy az egészségügyi szakemberek vándorlását a szerzők igyekeznek a globális összefüggések rendszerébe helyezni. Az ide tartozó elméletek közül a brain drain (agyelszívás) igen erőteljesen jelenik meg a mintában, viszont többféle változatban. Egyes szerzők szinte csak az agyelszívásra – mint a kibocsátó ország szempontjából negatív jelenségre – koncentrálnak. Ehhez kapcsolódik a brain waste, vagyis a képzett munkaerő „pazarlása”, amely szintén több cikkben megjelenik (pl. HUMPHRIES, N. et al. 2013). Mások kétféle nézőpontból szemlélik a folyamatot, és a brain gain, vagyis befogadó ország szempontjából megjelenő nyereséget is figyelembe veszik (POPPE, A. et al. 2016). Vannak ugyanakkor egyéb szempontok is: megjelenik a tanulmányokban például a brain circulation vagy circular migration (azaz a cirkuláris migráció) elmélet is, amelynek értelmében ugyanazon személy két vagy több ország közötti legális migrációjának megismétlődéséről van szó (pl. WALTON-ROBERTS, M. et al. 2017).

Az agyelszívás elméletén túl a globalizációval kapcsolatos megközelítések közül többet is azonosítottunk a tanulmányokban. ORTIGA, Y. Y. (2014) például a globális ápolási lánc (GNCC: Global Nursing Care Chain, lásd: YEATES, N. 2009) elméletét alkalmazta,

amely az egészségügyi szakemberek nemzetközi vándorlását úgy magyarázza, hogy a lánc csúcán álló országok a láncban lejjebb elhelyezkedő országokból veszik igénybe az ápolói munkaerőt. Kutatásával kimutatta, hogy a fülöp-szigeteki ápolóképzés mélyen beágyazódott ebbe a globális rendszerbe, aminek az egyik következménye, hogy a külföldi munkaadók igényei jelentős szerepet játszanak az oktatási szakpolitika és -gyakorlat alakításában. WALTON-ROBERTS, M. (2015) egy indiai esettanulmányhoz szintén egy globális politikai gazdaságtani megközelítést alkalmaz, rámutatva arra, hogy az oktatásba történő beruházások és a globális migrációs tendenciák egyre inkább összekapcsolódnak. Több másik (vonzó- és taszító tényezők, agyelszívás) mellett a globális ellátási lánc (GCC: Global Care Chain) elméletét is felhasználva amellet érvel, hogy a migráció szempontjából a kibocsátó régiók oktatási rendszerei egyre inkább relevánsak a globális migrációs folyamatok változásainak, illetve az egészségügyi dolgozók globális migrációjában elfoglalt helyének megértése szempontjából.

Megjelennek azonban más makroszintű elméletek is a mintában. CHATTERJEE, T. –GUPTA, K. (2014) például egy neoklasszikus egyensúlyi modellt alkalmazva vizsgálták az „egészségügyi javak nemzetközi kereskedelmét” (health trade). Tanulmányukban felhasználják az international fragmentation (nemzetközi széttagoltság) nevű elméletet, amelynek lényege az, hogy a globalizált gazdaságban számos termelési folyamat függ a külföldről származó közbesző inputoktól. Az egészségügyi ágazatra alkalmazva: sok országban az egészségügyi rendszer nagyban támaszkodik az importált eszközökre vagy a külföldről érkező képzett munkaerőre.

Egyes tanulmányokban a szerzők többféle (illetve többszintű) elméleti megközelítést alkalmaznak. GKOLFINOPOULOS, A. (2016) például a görögországi egészségügyi dolgozók vándorlását kutatva egyaránt felhasználta a neoklasszikus megközelítést és a vonzó- és taszító tényezők modelljét, makroszinten statisztikai adatokat elemezve, mezoszinten az intézmények, szakmai szervezetek, mikroszinten pedig az egyének szempontjait figyelembe véve (pl. interjúk készítésével). HAGOPIAN, A. és szerzőtársai (2004) a munkájuk során a vonzó- és taszító tényezők elmélete mellett a világrendszer-elméletekből és a munkaerő migrációjának új gazdaságtanából is merítettek. Részben emiatt is állítják, hogy tekintettel a szegény országokból a gazdag országokba irányuló tartós migrációra és az egészségügyi szolgáltatások kereskedelmének nemzetközi liberalizációjára, szükség van a megfelelő egészségügyi munkaerő fenntartására a szegényebb országokban is.

Mindebből az következik, hogy lényegében minden (azaz a mikro-, a mezo-, a makro-) szinttel foglalkoznak az elemzések, sőt időnként ezek mindegyike együttesen megjelenik. Ugyanakkor – különösen a mikroszintet a középpontba helyező kutatásoknál visszatérő kérdés, hogy ugyanaz a folyamat megjelenik magasabb szinten is, azonban a mikroszintnél mindig az egyén vagy háztartás egyéb folyamatokhoz való viszonya kerül a középpontba.

Következtetések

A vizsgálat során kirajzolódott a mintába került publikációk számának időbeli változása: a 2000-es és 2010-es évek folyamán dinamikus növekedés, összhangban a munkaerőpiac globalizálódásával. Az utóbbi néhány évben látszólagos megtorpanás tapasztalható, de ennek okait nem ismerjük, csak feltételezéseink vannak. Így ennek oka lehet, hogy egyesek számára „túlkutatottnak” tűnik a terület, illetve az is felmerülhet, hogy például a kelet-közép-európai országok európai uniós csatlakozása utáni első tapasztalatait már bemutatták a vizsgálatok, amelyek óta nem telt el elég idő az újabb elemzések elkészítéséhez. A viszonylagos elmélettelenség is magyarázatot jelenthet, hiszen átfogó magyarázati

igény megfogalmazása nélkül a cikkek csupán az események regisztrálására fókuszálhatnak, így kevés új információt tudnak adni.

Eredményeink rámutatnak a globális tudástermelés egyenlőtlenségeire is, hiszen míg a mintaterületeket illetően az abszolút számok alapján kiegyenlített a kontinensek közötti megoszlás, viszont arányokat tekintve Amerika és Európa felülreprezentált. A cikkek első szerzőinek affiliációit vizsgálva még nagyobb mértékben kirajzolódik az amerikai és az európai kontinens dominanciája. Ennek oka részben módszertani, a mintavételhez köthető: a bibliográfiai adatbázisból csak angol nyelvű tanulmányokra kerestünk, ami hozzájárulhatott az angol anyanyelvű országokból származó kutatók nagy arányához. Ugyanakkor magyarozatként érdemes megemlíteni e térségek tudástermelésben (egyetemek, folyóiratok, kiadók) betöltött központi szerepét és a nemzetközileg elismert kutatók, szakemberek nagymértékű koncentrációját (KOVALCSIK, T. et al. 2021). Az országok szintjén a vizsgált mintaterületek és az első szerzők affiliációi alapján képzett országgrangsorok között vannak átfedések. Itt meghatározó, hogy mely országok a legnagyobb „egészségügyszakember-exportőrök és -importőrök”, illetve mely országokban vannak a legerősebb egyetemek és kutatóintézetek, valamint melyek tudnak inkább bekapcsolódni nemzetközi kutatóhálózatokba. Az európai országok esetében érdemes kiemelni, hogy az Európai Unió jelentős forrással támogatja a nemzetközi kutatásokat, nemcsak a tagországaiban, hanem harmadik országokban lévő aktorok számára is (pl. Horizon Europe, Interreg). A nemzetközi publikációk nagyobb számának lehetnek történelmi okai is: a korábban gyarmattartó európai országok közül sok jelenleg is igen szoros kapcsolatot ápol az egykori függő területekkel (lásd pl. az Egyesült Királyság és egyes karibi, afrikai és dél-ázsiai térségek kapcsolatát).

Módszerek és adatforrások szerinti megoszlás: a publikációkban foglalt módszerek és adatgyűjtési technikák nagyjából egymással azonos arányban oszlanak meg a teljes mintán, viszont az adatforrások nemzetközi és primer/szekunder jellegét tekintve a hazai (vagyis belföldi) primer kategória kiemelkedik, a nemzetközi primer aránya lényegesen alacsonyabb a többinél, míg a szekunder kutatásoknál nagyjából azonos arányban jelennek meg a hazai és a nemzetközi kutatások. Ebben vélhetően szerepet játszik az országhatárokon átívelő primer adatgyűjtés viszonylag nagy erőforrásigénye. Érdemes megjegyezni, hogy a keresést a „Social sciences” kutatási területhez kapcsolódó publikációkon végeztük, és ez befolyásolhatta a mintában szereplő elméleteket, illetve a módszer és adatforrás szerinti megoszlást is.

Az összesen 312 darab rekordból álló mintába tartozó publikációk valamivel több mint egynegyedénél alkalmaztak a szerzők explicit módon valamilyen elméletet. A kvalitatív elemzés során az ebbe a csoportba sorolt tanulmányokat elemeztük részletesen. Az ide sorolt cikkek egyik alcsoportjába a kifejezetten elméleti tanulmányokat soroltuk (pl. szakirodalmi áttekintések), amelyek szerzői célul tűzték ki az egyes elméletek újragondolását, újszerű csoportosítását, illetve kiegészítését is.

Az itt megjelenő elméletek, értelmezési keretek, kutatási elképzelések közül egyértelműen a vonzó- és taszító tényezők, illetve az agyelszívás (brain drain, brain gain, brain circulation, brain waste) modellje a leggyakrabban előfordulók.

A kelet-közép-európai tanulmányok illeszkednek a teljes mintán megfigyelt képhez, hiszen az összes vizsgált közlemény csoportján belül is a vonzó- és taszító tényezők, illetve az agyelszívás (brain drain, brain gain, brain circulation, brain waste) modellje fordulnak elő a leggyakrabban.

Figyelemre méltó, hogy magyar vonatkozású (vizsgált terület, illetve szerzői affiliáció) cikk nem sok van a mintában. Utóbbiak közé sorolható: BOBOC, C.-TITAN, E. (2013); GIRASEK, E. et al. (2017); BROUWER ET AL. 2020 (az elsőnél a szerzők affiliációja nem

magyarországi, de a vizsgált országok között ott van Magyarország is; az utolsó kettőnél pedig SOMODI KLÁRA – Pécsről – a szerzők között található). Az elméletet explicit módon használók között pedig alig – azaz a magyarországi kutatásokban domináns a leíró jelleg.

Összefoglalás

Eredményeink alapján kijelenthető, hogy az egészségügyi szakemberek migrációjával kapcsolatos szakirodalom jelentős része nem alkalmaz nyílt elméleti kereteket. A vizsgált, explicit elméleti megközelítést tartalmazó tanulmányokban pedig az agyelszívás (brain drain, brain gain, brain circulation, brain waste) modellje fordul elő a leggyakrabban. A mintában megtalálható elméleteket a tanulmányok szerzői változatosan alkalmazzák, hiszen a kifejezetten elméleti munkák mellett az átfogó értelmezési keretként történő alkalmazásra, illetve a szakcikkek logikájába kevésbé szervesen beépült, az eredmények értékeléséhez egyfajta magyarázatként „hozzáfűzött” elméletekre, modellekre is találunk példát. Megállapítható az is, hogy erős az empirikus jelleg a témában megjelent tanulmányokban. Ez egyrészt érthető, hiszen a vizsgálatok a helyzetelemzés mellett a szakpolitikai válaszok kialakítását is segíteni kívánják. Másrészt azonban úgy véljük, hogy a jelenségek magyarázatához és az adekvát válaszok megfogalmazásához szükséges a kidolgozott elméleti háttér. Ahhoz, hogy a jövőben olyan elemzések szülessenek, amelyek általánosíthatóbb eredményeket fogalmaznak meg, szintén lényeges az elméletek nyíltabb és kidolgozottabb használata.

A vizsgálatok időbeliségét elemezve kirajzolódik, hogy a 2000-es években nőtt meg az egészségügyi szakemberek nemzetközi migrációjával foglalkozó tanulmányok száma: a 2010-es évek közepén jelent meg a legtöbb ilyen szakcikk. Mindez összefügg a nemzetközi vándorlások erősödésével, valamint a számos helyen fellépő, egészségügyet érintő emberi erőforráshiánnyal. Eredményeink alapján egyenlőtlenségek rajzolódnak ki a vizsgált területek, valamint a vizsgálatokat folytató kutatók földrajzi eloszlásában, ami a nemzetközi tudástermelés és az ezek mögött álló gazdasági és hatalmi viszonyok térszerkezetével magyarázható. Bár Magyarországot – hasonlóan más, kelet-közép-európai országokhoz – erőteljesen érinti az egészségügyi szakemberek elvándorlása, kevés tanulmány elemezte ezeket a folyamatokat, és ezek is elsősorban empirikus jellegűek.

A mintába került tanulmányokban foglalt módszerek és adatgyűjtési technikák megoszlásáról az alábbi fő megállapítások tehetők. A módszerek tekintetében a primer és a szekunder források, illetve a kvantitatív és kvalitatív adatgyűjtési technikák esetében nincsenek jelentős aránytalanságok. Földrajzi megközelítésben viszont megfigyelhető, hogy a hazai (belföldi) kutatások esetében a primer adatgyűjtés lényegesen nagyobb arányt képvisel, mint a szekunder, míg a nemzetközi (határon átnyúló) vizsgálatoknál a megoszlás fordított jellegű. Lehetséges magyarázatként érdemes megemlíteni, hogy a nemzetközi primer kutatás meglehetősen erőforrásigényes, ami viszont a földrajzi egyenlőtlenségek újratermelését eredményezheti a tudástermelésben, alapvetően a globális centrumtérsegek javára. A szekunder adatok esetében pedig lehetőséget rejtenek magukban az elérhető nemzetközi adatbázisok, ugyanakkor a migrációra vonatkozó adatgyűjtés bizonytalanságai továbbra is korlátozó tényezőt jelentenek.

Mint minden kutatásnak, természetesen jelen vizsgálatnak is vannak korlátai. Az elemzés alapját a Scopusban referált folyóiratokban publikált cikkek jelentették, így szükségszerűen nem lehet teljes az elemzés. A jövőbeni kutatások egyrészt kiterjeszthetik a vizsgálatot más adatbázisokban indexált, vagy esetlegesen a nemzetközi adatbázisokban meg nem jelenő folyóiratokra, valamint könyvekre, műhelytanulmányokra is.

Az alkalmazott keresőkifejezések köre is bővíthető lenne (pl. a hálózatosodással vagy a cirkulációval kapcsolatos kifejezések bevonásával), ami az elemzésbe bevont tanulmányok számát növelhetné. Emellett hasznos lehet a feltárt jellegzetességek (pl. az empiria túlsúlya, a vizsgálati területek és a témával foglalkozók földrajzi eloszlása) mélyebb magyarázatainak megértése is.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) finanszírozásával, „A magyar egészségügyi szakemberek migrációjának földrajzi vonatkozásai” (pályázati azonosító: 124938) c. projekt keretében készült el.

PÁL VIKTOR

SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
pal.viktor@szte.hu

FABULA SZABOLCS

SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
Fabula.Szabolcs@geo.u-szeged.hu

LADOS GÁBOR

KRTK RKI Dunántúli Tudományos Osztály, Pécs
lados.gabor@krtk.hu

ILCSIKNÉ MAKRA ZSÓFIA

SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
ilcsikne.makra.zsofia@szte.hu

BOROS LAJOS

SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
borosl@geo.u-szeged.hu

IRODALOM

- ANAND, S. – FAN, V. Y. – ZHANG, J. – ZHANG, L. – KE, Y. – DONG, Z. – CHEN, L. C. 2008: China's human resources for health: quantity, quality, and distribution. – *The Lancet* 372. 9651. pp. 1774–1781.
- ARANGO, J. 2000: Explaining migration: a critical view. – *International Social Science Journal* 52. 165. pp. 283–296.
- BÁN A. 2015: Telemedicina és földrajz: egy innovatív egészségügyi ellátási forma és a földrajzi egyenlőtlenségek. – *Földrajzi Közlemények* 139. 4. pp. 318–329.
- BIJAK, K. 2006: Forecasting international migration: selected theories, models, and methods. – CEFMR Working Paper 4/2006, Central European Forum For Migration Research (CEFMR), Warsaw. 60 p.
- BOBOC, C. – TITAN, E. 2013: Migration of medical doctors, health, medical education, and employment in eastern and central Europe. – In: DRIOUCHI, A.: Labor and health economics in the mediterranean region: Migration and mobility of medical doctors. IGI Global. pp. 158–191. <https://doi.org/10.4018/978-1-4666-4723-7.ch007>
- BOROS L. – PÁL V. 2016: A magyarországi orvosmigráció néhány jellemzője. – *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek* 13. 1. pp. 64–72.
- BOURGEAULT, I. L. – MAIER, C. B. – DIELEMAN, M. – BALL, J. – MACKENZIE, A. – NANCARROW, S. – NIGENDA, G. – SIDAT, M. 2021: The COVID-19 pandemic presents an opportunity to develop more sustainable health workforces. – *Human Resources for Health* 18. 83. <https://doi.org/10.1186/s12960-020-00529-0>
- BRADBY, H. 2014: International medical migration: A critical conceptual review of the global movements of doctors and nurses. – *Health* 18. 6. pp. 580–596.

- BROUWER, E.–FRAMBACH, J.–SOMODI, K.–NADARAJAH, V.D.–DRIESSEN, E. 2020: 'Being international is always a good thing': A multicentre interview study on ethics in international medical education. – *Medical Education* 54. 5. pp. 427–435 <https://doi.org/10.1111/medu.14054>
- CASTRO-PALAGANAS, E.–SPITZER D. L.–KABAMALAN, M. M. M.–SANCHEZ, M. C.–CARICATIVO, R.–RUNNELS, V.–LABONTÉ, R.–MURPHY, G. T.–BOURGEAULT, I. L. 2017: An examination of the causes, consequences, and policy responses to the migration of highly trained health personnel from the Philippines: the high cost of living/leaving—a mixed method study. – *Human Resources for Health* 15. 25. <https://doi.org/10.1186/s12960-017-0198-z>
- CHATTERJEE, T.–GUPTA, K. 2014: Trade Liberalisation, Health Care and International Fragmentation: The Role of Health Capital Mobility. – *The Pakistan Development Review* 53. 1. pp. 57–65.
- CHEN, L.–EVANS, T.–ANAND, S.–BOUFFORD, J. I.–BROWN, H.–CHOWDHURY, M.–CUETO, M.–DARE, L.–DUSSAULT, G.–ELZINGA, G.–FEE, E.–HABTE, D.–HANVORAVONGCHAI, P.–JACOBS, M.–KUROWSKI, C.–MICHAEL, S.–PABLOS-MENDEZ, A.–SEWANKAMBO, N.–SOLIMANO, G.–STILWELL, B.–DE WAAL, A.–WIBULPOLPRASERT, S. 2004: Human resources for health: overcoming the crisis. – *The Lancet* 364. 9449. pp. 1984–1990.
- CHOJNICKI, X.–MOULLAN, Y. 2018: Is there a 'pig cycle' in the labour supply of doctors? How training and immigration policies respond to physician shortages. – *Social Science & Medicine* 200. pp. 227–237.
- CONNELL, J. 2010: Migration and the Globalisation of Health Care. *The Health Worker Exodus?* – Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham, UK. 272 p.
- CRAWFORD, T. 1973: Beliefs About Birth Control: A Consistency Theory Analysis. – *Representative Research in Social Psychology* 4. 1. pp. 53–65.
- DE OLIVEIRA, A. P. C.–DUSSAULT, G.–CRAIVEIRO, I. 2017: Challenges and strategies to improve the availability and geographic accessibility of physicians in Portugal. – *Human Resources for Health* 15. 24. <https://doi.org/10.1186/s12960-017-0194-3>
- DUSANSKY, R.–INGBER, M.–LEIKEN, A.–WALSH, J. 1985: Government subsidy of critical-need occupations: The case of nurses. – *Socio-Economic Planning Sciences* 19. 2. pp. 117–124.
- DUSSAULT, G.–FRANCESCHINI, M. C. 2006: Not enough there, too many here: understanding geographical imbalances in the distribution of the health workforce. – *Human Resources for Health* 4. 12. <https://doi.org/10.1186/1478-4491-4-12>
- FAIST, T. 2000: *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. – Clarendon Press, Oxford. 400 p.
- GIRASEK, E.–SZÓCSKA, M.–KOVÁCS, E.–GAÁL, P. 2017: The role of controllable lifestyle in the choice of specialisation among Hungarian medical doctors. – *BMC Medical Education* 17. 1. Paper: 204. <https://doi.org/10.1186/s12909-017-1031-z>
- GKOLFINOPOULOS, A. 2016: The Migration of Greek Physicians to Germany: Motivations, Factors and the Role of National Health Sectors. – *European Policy Analysis* 2. 2. pp. 136–157.
- GRECO, G. 2010: International Migration of Health Professionals: Towards a Multidimensional Framework for Analysis and Policy Response. – In: SHAH, R. (ed.): *The International Migration of Health Workers. Ethics, Rights and Justice*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, UK. pp. 9–24.
- HAGEN-ZANKER, J. 2008: Why do people migrate? A review of the theoretical literature. – MPR Paper No. 28197, Maastricht University, Maastricht. 25 p.
- HAGOPIAN, A.–THOMPSON, M. J.–FORDYCE, M.–JOHNSON, K. E.–HART, L. G. 2004: The migration of physicians from sub-Saharan Africa to the United States of America: measures of the African brain drain. – *Human Resources for Health* 2. 17. <https://doi.org/10.1186/1478-4491-2-17>
- HAWKES, M.–KOLENKO, M.–SHOCKNESS, M.–DIWAKER, K. 2009: Nursing brain drain from India. – *Human Resources for Health* 7. 5. <https://doi.org/10.1186/1478-4491-7-5>
- HUHN, D.–HUBER, J.–IPPEN, F. M.–ECKART, W.–JUNNE, F.–ZIPFEL, S.–HERZOG, W.–NIKENDEI, C. 2016: International medical students' expectations and worries at the beginning of their medical education: a qualitative focus group study. – *BMC Medical Education* 16. 33. <https://doi.org/10.1186/s12909-016-0549-9>
- HUMPHRIES, N.–TYRRELL, E.–MCALLEESE, S.–BIDWELL, P.–THOMAS, S.–NORMAND, C.–BRUGHA, R. 2013: A cycle of brain gain, waste and drain – a qualitative study of non-EU migrant doctors in Ireland. – *Human Resources for Health* 11. 63. <https://doi.org/10.1186/1478-4491-11-63>
- KEHOE, A.–MCLACHLAN, J.–METCALF, J.–FORREST, S.–CARTER, M.–ILLING, J. 2016: Supporting international medical graduates' transition to their host-country: realist synthesis. – *Medical Education* 50. 10. pp. 1015–1032.
- KINGMA, M. 2006: *Nurses on the Move. Migration and the Global Health Care Economy*. – Cornell University Press, Ithaca, NY, USA. 288 p.
- KOVALCSIK T.–VIDA GY.–BOROS L. 2021: A társadalomföldrajzi folyóiratok rangsorának alakulása a Scimago adatbázisa alapján. – *Modern Geográfia* 16. 4. pp. 49–68.
- LEE, E.S. 1966: A Theory of Migration. – *Demography* 3. 1. pp. 47–57.

- MABOGUNJE, A. L. 2010: Systems Approach to a Theory of Rural-Urban Migration. – *Geographical Analysis* 2. 1. pp. 1–18.
- MASSEY, D. S. – ARANGO, J. – HUGO, G. – KOUAOUCCI, A. – PELLEGRINO, A. – TAYLOR, J. E. 1993: Theories of International Migration: A Review and Appraisal. – *Population and Development Review* 19. 3. pp. 431–466.
- MATEUS, A. D. – ALLEN-ILE, C. – IWU, C. G. 2014: Skills Shortage in South Africa: Interrogating the Repertoire of Discussions. – *Mediterranean Journal of Social Sciences* 5. 6. pp. 63–73.
- MCISAAC, M. – SCOTT, A. – KALB, G. 2019: The role of financial factors in the mobility and location choices of General Practitioners in Australia. – *Human Resources for Health* 17. 34. <https://doi.org/10.1186/s12960-019-0374-4>
- MELIALA, A. – HORT, K. – TRISNANTORO, L. 2013: Addressing the unequal geographic distribution of specialist doctors in Indonesia: The role of the private sector and effectiveness of current regulations. – *Social Science & Medicine* 82. 1. pp. 30–34. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2013.01.029>.
- MORGAN, J. S. – GRABER-NAIDICH, A. 2019: Small system dynamics model for alleviating the general practitioners rural care gap in Ontario, Canada. – *Socio-Economic Planning Sciences* 66. pp. 10–23.
- NAGY G. 2019: Ellátás és ellátatlanság – köz- és piaci szolgáltatások területi-települési egyenlőtlenségei a vidéki Magyarországon. – *Földrajzi Közlemények* 143. 2. pp. 124–143.
- ORTIGA, Y. Y. 2014: Professional problems: The burden of producing the “global” Filipino nurse. – *Social Science & Medicine* 115. pp. 64–71.
- PACKER, C. – RUNNELS, V. – LABONTÉ, R. 2010: Does the Migration of Health Workers Bring Benefits to the Countries They Leave Behind? – In: SHAH, R. (ed.): *The International Migration of Health Workers*. Ethics, Rights and Justice. Palgrave Macmillan, Basingstoke, UK. pp. 44–61.
- PÁL V. – LADOS G. – ILCIKNÉ MAKRA ZS. – BOROS L. – UZZOLI A. – FABULA SZ. 2021: Concentration and inequality in the geographic distribution of physicians in the European Union, 2006–2018. – *Regional Statistics* 11. 3. pp. 3–28.
- POPPE, A. – WOJCZEWSK, S. – TAYLOR, K. – KUTALEK, R. – PEERSMAN, W. 2016: The views of migrant health workers living in Austria and Belgium on return migration to sub-Saharan Africa. – *Human Resources for Health* 14. Suppl 1. <https://10.1186/s12960-016-0129-4>
- ROBINSON, R. 2007: The costs and benefits of health worker migration from East and Southern Africa (ESA): A literature review. – *Equinet Discussion Paper* 49. Regional Network for Equity in Health in east and southern Africa (EQUINET), Harare, Zimbabwe. 56 p.
- RUNNELS, V. – PACKER, C. – LABONTÉ, R. 2016: International health worker migration: issues of ethics, human rights and health equity. – In: THOMAS, F. (ed.): *Handbook of migration and health*. Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham, UK. pp. 119–133.
- RUSSO, G. – FERRINHO, P. – DE SOUSA, B. – CONCEIÇÃO, C. 2012: What influences national and foreign physicians’ geographic distribution? An analysis of medical doctors’ residence location in Portugal. – *Human Resources for Health* 10. 12. <https://10.1186/1478-4491-10-12>
- SCHIEFFLER, R. M. – CAMPBELL, J. – COMETTO, G. – MAEDA, A. – LIU, J. – BRUCKNER, T. A. – ARNOLD, D. R. – EVANS, T. 2018: Forecasting imbalances in the global health labor market and devising policy responses. – *Human Resources for Health* 16. 5. <https://doi.org/10.1186/s12960-017-0264-6>
- SÉCHET, R. – VASILCU, D. 2015: Physicians’ migration from Romania to France: a brain drain into Europe? – *Cybergeo: Revue européenne de géographie / European journal of geography* 743. <https://doi.org/10.4000/cybergeo.27249>
- SHAH, R. 2013: International health worker migration: global inequality and the right to health. – In: THOMAS, F. – GIDEON, J. (eds.): *Migration, health and inequality*. Zed Books, London. pp. 62–78.
- SIYAM, A. – DAL POZ, M. R. 2014: Migration of health workers. WHO Code of Practice and the global economic crisis. – *World Health Organization*, Geneva. 204 p.
- SNYDER, H. 2019: Literature review as a research methodology: An overview and guidelines. – *Journal of Business Research* 104. pp. 333–339.
- STRACHAN, D. L. – KÁLLANDER, K. – NAKIRUNDA, M. – NDIMA, S. – MUIAMBO, A. – HILL, Z. 2015: Using theory and formative research to design interventions to improve community health worker motivation, retention and performance in Mozambique and Uganda. – *Human Resources for Health* 13. 25. <https://doi.org/10.1186/s12960-015-0020-8>
- TJADENS, F. – WEILANDT, C. – ECKERT, J. 2013: *Mobility of Health Professionals. Health Systems, Work Conditions, Patterns of Health Workers’ Mobility and Implications for Policy Makers*. – Springer, Berlin. 168 p.
- UZZOLI A. – PÁL V. – BEKE SZ. – BÁN A. 2019: a szívizominfarktus ellátásának néhány földrajzi jellegzetessége Magyarországon. – *Földrajzi Közlemények* 143. 2. pp. 107–123.
- VAN DE KLUNDEK, J. – VAN DONGEN-VAN DEN BROEK, J. – YESUF, E. M. – VREUGDENHIL, J. – YIMER, S. M. 2018: ‘We are planning to leave, all of us’—a realist study of mechanisms explaining healthcare employee turnover in rural Ethiopia. – *Human Resources for Health* 16. 37. <https://doi.org/10.1186/s12960-018-0301-0>

- VAN DE PAS, R.–MANS, L.–BEMELMANS, M.–KRUMEICH, A. 2018: Framing the Health Workforce Agenda Beyond Economic Growth. – *International Journal of Health Policy and Management* 7. 8. pp. 678–682.
- WALLERSTEIN, E. 1974: *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century.* – Academic Press, New York. 410 p.
- WALTON-ROBERTS, M. 2015: International migration of health professionals and the marketization and privatization of health education in India: From pushpull to global political economy. – *Social Science & Medicine* 124. 1. pp. 374–382.
- WALTON-ROBERTS, M.–RUNNELS, V.–IRUDAYA RAJAN, S.–SOOD, A.–NAIR, S.–THOMAS, P.–PACKER, C.–MACKENZIE, M.–MURPHY, G. T.–LABONTÉ, R.–BOURGEAULT, I. L. 2017: Causes, consequences, and policy responses to the migration of health workers: key findings from India. – *Human Resources for Health* 15. 28. <https://doi.org/10.1186/s12960-017-0199-y>.
- [WHO] World Health Organization (2016). *Global strategy on human resources for health: Workforce 2030.* – Letöltés: [https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/250368/9789241511131-eng.pdf\(2022.01.04.\)](https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/250368/9789241511131-eng.pdf(2022.01.04.)).
- WICKRAMASINGHE, A. A. I. N.–WIMALARATANA, W. 2016: *International Migration and Migration Theories.* – *Social Affairs: A Journal for the Social Sciences* 1. 5. pp. 13–32.
- WILLIAMS, A. M.–BALÁŽ, V. (2008) *International mobility, learning and knowledge transfer: a case study of Slovak doctors.* – *Social Science & Medicine* 67. 11. pp. 1924–1933. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2008.09.003>
- WOLPERT, J. 1965: Behavioral aspects of the decision to migrate. – *Papers in Regional Science* 15. 1. pp. 159–169.
- YEATES, N. 2009: *Globalizing Care Economies and Migrant Workers.* – Palgrave Macmillan, London. 258 p.
- ZELINSKY, W. 1971: The hypothesis of the mobility transition. – *Geographical Review*. 61. pp. 219–249.

ÖT KELET-KÖZÉP-EURÓPAI FŐVÁROS KÖZPONTRENDSZERÉNEK ÖSSZEVETÉSE FEJLESZTÉSI TERVEIK ALAPJÁN

LOSONCZY ANNA KORNÉLIA – ORBÁN ANNAMÁRIA – BENKŐ MELINDA

A COMPARISON OF THE SYSTEM OF CENTERS IN THE URBAN
DEVELOPMENT PLANS OF CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN CAPITALS

Abstract

Focusing on capital cities of Central and Eastern Europe with different urban development traditions, this study compares the urban development plans in force in Budapest, Vienna, Prague, Belgrade, and Bucharest. The plan analysis is complemented by population and spatial data for cities to help understand center-periphery relations. These five cities share an important common characteristic: in the 20th century they have undergone planned expansion in the wake of rapid urbanisation and nation-state aspirations. In the process, former independent settlements, including urban, suburban, and rural areas, were annexed to the capital, and continued to exist as part of a metropolis. The analysis is based on the understanding of the terminology and methodology of the structure plans, but the fundamental question is how these plans deal with the local centers within the expansion area. By comparing the historical system of centers with the current structure plans, it is possible to determine the extent to which local centers within the annexed area are involved in the functioning of the ‘compact city.’ The result of the research is that the delimitation of the area of the compact city and the periphery in a sufficiently distinctive way is crucial, thus integrating centers with appropriate connectivity into the overall urban operation.

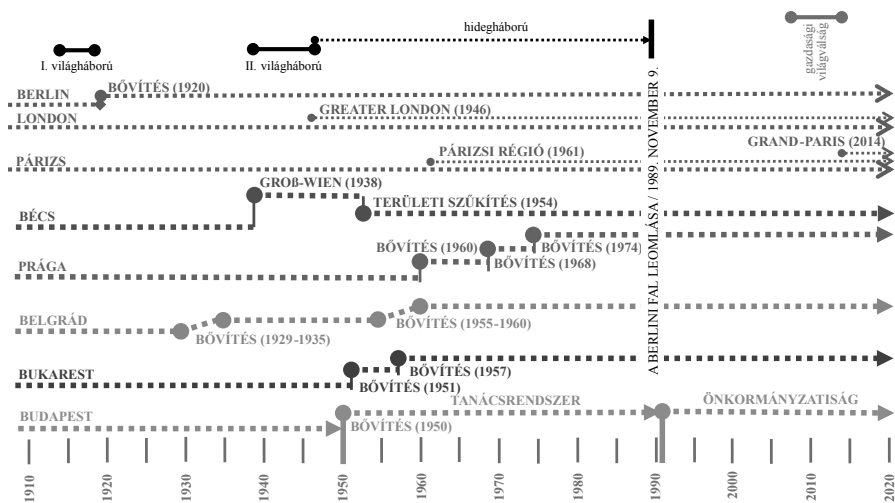
Keywords: Central and Eastern Europe, city center, structure planning, outskirts, suburbanization

Bevezetés

A tanulmány elsődleges célja egy nagyobb kutatás keretében annak vizsgálata, hogy Budapest Főváros hatályos központfejlesztési terve (BFVT 2013) hogyan illeszkedik a kelet-közép-európai településfejlesztési keretrendszerbe és terminológiába. Az összehasonlító elemzés tárgyát olyan szomszédos kelet-közép-európai nagyvárosok fejlesztési tervei képezik, amik nemcsak a terület és népesség szempontjából mérhetők össze Budapesttel, hanem a 20. század közepén hasonló városbővítési akción is keresztülmentek. Az összehasonlítás egységes szempontrendszer alapján történik, de fontos a tervek módszertanának feltárása, mélyebb megértése is, amelynek következtében esetenként ki kell térni a helyi sajátosságokra, tervi hagyományokra. A tanulmány hipotézise, hogy Budapest és a szomszédos fővárosok fejlődési és fejlesztési jellegzetességei hasonlóak, így az elővárosi központrendszer kezelésével kapcsolatban is mintaként szolgálhatnak egymás számára.

A tanulmány alapkérdése, hogy a tervek hogyan kezelik a közigazgatási bővítési területet és az azon belüli (örökölt, meglévő és tervezett) helyi központokat. Ennek a komplex kérdésnek a megválaszolásához az alábbi részkérdéseket kell feltenni: Milyen a központrendszer jellege és hierarchiája, azaz hány szintű a központrendszer? A bővítési területen lévő központok milyen szinten vannak a hierarchiában, illetve egyáltalán szerepelnek-e a központfejlesztési tervekben? Mennyire szempont az önálló identitások megőrzése a történeti településközpontok esetében?

Az elemzett települések kiválasztásának legfontosabb kritériuma, hogy Magyarországgal szomszédos – kelet-közép-európai – államok fővárosai (azaz az ország közigazgatásának központjai) képezzék az összehasonlítás alapját. A második szempont, hogy a kiválasztott városok egy nagyon fontos közös vonással rendelkeznek: a XX. század folyamán, a gyors urbanizáció és a nemzetállami törekvések hatására, az európai világvárosok (London, Párizs, Berlin, Moszkva) mintájára tervszerű bővítésen estek át. Három esetben a szakirodalom még mindig rendszeresen használja a „Nagy-...” elnevezést (*Nagy-Budapest, Groß-Wien, Velká Praha*) a megnövelt települési területre. A szelekció harmadik kritériuma a népességszám: a település egymillió fölötti lakosságszámmal feleljen meg a nagyváros (metropolisz) követelményének, de még ne minősüljön megalopolisznak, azaz lakosságszáma ne érje el a 3 millió főt. A szelekció eredménye így öt főváros: Budapest, Bécs, Prága, Belgrád és Bukarest. A kelet-közép-európai fővárosok bővítési ütemezését a három legfontosabb nyugat-európai világváros bővítési akcióival összefüggésben az 1. ábra foglalja össze.

1. ábra A városbővítési akciók idővonala
 Figure 1 Timeline of urban extension actions
 Forrás/Source: saját szerkesztés / own representation

Az összehasonlíthatóság érdekében a tanulmány azonos felépítéssel és szempontrendszerrel elemzi az 5 fővárost: Budapestet, Prágát, Bécsset, Belgrádot és Bukarestet. Az értelmezhetőség és a beágyazhatóság miatt röviden ismerteti a városok közigazgatási és tervezési rendszerét, a tervek kontextusát. A megfelelő tervlapok megkeresése és ábrázolása összehasonlítható formára (egymáshoz képest arányos területtel) az eredeti és a bővítés utáni terület ábrázolásával szintén a kutatás egyik lényeges eredménye. Az összehasonlító elemzés fejezet a hasonlóságok és a különbségek azonosítását, az összefoglalása pedig Budapest számára releváns és nem releváns eszközök feltérképezését tartalmazza.

A kelet-közép-európai nagyvárosok jellegzetességei

A kiválasztott városok történelmi fejlődésre visszavezethető hasonlóságai a regionális léptékben értelmezett közös létezés, együttthadások miatt jól kimutathatók. A régiót

Nyugat-Európához képest megkésett fejlődés jellemezte (KOVÁCS Z. 2002), majd a XIX. század 2. felében robbanásszerű fejlődés kezdődött, amelynek következménye az urbanizáció és a szuburbanizáció lett. A kelet-közép-európai fővárosokra erőteljes mintakövetés, a felzárkózásra való törekvés volt jellemző: a várostervezők kisebb változtatásokkal, de a nyugat-európai módszertant alkalmazták, és az ottani tervezésmódot alkalmazott fogalmakkal éltek. A rurális népesség aránya eleve magas volt ezekben az országokban, amire ráerősített a két világháború közötti „egy ország – egy nagyváros” fejlesztéspolitika – az országok a nemzetállami törekvéseiket egymás kárára is érvényesítették. A fejlesztési (stratégiai) tervezés mint műfaj csak az első világháború után jelent meg modernista alapelvekkel (DOYCHINOV, G. et al. 2015). Lényeges eltérés a városok között, hogy Ausztria, Csehország és Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchia, míg Szerbia és Románia az oszmán-török települési hagyományokat követi.

A kommunista hatalomátvételt követően (természetesen Bécs kivételével) az erőltetett iparosítás és a tervutasításos gazdálkodás mentén zajlott a városfejlesztés, és a kontrollálni óhajtott, de a gyakorlatban nem megfelelően gátolt folyamatok voltak jellemzőek (ENYEDI Gy. 1988). A tervezésben létezett egy ideális állapot mint végcél, ami a meglévő helyzettől erősen elrugaskodott – miközben a spontán folyamatokat negligálták vagy elfojtották. A kiválasztott nagyvárosok közül egy város, Bécs kivételével mindegyik a vasfüggönyön túli „keleti blokkba” tartozott. Ez az időszak ugyanakkor Bécset is érzékenyen érintette, mivel a nyugat-európai blokk perifériájának számított.

Az 1989–1890-es rendszerváltás robbanásszerű társadalmi-gazdasági és városfejlesztési változásokat hozott minden posztkommunista országban, ahol a posztfordi átmenet és a globális hálózathoz való csatlakozás egyik napról a másikra zajlott le (KOVÁCS Z. 2002). Ezek a hirtelen társadalmi-gazdasági és térbeli változások azonban még az úgynevezett szocialista blokkon belül sem egységesek, hiszen ezt az általuk megtett sajátos nemzeti fejlődési út is befolyásolta. Ugyanakkor a kommunizmus idején a fővárosokat és az új iparvárosokat úgy tervezték, hogy a gyors modernizációt és iparosodást szolgálják. Bár a szocialista álmot az idealizált, teljes értékű „*homopolisz*” seholy nem valósult meg, minden egyes kelet-európai szocialista országban ennek megvalósítása volt a cél; ezzel szemben az 1989–1890-es rendszerváltás után ezek a városok inkább a „*heteropolisz*” (GENTILE, M. et al. 2012, p. 294) irányába mozdultak el, mivel különböző politikai, intézményi, közigazgatási és társadalmi-gazdasági irányokban fejlődtek. A rendszerváltás után a kapitalizmus és a nyugati tőke beáramlása felkészületlenül érte a szocialista blokkot, és a teljes kelet-közép-európai régióban a felelőtlen területhasználat, a túlépítés, a telespekuláció és a korrupció vált általánossá (DOYCHINOV, G. et al. 2015). A belvárosi (köztér-)rehabilitáció révén a turisztikai térhálózat kiterjedtebbé vált, így az ágazatban Budapest, Bécs és Prága egymás régiós vetélytársaivá váltak (KÁDÁR, 2015). Az ún. *posztoszocialista szuburbanizáció* (SÝKORA, L.–STANILOV, K. 2014) a periféria kizsákmányolását eredményezte az egész régióban, ami a népesség kiáramlása mellett a termelő és szolgáltató funkciók kitelepülésével járt (KOVÁCS Z. 2002). A városok szétterülésének trendjét ENYEDI Gy. (1988) *relatív dekoncentrációnak* nevezte. A posztfordi átalakulás következtében a városok szövete felbomlott, *mozaikos* vá vált (EGEDY T. 2021).

Az 1979-ben Londonban megjelent *The Socialist City* című könyv az elsők között vállalkozott a kommunista városi területek és téri modellek általános jellemzésére, és megpróbált egy egyszerűsített elméletet felállítani ezen városok szerkezetének leírására (FRENCH, R.A.–HAMILTON F.E. 1979). Nyolc zónát különböztetnek meg: az eredeti területen belül megkülönböztetik a történelmi városmagot a második világháború előtti kapitalista korszakban keletkezett településrészekről. A nagy kommunista külváros egy

átmeneti zónából, az 1950-es évek szocialista-realista lakásépítéseinek területéből, az 1960-as és 1970-es évekből származó modern lakónegyedekből, egy szabad vagy erdő-sített védőövezetből, egy ipari övezetből, valamint a vidékies területekből áll. SÝKORA, L. (2009) modellje négy kategóriát különböztet meg: a központot (amely lehet történeti vagy nem); a belvárost; a lakótelepet mint önálló egységet; valamint a perifériát (a szocialista változatban) vagy a külvárost (a posztszocialista változatban).

Mégis, ahogy BERTAUD, A. (2004) összefoglalta, „*a kelet-közép-európai városok végső soron inkább európaiak, mint szocialisták*”, bár kiemelt néhány kulcsfontosságú terület-használati problémát az európai posztkommunista városok esetében: a kiskereskedelmi és szolgáltatási terület hiányát a belvárosban; az államszocialista nagy lakótelepeket; a belvároshoz közeli (használt vagy használaton kívüli) ipari területeket; valamint a gyenge és rosszul karbantartott városi infrastruktúrát. Ha szemantikusan modellt akarunk alkalmazni kortárs városainkra, akkor elegendő három részt megkülönböztetni: (a) a belvárost, amely a város identitásának alapja; b) az átmeneti zónát, amely egy heterogén terület öröklött és kortárs részekkel; (c) a külső zónát, amely félúton áll a vidékies területek és a külvárosok között, ideértve a korábban önálló településeket, a peremvárosokat, a lakótelepeket, a családi házas részeket (*pavillonaire*), az ipari vagy mezőgazdasági területeket, a zöldterületeket stb. (BENKŐ M. – KISSFAZEKAS K. 2019). A területi funkcionális tagolás mellett kiterjedt szakirodalom foglalkozik a városközpont-modellek hálózatelmélet alapú megközelítésével: többek között BARABÁSI A-L. (2002), BATTY, M. – LONGLEY, M. (1994), BERTAUD, A. (2013) és WEST, G. (2017) máig érvényesnek tekintik CHRISTALLER, W. *Die zentralen Orte in Süddeutschland* című tanulmányát (1933 – In: SHANE, D. G. 2011).

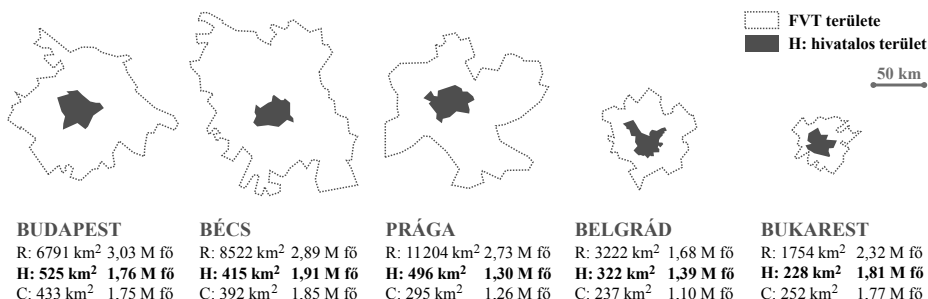
Népségi és területi adatok

A kortárs nagyvárosok a gyakorlatban agglomerációjukba integráltak, a városkörnyéki településekkel egységben léteznek, ezért a jelen tanulmány szempontjából kiemelkedően fontos annak bemutatása, hogy a teljes agglomeráció területe és népessége hogyan aránylik a főváros közigazgatási területéhez és az azon belüli népességhez. BOURDEAU-LEPAGE, L. és HURIOT, J-M. (2002) azt állítja, hogy a metropolizáció a kialakulóban lévő nagyvárosi funkciók koncentrációját jelenti, amelyek központi elhelyezkedésre törek-szenek. Elméletük szerint a városodás folyamata alapvetően az agglomerációtól függ, mivel csak a városi agglomerációs erők egy minimális küszöbértéke felett következ- be. Az agglomerációs várostest pontos lehatárolására számos módszertan létezik, ezért az Európai Unió területén kanonizált adatokat (Eurostat) használtunk, amelyek mind az öt város területére rendelkezésre állnak, és emiatt a magyar szakmai közegben (KSH) is használatosak. Meghatározó földrajzi-területi szempont, hogy mind az öt város folyópartra épült; három város (Bécs, Budapest, Belgrád) identitásában, fejlődésében központi sze- repe volt a Duna-parti elhelyezkedésnek. A városok közigazgatási területe 200–600 km² közötti méretű, ami nagy különbség, és a tervek módszertanára nézve számos követke- zménye van, ugyanakkor a települések még összevethetők.

A 2. ábrán és az 1. táblázatban az alábbi mutatók szerepelnek:

- A várostérség (metropolitan region) adatai: hivatalos méret, népesség és népsűrű- ségi adatok. Messze Bukarest a legsűrűbb agglomeráció, amit a kis területre való koncentráltóság okoz; Prága agglomerációja a legritkábban lakott, mert óriási a terü- lete (FLORCZYK, A. et al. 2019).
- A funkcionális várostérség (functional urban area = FUA) a város területét és a mun- kaerőpiaci viszonyok miatt odaingázók által ritkábban lakott területet (commuting zone) jelenti (COPERNICUS 2018).

- A fővárosok alapadatai: a hivatalos terület, a népesség és a népsűrűség alapján Bukarest messze a legsűrűbb, Budapest és Prága a legritkább (Eurostat 2023).
- A GHSL Urban Centre Database (FLORCZYK, A. et al. 2019) adatbázisa alapján Budapest és Bécs központi területei nagyobbak. A beépített terület a központi területeken belül Budapest és Bécs esetében a legnagyobb; nem megfelelő módon Budapest a legritkább, Bukarest pedig a legsűrűbb.

2. ábra A kiválasztott városok népességi és területi adatainak összehasonlítása az agglomerációs adatokkal együtt
 Figure 2 Comparison of population and spatial data for selected cities with agglomeration data

Forrás/Source: Eurostat 2023; FLORCZYK, A. et al. 2019.

Jelmagyarázat/Legend: R = városrész / metropolitan region (Eurostat 2023), H = hivatalos adatok / official data (Eurostat 2023), C = centrum mérete / size of urban centre (FLORCZYK, A. et al. 2019)

I. táblázat – Table 1

A funkcionális városrészek adatainak összevetése
 Comparison of data for functional urban areas

	Szempont	Budapest (HU)	Bécs (AT)	Prága (CZ)	Belgrád (RS)	Bukarest (RO)
R / Városrészek adatai (FLORCZYK et al., 2019)	Városrész hivatalos mérete (km ²)	6791	8522	11 204	3222,6	1754
	Városrész népessége (fő)	3 033 638	2 890 577	2 733 081	1 685 563	2 327 057
	Városrész népsűrűsége (fő/km ²)	447	339	244	523	1 327
FVT / FUA (COPERNICUS, 2018)	Funkcionális városrész népessége (fő)	2 977 647	2 929 389	2 202 321	1 679 582	2 199 796
H / Város adatai (Eurostat, 2023)	Mérete (km ²)	525	415	496	322	228
	Népessége (millió fő)	1,76	1,91	1,30	1,39	1,81
	Népsűrűsége (fő/km ²)	335	460	262	432	794
C / GHSL (FLORCZYK et al., 2019)	Urban centre mérete (km ²)	433	392	295	237	252
	Urban centre népessége (fő)	1 758 468	1 856 676	1 126 681	1 106 870	1 774 128
	Urban centre népsűrűsége (fő/km ²)	4061	4736	3819	4670	7040
	Beépített terület (km ²)	287,5	247	166,26	119,55	167,22
	Beépített terület egy lakosra vetítve	163	133	148	108	94

Forrás/Source: Eurostat 2023, FLORCZYK, A. et al. 2019

Az öt város központrendszerének bemutatása

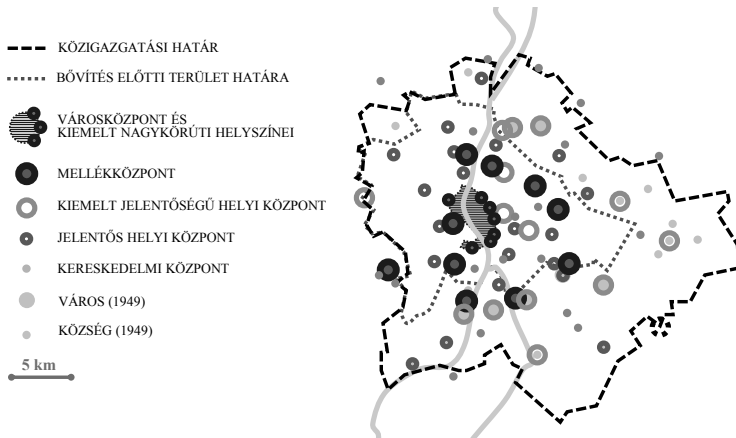
Budapest központrendszere

Az első Nagy-Budapest-terv (BÁRCZY I. – HARRER F. 1908) a XX. század elején született meg, és a legfőbb célja az volt, hogy Budapest Magyarország új fővárosává váljon. Tervezett lakossága 6 millió fő volt. Az első világháború és a trianoni békeszerződés következtében Budapest bővítését elnapolták, területe az 1873-ban megvalósult formára szorítkozott. Az akkori agglomeráció – amely ma nagyrészt az ún. elővárosi zóna része – lakossága a két világháború közötti időszakban gyorsan, a gyenge központi kontroll miatt jórészt tervezetlenül növekedett, szinte összefüggő települési szövetet hozva létre a városhatár mentén (KOCIS J. B. 2008). Kialakultak az alacsony jövedelmű munkások lakta ún. „ingázófalvak” (KOVÁCS Z. – TOSICS I. 2014). 1946-ban a Fővárosi Közmunkák Tanácsa (fennállása: 1870-1948) új, egységes koncepciót alkotott az agglomeráció fejlesztésére, már csak 3,2 millió fős lakossággal számolva (SIPOS A. 2009). Az évtizedekig halogatott és többször módosított Nagy-Budapest-koncepciót végül a kommunista hatalom hajtotta végre: a törvény 1950. január 1-jén lépett hatályba. Huszonhárom korábbi, főként a pesti oldalon lévő települést csatoltak „Kis-Budapesthez”. Ezek közül hét akkoriban jelentős, fejlett központtal rendelkező megyei jogú város volt (Budafok, Csepel, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákospalota, Újpest), a többi tizenhat pedig község vagy nagyközség volt. A tervezők ekkor egy 2,3 millió fős lakosságszámra kezdtek tervezni (PERÉNYI I. 1961), és ez a szám egészen az 1989-es politikai és gazdasági rendszerváltásig megmaradt. Az államszocialista időszakban készített Általános Rendezési Tervek (1960, 1970, 1980) fókuszában a lakásépítési programok álltak (első, 1960-1975.; ill. második, 1975-1990.), de a fejlesztési tervek erősen áthatották az identitáspolitikai megfontolások is. A központosított tervezés célja az volt, hogy város történelmi magja és a hozzácsatolt peremkerületek közötti különbséget feloldja azáltal, hogy a hagyományos ún. „munkáskerületeket” modernizálja, és a meglévő sugárirányú utak mentén sűrítéssel és közlekedési infrastruktúrával összekapcsolja őket a központtal (PREISICH G. 1998).

Az 1990-es önkormányzati törvénnyel Budapest településtervezési rendszere többszintűvé vált, de a területrendezési és a szerkezeti tervek készítésének feladat- és hatásköre továbbra is a főváros hatáskörében maradt. Az ún. *erős szuburbanizáció* (KOVÁCS Z. – TOSICS I. 2014) eredményeként a főváros 1990 és 2010 között 300 000 lakost veszített, (EGEDY et al. 2017). Az új autópályák mentén növekedési agglomerációs pólusok alakultak ki (DÖVÉNYI Z. – KOVÁCS Z. 2006). Az 1994-es ÁRT öt nagy városfejlesztési zónát jelölt ki, amely máig alapvetően meghatározza a fejlesztési célok térbeliségét, mivel ezt a zónarendszert sem a 2003-as, sem a 2013-as városfejlesztési koncepció (BFVT 2013) nem változtatta meg. Ezzel Budapest FRENCH, R.A. és HAMILTON, F.E. (1979) modelljéhez hasonló felosztást alkalmaz, melynek három alapeleméhez képest két egyedi komponens jelenik meg az egyedi természeti adottságokra alapozva: a Duna menti zóna és a hegyvidéki zóna. A hatályos „Budapest 2030” koncepció (BFVT 2013) ismét hármas tagolást alkalmaz. A városközpontot hat csomópont veszi körül a Nagykörút mentén. Az összes „*mellékközpont*” (Flórián tér, Árpád híd metróállomás, Bosnyák tér, Örs vezér tere, Kőbánya-Kispest, Gubacs, Albertfalva, Kelenföld és MOM Park) az átmeneti zónában helyezkedik el, és legtöbbször intermodális csomópontként is funkcionál. A dokumentum a helyi központokat vonzáskörzet szerint különbözteti meg. A „*kiemelt jelentőségű helyi központok*” alatt olyan kerületi központokat vagy hagyományos közösségi központokat ért, amik összvárosi jelentőségűek. Ezek mind az átmeneti zónában, mind az elővárosi

zónában elhelyezkedhetnek. A „jelentős helyi központokat” olyan, csak alapvető szolgáltatásokkal rendelkező városrészi központokként határozza meg, amiknek nincs hatásuk a város egészére (LOSONCZY et al. 2022).

A városfejlesztési koncepció négy szintű központrendszert alkalmaz, a hierarchia alapja a funkcionális összetétel és a kiszolgálni kívánt vonzáskörzet kiterjedése (3. ábra). A különböző szinten lévő központok kijelölése mechanikusan igazodik a zónarendszerhez: megállapítható, hogy az 1950 előtt városként nyilvántartott települések nagyrészt megőrizték jelentős szerepüket, ugyanakkor az egykori falvak nagyobbik része (16-ból 9) nem jelenik a terven.

3. ábra Budapest központrendszere
Figure 3 Center system of Budapest

Forrás/Source: saját szerkesztés BFVT 2013 után / own representation after BFVT 2013

Bécs központrendszere

Az urbanizáció tette szükségessé Bécs első, 1892-es bővítését. A fejlődési elveket évtizedekre Otto Wagner 1911-es szerkezeti terve (MEGGYESI T. 2005 p. 181) határozta meg. A város területét 1938-ban, az Anschlusst követően bővítették ismét azzal a kimondott céllal, hogy a Német Birodalom második legnagyobb városává tegyék. Ezáltal egy regionális méretűnek nevezhető főváros jött létre, amelyet az alábbi számok jól mutatnak: 278-ról 1215 ha, 21-ről 26 kerület (JIROUT, H. 2020). Bécs 1954-es radikális területi csökkentése főként a túl nagy, ezáltal fenntarthatatlan településméret miatt vált szükségessé, de meg kell jegyezni azt is, hogy a „Groß-Wien” koncepció a hozzá kapcsolódó történelmi események miatt terhelte. Bécs közigazgatása jelenleg kétszintű: a fővárosi önkormányzat (Stadt) mint felsőbb szint mellett 23 kerület (Gemeindebezirk) alkotja.

Bécs városfejlesztési tervének hatályos verzióját (MA18 2014) utoljára 2019-ben hagyták jóvá. A tervet minden szempontból áthatja a népesség (prognózisok szerinti) drasztikus növekedésével kapcsolatos kihívások kezelése. A 2.3. „Zentren und Zwischenräume” című fejezet nevezi meg a központfejlesztés leghangsúlyosabb jelszavát: a vegyességet és a továbbfejlesztést (utóbbi azt jelenti, hogy a meglévő helyi központok rehabilitációja éppen olyan fontos, mint a városközpont és az új központok fejlesztése). A fejezetben leírtak szerint a cél a városrészi elképezések és a fővárosi szintű koncepció összehan-

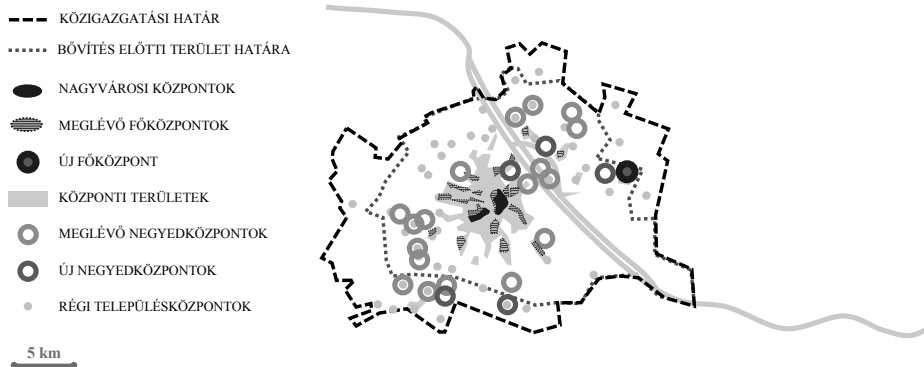
golása. Különösen azokon a helyeken fontos a központfejlesztésre helyezni a hangsúlyt, ahol a népesség növekedése várható. A tömegközlekedéssel jól elérhető, de alulfejlett és alacsony sűrűségű területek fejlesztése és sűrítése prioritás. A másik súlypontot a főutak menti fejlesztésekre helyezik.

A STEP 2025-höz egy külön központfejlesztési koncepció is készült (MA18 2019). Ennek két fő alapelve, hogy a központok fejlődését kontrollálja, és hogy kordában tartsa a kereskedelmi központokat. Ennek jegyében a terv kizárja a nagy területű kiskereskedelmi központok létesítését a tömegközlekedéssel rosszul elérhető térségekben és a családi házas, a kiskertes, valamint a zöldmezős területeken.

A terv karakteresen megkülönbözteti a meglévő központokat, az új központokat, a nagy kiterjedésű kereskedelmi központokat (utóbbiak telepítését erősen korlátozva). A koncepció összesen húsz beavatkozási lehetőséget sorol fel a három típushoz, melyek egyúttal az eszköztárszert is jelentik. Fontos, hogy a dokumentum az alacsony sűrűségű területeket nem tartja megfelelőnek központok fejlesztésére (ilyenek pl. a kertvárosias, sorházas területek). Minden központtal szemben alapvető követelmény a nagyon jó közösségi közlekedési ellátottság; a sűrű lakónépesség a vonzáskörzetben; illetve az egyéb minőségi követelmények.

A központrendszer egyik tengelye: központi területek (*zentrale Bereiche*); további központok a külső kerületekben a kis távolságok városának elve szerint; új központok: új főközpont Seestadt Aspern, és az új negyedközpontok (4. ábra). A központrendszer másik tengelye (hierarchia): a nagyvárosi központok (*Metropolzentren*); a főközpontok (*Hauptzentren*); a negyedek központjai (*Quartierszentren*) és a központi területek (*zentrale Bereiche*). A központfejlesztési koncepcióban megjelennek a régi településmagok (*Alte Ortskerne*), de nem a fővárosra vonatkozó fejlesztési terv részeként, hanem tájékoztató jelleggel egy külön ábrán. A dokumentum jellemzése szerint ezek az alacsony sűrűségű külvárosias területeken találhatóak, csak alapszintű szolgáltatásokat tartalmaznak.

A bécsi fejlesztési terv kétszintű központrendszer alkalmaz, a hierarchia alapja Budapesthez hasonlóan a vonzáskörzet és a funkció-sűrűség. A terv meglévő-tervezett jellegük szerint is megkülönbözteti a központokat, és a fenntarthatóság jegyében eltérően kezeli azokat. A dokumentum számos olyan intézkedést tartalmaz, amely az eredeti karakter megőrzését szolgálja; különösen az alacsony sűrűségű (és a beépítetlen) területekre vonatkozó, a nagykereskedelem számára tiltott zóna lehatárolása szolgálja ezt a célt.

4. ábra Bécs központrendszere
Figure 4 Center system of Vienna

Forrás/Source: saját szerkesztés MA18 2019 után / own representation after MA18 2019

Prága központrendszere

1915-17 környékén Max Urban építész és várostervező dolgozta ki Nagy-Prága utópista vízióját. Prága első jelentős bővítését Csehszlovákia első megalakulása után, 1922-ben, 37 környező település hozzácsatolásával hajtották végre. Ehhez kapcsolódóan készültek el az első rendezési tervek, amelyek nyomán új külvárosok épülhettek. 1960-ban újabb 8, 1968-ban pedig még 19 település annectálásával bővítették a főváros területét. 1974-ben, még 38 település bekebelezése után alakult ki a szakmai közegben jelenleg is Nagy-Prágának (*Velká Praha*) nevezett települési egység, amelynek területe majdnem 500 km². Az 1998 és 2002 közötti közigazgatási reformokat követően háromszintű önkormányzat jött létre, ahol a magisztrátus alá 22 igazgatási egység (*správní obvody*), és 57 önkormányzattal rendelkező városrész (*městské části*) rendelődik.

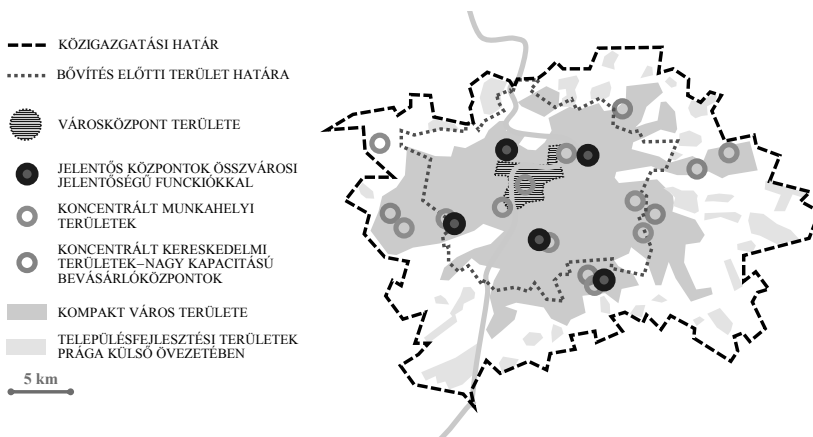
SÝKORA, L. (1999) szerint a rendszerváltás után a három legjelentősebb városszerkezeti átalakulás az alábbi volt (1): a történelmi belváros kommercializálódása; (2) néhány belvárosi negyed revitalizációja; (3) a külvárosok és Prága háttérterületének (*hinterland*) lakás- és kereskedelmi célú szuburbanizációja. Utóbbi jelenséggel kapcsolatban azt állítja, hogy míg a lakófunkció elszórtan terjedt el, addig a kereskedelmi rendeltetések a közlekedési tengelyek és csomópontok, különösen a külvárosi metrómegállók közelében jelentek meg. Értelmezése szerint Prága koncentrikusan növekedett, és belülről kifelé haladva öt zónára osztható: (1) a történelmi városmag; (2) a belvárosi tömbök övezete; (3) a kertvárosok és villák övezete; (4) a kommunista nagy lakótelepek gyűrűje és (5) a vidékies táj övezete kisvárosokkal és falvakkal. Utóbbi zónával kapcsolatban rámutat arra, hogy a nagyívű fejlesztések megvalósíthatósága érdekében csatolták Prága területéhez, azonban a hetvenes évek közepén a fejlődés gazdasági visszaesésbe fordult, és a lakásépítés megtorpant. Az 1990 és 2012 közötti időtávra készült tanulmányukban, amelyben Prága külvárosát és az agglomerációt vizsgálták, VEITH, T. és JEBAVÝ, M. (2017) négyféle zöldmezős fejlesztést különített el. OUŘEDNÍČEK, M. (2005) Prága területén belül négy zónát különít el: a központot (a történelmi várost), a belvárost (a háború előtti várost), a külvárost (a lakótelepeket) és a perifériát („*Prága falvait*” (sic!)), és kimutatta, hogy a poszt szocialista szuburbanizáció a kilencvenes évek elején főként a perifériába irányult, majd a kétezres évek elejére a jelenség átterjedt a város környéki régiókra is (Prága-Kelet és Prága-Nyugat).

Hivatalosan az 1996-ban jóváhagyott városrendezési terv van hatályban, de elavult, ezért már nem ennek megfelelően történnek a fejlesztések. Eközben zajlik az új terv társadalmi egyeztetése, ezért a hamarosan hatályba lépő terv képezi az elemzés tárgyát. A készülő városrendezési tervet (IPR 2022a) két olyan speciális dokumentum egészíti ki, ami elsősorban a tudományos és elméleti alátámasztást hivatott biztosítani (IPR 2022b; IPR 2022c). Ezekben a dokumentumokban is *perifériának* nevezik a külső zónát, amit azzal indokolnak, hogy nem kívánják politikailag korrekten módon (pl. külvárosi zónaként) megnevezni azt a térséget, amiben a területfejlesztési problémák gyökerét, de egyúttal a megoldás kulcsát is látják. Ennek megfelelően a területfejlesztési terv (IPR 2022d) a szuburbanizáció káros hatásainak mérséklését tűzi ki célul, és három zónára osztja fel a főváros területét: a városközpont, a kompakt város zónájára és a külső zónára. A külső zónával kapcsolatos fő cél, hogy az eredeti, vidékies jelleget megőrizzék, beleértve a táji és épített karaktert is.

A fejlesztési terv a városközpont területét (*Celoměstské centrum rozšířeně*) poligonál határolja le. Ezt követik a hierarchiában a jelentős központok összvárosi jelentőségű funkciókkal (*Významná centra s podílem celoměstských funkcí*), amelyekkel szemben

az a követelmény, hogy az egész városra kiterjedő vonzáskörzettel rendelkezzenek, és ezáltal policentrikus fejlődést biztosítsanak. A térkép tájékoztató jelleggel feltünteti a koncentrált munkahelyi területeket (*Oblast soustředěných pracovních příležitostí*) és a koncentrált kereskedelmi területeket – nagy kapacitású bevásárlóközpontokat (*Oblast soustředěného nákupe – velkokapacitní nákupní centra*).

A prágai fejlesztési terv kétszintű hierarchiát alkalmaz kevés pontszerű elemmel, amelyek között tematikus alapon, tehát a funkcionális összetétel alapján tesz különbséget (5. ábra). A terv lehatárolja a kiterjesztett kompakt város területét, amely egy nagy kiterjedésű, összefüggő régió – az alközpontok ezen területre esnek. A terv a külső zónára egy speciális kijelölést alkalmaz, ezek az ún. a településfejlesztési területek Prága külső övezetében (*Rozvoj osídlení ve vnějším pásmu hl. m. Prahy*) – itt nincsenek központi jelek. Ez azt tükrözi, hogy a bővítési területen lévő egykori települések és azok központjai kétféle elbírálás alá esnek: a városias szövetbe integrálandó és a kompakt város szövetébe nem integrálható (izolált) egységekké bomlanak.

5. ábra Prága központrendszere
Figure 5 Center system of Prague

Forrás/Source: saját szerkesztés IPR 2022a után / own representation after IPR 2022a

Belgrád központrendszere

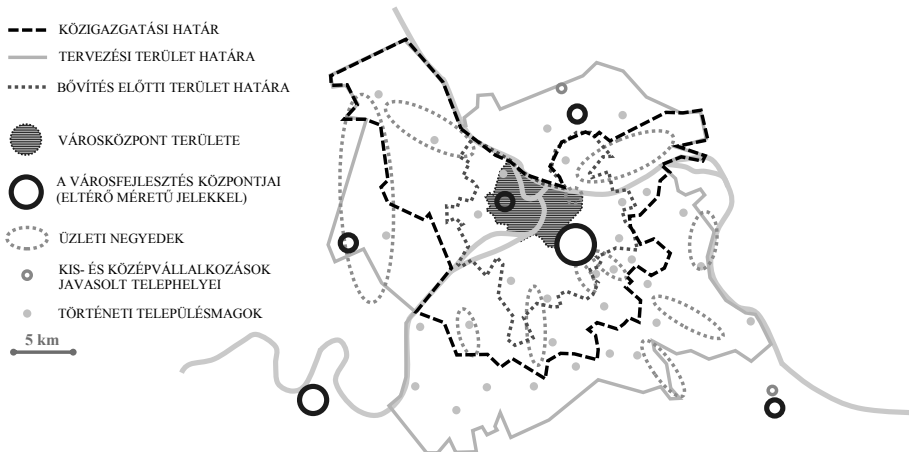
Szerbia fővárosa, Belgrád az oszmán-török hagyományokat követő településszerkezettel rendelkezik, de a későbbi osztrák-magyar érdekszférába tartozás is hatással volt rá (HEPPNER, H. 2015). A „*hauszmannizáció*” (vagyis a párizsi mintára, átvágásokkal történő modernizáció) megkésve, csak 1910-12 között zajlott le (BLAGOJEVIĆ, M.R. 2015). A két világháború között jelentős modernista építkezések zajlottak (HEPPNER, H. 2015); 1921-ben merült fel először Új-Belgrád megvalósításának ötlete, Belgrád és Zimony (*Zemun*) „organikus” összekötésének szándékával (ĐUKIĆ, A. 2015). Jugoszláviára kevésbé volt jellemző a szovjet mintakövetés, ezért mindvégig a modernista stílusirányzat volt uralkodó az építészetben. 1948-ban kezdődött Új-Belgrád építése, amely eredetileg a megalkuló Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság hatalmi központja lett volna (ĐUKIĆ, A. 2015). A két világháború közötti időszakban kialakult illegális lakónegyedek közül sokat a felszámoltak a szocialista lakásépítések kedvéért, de a tendencia a szocializmus kései szakaszában folytatódott, egy kiterjedt illegális övezetet képezve Belgrád körül; ezek

a telepök a délszláv háború miatt zsugorodásnak indultak, mozaikos területhasználót eredményezve az eleve „félkész” státuszú területeken (ANTONIĆ, B.–ĐUKIĆ, A. 2018). Az emblematisz fejlesztések egyértelműen nem a külvárosra, hanem a belváros környéki barnamezős területekre koncentrálnak.

A település területét először 1929-1935, majd 1955-1960 között bővítették több ütemben, 10 településsel. A közigazgatási rendszer reformját követően Belgrád hivatalos területe 322 268 ha területűvé vált, de a város területe ebből csak 35 996 ha. A település (együttal NUTS2 régió) közigazgatása kétszintű: a polgármesteri hivatal alá 17 kerület (*eredetileg opština = városi község*) rendelődik, ebből 10 ún. urbánus és 7 szuburbánus kerületnek minősül. SAMARDŽIĆ, N. (2015) állítása szerint az utóbbi, vidékies karakterű települések a városvezetés számára inkább terhet jelentenek.

Belgrád teljes közigazgatási területére a területrendezési terv (PP, URBEL 2011) vonatkozik, amelyen belül a 7 szuburbánus kerületre külön rendezési tervek készülnek. Ezentúl Belgrád területére külön általános rendezési terv (GUP) készül (URBEL 2021), amely nem csak a város területére, hanem egy nagyobb kiterjedésű tervezési területre dolgozza ki a fejlesztés irányait. Ezért az elemzés során a GUP 2041 (URBEL 2021) tervezési területét érdemes figyelembe venni. A rendezési terv (PP) 2. számú tervlapján kijelölik a városfejlesztés központjait (*Урбани развојни центри / Urbani razvojni centri*), amelyek között a jelentőségbeli különbséget a méretük jelzi, de ez hierarchikus rendet nem jelent (6. ábra). A tervlap nem a központrendszerhez kapcsolódóan, de ábrázolja a beépített területeket (*Грађевинско земљиште / Građevinsko zemljište*), a tervezett üzleti negyedeket (*Привредне зоне / Privredne zone*), valamint a kis- és középvállalkozások javasolt telephelyeit (*Мogućност малих и средњих привредних погона / Mogućnost malih i srednjih privrednih pogona*).

A belgrádi településszerkezeti terven (3. számú tervlap) jelölt területfelhasználási egységek közül a kereskedelmi területek kijelölése tükrözi leginkább a központi területek helyzetét, de ezeknek a területeknek nincs köze a területrendezési terven lehatárolt célterületekhez. Mivel a központok elsősorban magas fejlesztési potenciállal rendelkező célterületek, ritkán és véletlenszerűen fednek át a történeti településmagokkal, amelyeket a tervek még tájékoztató jelleggel sem tüntetnek fel.

6. ábra Belgrád központrendszere
Figure 6 Center system of Belgrade

Forrás/Source: saját szerkesztés URBEL 2011 után / own representation after URBEL 2011

Bukarest központrendszere

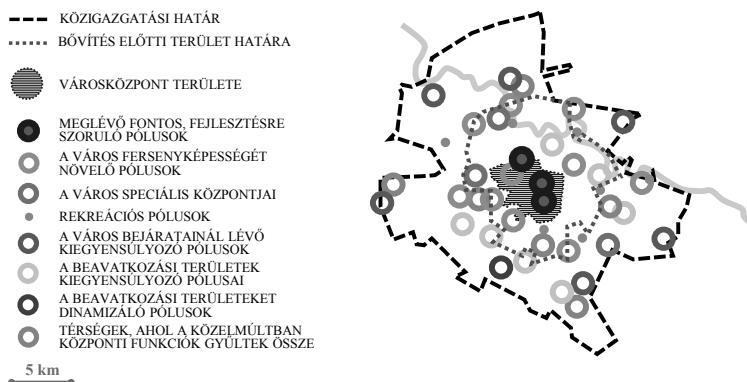
Románia fővárosára az oszmán-török hagyományokra épülő településszerkezet, de a francia-újlatin kötődés és mintakövetés volt jellemző (HEPPNER, H. 2015). 1921-ben a hivatalos zónarendszer az akkori külső zónát „*alacsony jövedelműek lakóterületére*” ill. „*villákra*” osztja fel (UDREA, A. 2015). A főváros területe a kommunista hatalomátvételt követően, 1951-ben és 1957-ben 78 km²-ről 229 km²-re nőtt, majd a gazdaság- és népesedéspolitikai hatalmi törekvések egymilliós városból 1992-re kétmillióssá tették (GUȚOIU, G. 2018). Az 1957-es általános rendezési terv moszkvai, „*kozmpolita*” mintára készült el, a város külső gyűrűjében felépülő nagy lakótelepek eszerint valósultak meg. Az 1977-es földrengés legitimitációt biztosított Ceaușescu autoriter, megalomán elképzeléseinek, és összesen 485 hektárnyi óvárost taroltak le a hatalmi reprezentáció érdekében (STROE, M. 2015). Az 1990-es forradalmat követően a város területe már nem növekedett, viszont az állami tulajdonú ipari-mezőgazdasági terület restitúciója, majd privatizációja lehetővé tette, hogy a beépített terület a belső periféria felé terjeszkedjen (STAN, A. 2015). Az 1996-os „Bukarest 2000” tervpályázat eredménye megvalósíthatatlan volt, de bevonzotta a nemzetközi befektetőket – a perifériára, ahol a legtöbb terület és fejlesztési potenciál állt rendelkezésre; eközben a várospolitikai elhanyagolta a peremterületeket (STAN, A. 2015). A nagy bevásárlóközpontok először a külvárosban, majd a belvárosban jelentek meg (ALEXANDRU, M. 2015). Bukarest közigazgatása háromszintű: a polgármester alatt 6 szektor (*sectoare*) és 45 kerület (*cartiere*) áll.

Az 1999-es általános városrendezési terv (*Plan Urbanistic General = PUG 1999*) 19 fejlesztési pólust ábrázolt, amelyeket a város vonzó, vegyes csomópontjaiként képzelt el. A hatályos városfejlesztési koncepció (CSB 2035, UAUIM-EMI-IHS 2012) három fő problémát vázol fel: az újonnan beépített területek rossz összeköttetését a városközponttal; a városközpont túltelítődését; valamint az ingázás jelenségét, amely a belvárost átszállóhellyel degradálja (ALEXANDRU, M. 2015). Az új szemléletű terv nem csak a területekre, hanem az utakra és a csomópontokra is alapozza a fejlesztést.

A terv a városközpont területét 1 db poligonnal ábrázolja. Ezenfelül nyolcféle kategóriát különböztet meg a központrendszerben, amelyek között a különbséget nem a hierarchia (alá-, fölérendeltség), hanem a javasolt rendeltetés adja, és mindegyiket pontszerű szimbólumként jeleníti meg (7. ábra). A meglévő fontos, fejlesztésre szoruló pólusok (*poli existenți importanți ce necesita ranforsare*) a városközponti poligon területével fednek át. A város versenyképességét növelő pólusok (*poli cu rol în sporirea competitivității orașului*) többsége a korábbi városterület határán helyezkedik el. A terv három speciális rendeltetésű központot (*poli specializați ai orașului /cercetare, transport/*) és 7 db rekreációs pólust (*poli de agrement*) tüntet fel. A város bejáratainál lévő, kiegyensúlyozó szerepű pólusok (*poli de echilibru în relație cu zonele de intrare în oraș*) egy karéjban helyezkednek el, mindegyik a bővítési területen található. A beavatkozási területek kiegyensúlyozó szerepű pólusai (*poli cu rol de echilibru pentru zona de inserție*) a terv egyéb munkarészeiben, a fejlesztési potenciál alapján meghatározott céltérségekhez kötődnek. A terven 1 db beavatkozási területet dinamizáló pólus (*poli cu rol în dinamizarea zonei de inserție*) jelenik meg. A tervlap tájékoztató jelleggel tüntet fel 4 olyan térséget, ahol a közelmúltban központi funkciók sűrűsödtek össze (*zone cu acumulare de centralitate recentă*).

Bukarest központrendszere kétszintű hierarchiát alkalmaz. A terv különlegessége, hogy nemhierarchikus jellege ellenére sok és sokféle elemmel dolgozik. A román főváros specialitása abban áll, hogy történeti településmagokról kevésbé lehet említést tenni: az

örökölt települési szövetet radikálisan újraírta először a kommunista lakáspolitikája, majd a rendszerváltás utáni sűrítés.

7. ábra Bukarest központrendszere

Figure 7 Center system of Bucharest

Forrás/Source: saját szerkesztés UAUIM-EMI-IHS 2012 után / own representation after UAUIM-EMI-IHS 2012

A központrendszerek módszertani összehasonlítása

A módszertani összehasonlítás két szempont szerint történik, amelyek alapja az eltérő szerepű központok közötti hierarchia és a hierarchiát tükröző központterminológia. A módszertani jellegzetességeket a 2. táblázat foglalja össze. Ez alapján az öt főváros központrendszerének terminológiai összehasonlítására a 3. táblázat tesz kísérletet.

2. táblázat – Table 2

Az öt főváros központrendszerének összehasonlítása a módszertan szempontjából
Methodological comparison of the five capital city center systems

Szempont	Budapest (HU)	Bécs (AT)	Prága (CZ)	Belgrád (RS)	Bukarest (RO)
hierarchia	városközpont + 3 szint	főközpontok + 1 szint	városközpont + 1 szint	városközpont + 1 szint	városközpont + 1 szint
a hierarchia alapja	vonzás-körzet	vonzás-körzet	funkcionális összetétel	funkcionális összetétel	funkcionális összetétel
meglévő/tervezett felosztás	–	van	–	van	van
elemek száma	62	59	22	17	40
a kijelölés módja	főközpont: régió + pontszerű elemek	főközpont: régió + lehatárolt régiók + pontszerű elemek	főközpont: régió + lehatárolt régiók + pontszerű elemek	főközpont: régió + szematikus régiók + pontszerű elemek	főközpont: régió + pontszerű elemek
bővítési terület kezelése	alárendelt	alárendelt	kettős	alárendelt	speciális
történeti települések integrálása	kettős	kettős	kettős	–	– (irreleváns)

Forrás/Source: saját szerkesztés / own representation

Az öt főváros központrendszerének összehasonlítása a terminológia szempontjából
Comparison of the five capital city center systems in terms of terminology

Szint	Budapest (HU)	Bécs (AT)	Prága (CZ)	Belgrád (RS)	Bukarest (RO)
tematikus	kiemelt nagykörűi helyszínek	nagyvárosi központok		–	meglévő fontos, fejlesztésre szoruló pólusok
1. szint	városközpont	főközpontok	városközpont területe	városközpont területe	városközpont területe
2. szint	mellékközpont	–	jelentős központok összvárosi jelentőségű funkciókkal	a városfejlesztés központjai (eltérő méretű jelekkel)	a város versenyképességét növelő pólusok (?)
3. szint	kiemelt jelentőségű helyi központ	negyedközpont	–	–	–
4. szint	jelentős helyi központ	–	–	–	–
tematikus	kereskedelmi központ	–	koncentrált kereskedelmi területek	–	olyan térségek, ahol a közelmúltban központi funkciók sűrűsödtek össze
tematikus	–	–	koncentrált munkahelyi területek	üzleti negyedek	a város bejáratainál lévő kiegyensúlyozó pólusok
tematikus	–	–	–	kis- és közép-vállalkozások lehetséges telephelyei	a beavatkozási területek kiegyensúlyozó pólusai
tematikus	–	–	településfejlesztési területek Prága külső övezetében	–	a beavatkozási területeket dinamizáló pólusok
tematikus	–	–	–	–	a város speciális központjai (kutatás, közlekedés)
tematikus	–	–	–	–	rekreációs pólusok

Forrás/Source: saját szerkesztés / own representation

Budapest a hierarchia szempontjából nem illeszkedik a választott települések körébe, mert több szintet különít el, mint bármelyik terv (összesen négyet). Budapest az elemek számát tekintve csak Béccsel mérhető össze. Az öt tervben élesen, vagy-vagy jellegűen elválnak a vonzáskörzet szerinti felosztás és a funkcionális összetétel (tematika) szerinti megkülönböztetés módszertana. Budapest a meglévő/tervezett központokat Prágához hasonlóan nem különíti el. A bővítési területet alárendelt módon kezeli a budapesti terv, ami azt jelenti, hogy a periféria területén kevesebb elemet helyez el. A történeti települések alközponttá emelése Budapesten inkább a korábban városi jogállású települések esetében jellemző, ezért az integráció kettősnek nevezhető.

Közös vonás, hogy mindenhol kitüntetett szerepe van a *főközpont(ok)*nak, amelyek vegyes funkciót betöltő területekként definiáltak. A főközpontot tehermentesítő, összvárosi jelentőségű funkciókat integráló *mellékközpontokat* valamilyen módon mindegyik településfejlesztési terv kijelöli. Budapest, Prága és Belgrád tervében jelenik meg a leg-

tisztábban, de áttételesen Bécs terve is tartalmazza, mivel ott a főközpontok egymással nem összefüggő poligonok. A budapesti kiemelt jelentőségű helyi központok és a bécsi negyedközpontok rendeltetése hasonló. A harmadik(-negyedik) szint csak ebben a két fővárosban jelenik meg, és ezen hierarchikus megközelítés alapja egyértelműen a helyi (az adott vonzáskörzetben élő) *lakosság* alapvető infrastruktúrával való kiszolgálása. A másik három kelet-közép-európai főváros esetében a központrendszer sokkal inkább a gazdaságfejlesztés, -élénkítés pólusait jelenti.

Összefoglalás

A területhasználati dimenzió szempontjából lényeges, hogy a vizsgált kelet-közép-európai fővárosokban mennyire voltak eredményesek a „nagy” főváros létrehozását célzó törekvések. Belgrád és Bukarest a központrendszer szempontjából kevésbé vehető össze Budapesttel a közigazgatási, módszertani és terminológiai különbségek miatt, de az elemzésük felhívja a figyelmet a közigazgatási terület gazdaságos megválasztásának fontosságára.

Az elérni kívánt cél tekintetében Budapest Prágához és Bécshez hasonlatos, mivel mind a három terv kettősen kezeli a közigazgatási bővítési területet: egyrészt a nagy kapacitású közösségi közlekedéssel ellátott (vagy ellátni tervezett) területeket igyekszik bekapcsolni az összvárosi rendszerbe; míg az azzal el nem látott területek szövetét tudatosan falusias-kertvárosias karakterben tartja. Ugyanakkor a végcél elérése a három fejlesztési tervben nagyon eltérő módon történik.

A kijelölt központok száma Bécs és Budapest esetében kiugróan magas, de míg Bécs tervében ezt a főközponti területek nagy száma indokolja, addig Budapesten ugyanezt az értéket leginkább a hierarchiában legalacsonyabb szintű „*jelentős helyi központok*” gyarapítják. Budapesten a „nagy” főváros ideájának megteremtése kevésbé látszik sikeresnek, hiszen minden mellékközpont a bővítési területen belül vagy annak határán helyezkedik el. A bővítési terület alárendelt kezelését még jobban erősíti, hogy az ún. „*kiemelt jelentőségű helyi központok*” lényegében a tradicionális külső kerületközpontok egyedi jelölései. Ezek kijelölésének módszertana nem konzekvens.

A bécsi és a prágai fejlesztési terv radikálisabb eszközöket alkalmaz a periféria kezelésére. A két főváros fejlesztési politikája egyértelműsíti, hogy mely területeket óhajtja bekapcsolni a metropolisz működésébe, és melyek azok a területek, amiket tudatosan nem sűrít tovább. Ezáltal a két példa – a tervlapok alapján legalábbis úgy tűnik – jobban számol a realitásokkal, és a budapesti fejlesztési tervnél sokkal sikeresebben érvényesíti a fenntarthatósági elveket.

Köszönetnyilvánítás

Köszönjük Branislav ANTONIĆ, Ștefana BĂDESCU, Mihai DANCIU, GERGELY Béla Zsolt, GUTI András, Jelena MARIĆ és Jitka MOLNÁROVÁ szakmai fordításban nyújtott önzetlen segítségét.

LOSONCZY ANNA KORNÉLIA
BME Urbanisztika Tanszék, Budapest
losonczyannakornelia@edu.bme.hu

ORBÁN ANNAMÁRIA
BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék Budapest
orban.annamaria@gtk.bme.hu

BENKŐ MELINDA
BME Urbanisztika Tanszék, Budapest
benko@urb.bme.hu

IRODALOM

- ALEXANDRU, M. 2015: Urban planning through major planning documents after 1999: urban centrality between vision and reality. – In. DOYTCHINOV, G.–ĐUKIĆ, A.–IONIȚĂ, C. (szerk.): *Planning Capital Cities: Belgrade, Bucharest, Sofia*. Verlag TU Graz. pp. 234–247.
- ANTONIĆ, B.–ĐUKIĆ, A. 2018: The phenomenon of shrinking illegal suburbs in Serbia: Can the concept of shrinking cities be useful for their upgrading? – *Habitat International* 75. pp. 161–170.
- BARABÁSI A.-L. 2002: *Linked: The new science of networks*. Perseus Books Group.
- BÁRCZY I.–HARRER F. 1908: *Tanulmány a szomszédos községeknek Budapesthez való kapcsolásáról*. – Lechner Lajos Tudásközpont.
- BATTY, M.–LONGBLEY, M. 1994: *Fractal cities – A geometry of form and function*. Academic Press.
- BENKŐ M.–KISSFAZEKAS K. 2019: Amoeba cities. – In. BENKŐ M.–KISSFAZEKAS K. (szerk.): *Understanding post-socialist European cities*. L'Harmattan, Budapest. pp. 8–25.
- BERTAUD, A. 2004: The spatial structures of Central and Eastern European cities: More European than socialist? [Előadás.]. *International Symposium on Post-Communist Cities the Russian and East European Center, Urbana-Champaign, IL*.
- BERTAUD, A. 2013: Alain Bertaud: The study of urban spatial structures. – elérhető: <https://alainbertaud.com>
- BFVT = Budapest Főváros Városépítési Tervező Kft. 2013: *Budapest 2030 Hosszú távú városfejlesztési koncepció, jóváhagyva a 767/2013 (IV.24.) Főv. Kgy. határozattal*. Budapest Főváros Polgármesteri Hivatala.
- BLAGOJEVIĆ, M. R. 2015: The modernization and urban transformation of Belgrade in the 19th and early 20th century. – In. DOYTCHINOV, G.–ĐUKIĆ, A.–IONIȚĂ, C. (szerk.): *Planning Capital Cities: Belgrade, Bucharest, Sofia*. Verlag TU Graz. pp. 19–43.
- BOURDEAU-LEPAGE, L.–HURIOT, J-M. 2002: Metropolisation in Warsaw: economic change and urban growth. *Canadian Journal of Regional Science* 25. 3. pp. 423–446.
- Copernicus Land Monitoring Service 2018: *Urban Atlas LCLU 2018*. European Environment Agency (EEA).
- DOYTCHINOV, G.–ĐUKIĆ, A.–IONIȚĂ, C. 2015: The urbanism of Belgrade, Bucharest and Sofia – analogies, influences and differentiations. – In. DOYTCHINOV, G.–ĐUKIĆ, A.–IONIȚĂ, C. (szerk.): *Planning Capital Cities: Belgrade, Bucharest, Sofia*. Verlag TU Graz. pp. 264–270.
- DÖVÉNYI Z.–KOVÁCS Z. 2006: Budapest: The post-socialist metropolitan periphery between “catching up” and individual development path. – *European Spatial Research and Policy* 13. 2. pp. 23–41.
- ĐUKIĆ, A. 2015: New Belgrade: visions, plans and realizations 1950-2014. – In. DOYTCHINOV, G.–ĐUKIĆ, A.–IONIȚĂ, C. (szerk.): *Planning Capital Cities: Belgrade, Bucharest, Sofia*. Verlag TU Graz. pp. 160–173.
- EGEDY T.–KOVÁCS Z.–KONDOR A. C. 2017: Metropolitan region building and territorial development in Budapest: The role of national policies. – *International Planning Studies* 22. 1. pp. 14–29.
- EGEDY T. 2021: A kelet-közép-európai városrégiók átalakulása a posztfordi korban – elméleti alapok – *Földrajzi Közlemények* 145. 4. pp. 354–368.
- ENYEDI GY. 1988: *A városnövekedés szakaszai*. Akadémiai Kiadó.
- Eurostat 2023: *Database of Metropolitan Regions*. Európai Unió.
- FLORCZYK A.–CORBANE C.–SCHIAVINA M.–PESARESI M.–MAFFENINI L.–MELCHIORRI, M.–POLITIS P.–SABO F.–FREIRE S.–EHRlich D.–KEMPER T.–TOMMASI P.–AIRAGHÍ D.–ZANCHETTA L. 2019: *GHS Urban Centre Database 2015, multitemporal and multidimensional attributes, R2019A*. European Commission, Joint Research Centre (JRC).
- FRENCH, R. A.–HAMILTON, F. E. (szerk.) 1979: *The socialist city*. Wiley, Hoboken.
- GENTILE, M.–TAMMARU, T.–VAN KEMPEN, R. 2012: Heteropolitization: Social and spatial change in Central and Eastern European cities. – *Cities*, 29(5). pp. 291–299.
- GUȚOIU, G. 2018: Electoral Geography and the Post-Socialist City: Is the Pre-World War II Urban Tissue Still Important? Evidence from Bucharest at the Romanian Parliamentary Election of 2016. – *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities EQPAM* 7. 3. pp. 47–60.
- HEPPNER, H. 2015: Capital city as national vision at the Serbs, Bulgarians and Romanians. – In. DOYTCHINOV, G.–ĐUKIĆ, A.–IONIȚĂ, C. (szerk.): *Planning Capital Cities: Belgrade, Bucharest, Sofia*. Verlag TU Graz. pp. 10–18.

- IPR 2022a: Prague Institute of Planning and Development (IPR) Urban Planning Section, Office of the Metropolitan Plan 2022: Metropolitan plán. Elérhető itt: <https://metropolitniplan.praha.eu/jnp/index.html>
- IPR 2022b: Prague Institute of Planning and Development (IPR) Urban Planning Section, Office of the Metropolitan Plan 2022: Potential, priorities and flexibility – Key steps and time factor in metropolitan planning.
- IPR 2022c: Prague Institute of Planning and Development (IPR) Urban Planning Section, Office of the Metropolitan Plan 2022: The Spirit of the Plan – Ten Fundamental Theses on the Semblance of the City of Prague.
- IPR 2022d: Prague Institute of Planning and Development (IPR) Urban Planning Section, Office of the Metropolitan Plan 2022: Zásady územního rozvoje hl. m. Prahy.
- JIROUT, H. 2020: We are not alone! Perspectives from Europe – Vienna. – In. Architekten- und Ingenieurverein zu Berlin-Brandenburg e. V. BODENSCHATZ, H. – GOEBEL, B. – GRÄWE, Ch. – LEMBURG, P. – NITSCHKE, M. – SCHUSTER, W. (szerk.): Unfinished Metropolis. Volume 2: International Urban Planning Competition for Berlin-Brandenburg 2070. Perspectives from Europe. DOM Publishers. pp. 98–115.
- KÁDÁR, B. 2015: Pedestrian space usage of tourist-historic cities: Comparing the tourist space systems of Vienna and Prague to Budapest. [Doktori értekezés angol nyelven.]
- KOCSIS J. B. 2008: Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten 1930–1985. – Gondolat Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS Z. 2002: Az urbanizáció jellemzői Kelet-Közép-Európában a poszt-szocialista átmenet idején – Földrajzi Közlemények 126. (50.) 1–4. pp. 57–78.
- KOVÁCS, Z. – TOSICS, I. 2014: Urban Sprawl on the Danube: The Impacts of Suburbanization in Budapest. – In. STANILOV, K. – SÝKORA, L. (szerk.): Confronting Suburbanization: Urban Decentralization in Postsocialist Central and Eastern Europe Wiley-Blackwell Publishing. pp. 33–64.
- LOSONCZY, A. K. – ORBÁN, A. – BENKŐ, M. 2022: Contemporary Decentralized Development of a Centrally Planned Metropolis: The Case of Budapest. – Urban Planning 7. 3. pp. 144–158.
- Magistratsabteilung 18 – Stadtentwicklung und Stadtplanung Wien 2014: Stadtentwicklungsplan (STEP) 2025.
- Magistratsabteilung 18 – Stadtentwicklung und Stadtplanung Wien 2019: Fachkonzept – Mittelpunkte des städtischen Lebens / Polyzentrales Wien.
- MEGGYESI T. 2005: A 20. század urbanisztikájának útvesszői. – TERC Kiadó, Budapest.
- OUŘEDNÍČEK, M. 2005: New Suburban Development in the Post-socialist City: the Case of Prague. – In. ECKARDT, F. (szerk.): Paths of Urban Transformation. – Peter Lang, pp. 143–156.
- PERÉNYI I. 1961: Budapest és Környéke Általános Városrendezési Terve a nagyvárosok fejlesztési problémáinak tükrében. – Településtudományi Közlemények 13. 5. pp. 3–16.
- PREISICH, G. 1998: Budapest városépítésének története 1945–1990. – Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- SAMARDŽIĆ, N. 2015: Belgrade 1714-2014: Utopianism and urbcicide. – In. DOYTCHINOV, G. – ĐUKIĆ, A. – IONIȚĂ, C. (szerk.): Planning Capital Cities: Belgrade, Bucharest, Sofia. Verlag TU Graz. pp. 212–222.
- SHANE, D. G. 2011: Recombinant urbanism: Conceptual modeling in architecture, urban design and city theory. Wiley.
- SIPOS A. 2009: Nagy-Budapest létrehozásától Nagy-Budapest revíziójáig (1949–1956). – Múltunk, Politika-történeti Folyóirat 54. 3. pp. 4–31.
- STAN, A. 2015: Urban expansion in Bucharest, after 1990: errors and benefits. – In. DOYTCHINOV, G. – ĐUKIĆ, A. – IONIȚĂ, C. (szerk.): Planning Capital Cities: Belgrade, Bucharest, Sofia. Verlag TU Graz. pp. 224–233.
- STROE, M. 2015: Bucharest's urban planning instruments during the communist regime: systematization sketches, plans, projects and interventions. – In. DOYTCHINOV, G. – ĐUKIĆ, A. – IONIȚĂ, C. (szerk.): Planning Capital Cities: Belgrade, Bucharest, Sofia. Verlag TU Graz. pp. 116–138.
- SÝKORA, L. 1999: Changes in the internal spatial structure of post-communist Prague. – GeoJournal 49, pp. 79–89.
- SÝKORA, L. 2009: Post-socialist cities. – In. KITCHIN, R. – THRIFT, N. (szerk.): International encyclopedia of human geography 8. pp. 387–395.
- UAUIM = Universitatea de Arhitectura si Urbanism Ion Mincu, EMI Invest si IHS Romania 2012: Concept Strategic Bucuresti = CSB 2035.
- UDREA, A. 2015: The first urban plans of Bucharest in the rise of the 20th century. – In. DOYTCHINOV, G. – ĐUKIĆ, A. – IONIȚĂ, C. (szerk.): Planning Capital Cities: Belgrade, Bucharest, Sofia. Verlag TU Graz. pp. 62–79.
- URBEL = Urbanistički zavod Beograda JUP 2011: Prostorni Plan.
- URBEL = Urbanistički zavod Beograda JUP 2021: Generalni urbanistički plan Beograda 2041.
- VEITH T. – JEBAVÝ M. 2017: Landscape changes of Prague outskirts from 1990 to 2012. – Hort. Sci. 44, pp. 156–161.
- WEST, G. B. 2017: Scale: The universal laws of growth, innovation, sustainability, and the pace of life in organisms, cities, economies, and companies. Penguin.

KRÓNIKA

A Földrajzi Társaság ikonikus folyóirata – A Földgömb

Az alapítás

Történetünk a Monarchia utolsó békeévében kezdődik. Az új debreceni egyetem 1914-ben felállított földrajzi tanszékére nyilvános rendkívüli tanári (1916-ban rendes tanári) kinevezést kapott MILLEKER REZSŐ. Zseniális szervező egyéniségként 1927-ben elindította a magas színvonalú ismeretterjesztést szolgáló „Debreceni Szemlét” (1944-ig szerkesztője is volt), és ugyanebben az évben „Gaea-kiadványok” könyvsorozatát, valamint a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetének általa kezdeményezett önálló kiadványait. 1927-ben kiemelkedő szerepe volt a debreceni „Nyári Egyetem” létrehozásában. 1929-ben pedig megalapította „A Földgömb” című földrajzi folyóiratot, amelynek első lapszáma – saját költségén – Debrecenben jelent meg az év őszén.

Az aranykor

A lap népszerűsége és ezzel olvasóinak száma rohamosan növekedett. A napjainkban mindent elárasztó hírözön ismeretlen lévén, az olvasók a nagyvilág eseményeiről, és főleg azoknak földrajzi hátteréről akkor kizárólag innen tájékozódhattak. 1934-ben, miután a lap már biztos lábakon állt, Milleker Rezső a Magyar Földrajzi Társaságnak adományozta a folyóiratot. Szerkesztésével BAKTAY ERVINT és KÉZ ANDORT bírta meg a Választmány, és immár Budapesten készült. A folyóirat a földrajzzal összefonódó geopolitikai, etnikai és gazdasági kérdésekkel is foglalkozott. Az olvasmányos stílusban megírt, változatos tartalmú, szórakoztatva tanító, s az aktuális témákat tárgyaló, kéthavonta megjelenő folyóirat kezdetben a Társaság illetménylapja, de egyben a nagyközönség számára is megrendelhető volt. Az előfizetők a Társaság tagjaivá is váltak; íme a magyarázata annak, hogy két év alatt 700-ról 8500 fölé emelkedett a tagság száma. A hatalmas

létszámnövekedés mögött egy karizmatikus egyéniség: MILLEKER REZSŐ a debreceni egyetem földrajz professzora állott, azzal, hogy megindította a földrajzot népszerűsítő folyóiratát „A Földgömb”-öt.

Budapest ostroma alatt jelent meg az utolsó szám 12 oldalon. A 14 év alatt összesen 170 lapszám készült el, ami mintegy 7 000 oldalt tett ki. Majd hosszú – több mint fél évszázados – hallgatás következett. 1949-ben a Magyar Földrajzi Társaságot rendeletileg feloszlatták, ill. hivatalos szóhasználattal „működését felfüggesztették”. Az 1952-ben újra induló és alaposan átszervezett – célzott akadémiai támogatásból élő – Társaságunknak a folyóirat finanszírozására már nem volt lehetősége (nem beszélve a politikai akadályokról). Több mint ötven évig nem jelent meg a kiadványunk.

Újraalapítás

Fél évszázadon keresztül élt a földrajzosok között egy legenda; az aranyévek legendája. A korszaké, amikor a Magyar Földrajzi Társaság történetének legmagasabb taglétszámával és egy országosan elismert, népszerű folyóirattal büszkélkedhetett.

Az idő multával egyre terebélyesedett, értékesebbé és elérhetetlenebbé is vált a legenda, mert a folyóirat felélesztését célzó próbálkozások rendre hamvába hulltak. Kicsiny és bátortalan volt az akarat. És akkor jött Ő, újraálmodta Ő, megszervezte, és magas színvonalon megvalósította Ő, NEMERKÉNYI ANTAL, a Társaság főtitkára, aki – milyen súlyossá válik ez az elkoptatott szófordulat – életét tette a legenda újjászületésére.

„Csak akkor születtek nagy dolgok,
Ha bátrak voltak, akik mertek
S ha százszor tudtak bátrak lenni,
Százszor bátrak és viharverték.”

(Ady: A Tűz csiholója)

A *Földgömb* feltámasztását – ma már kimondhatjuk – egy újabb karizmatikus egyéniségnek, NEMERKÉNYI ANTALnak, a Magyar Földrajzi Társaság 1993-ban megválasztott főtítkárának köszönhetjük. Öt éven át tervezte, szervezte, alakíttatta, de megvalósítása csak 1999-ben történhetett az általa „gründolt” *Földgömb* ’99 kft. jóvoltából.

Az újjászülötett folyóirat természetesen követte a hagyományokat, fő célja a földrajzi ismeretterjesztés, de a változott helyzetben – az előfizetők nem szükségszerűen a geográfiát foglalkozás-szerűen művelők és érdeklődő diákok közül kerültek ki – szélesebbre tárta a kapukat. NEMERKÉNYI ANTAL azon a keskeny ösvényen vezette lapját, amely a szakszerűség és az egyszerűsítés határmezsgyéjén kanyargott. Ügyelve a kötelezően magas színvonalra, nagy gondot fordítva a külső megjelenésre. No ebben aztán bizonyára jelentősen túllépet az elődön. A gondosan megválogatott, igényes képek, térképi illusztrációk, a kiváló nyomdatechnika alaposan megnövelte a folyóirat értékét. A technika azonban csak akkor ér valamit, ha minőségi tartalommal párosul; s ez a főszerkesztő feladata. Minderre szükség is volt, mert három évvel az indulás után megjelent a hazai piacon egy félelmetes vetélytárs, a National Geographic magyar nyelvű kiadása. Néhány év alatt mégis nagy sikert ért el a lap, az előfizetők száma meghaladta a 3000-t.

NEMERKÉNYI ANTAL életét tette a legenda újrászületésére. Talán nem túlzó ez a kifejezés, még akkor sem, ha tudjuk milyen szerteágazó tevékenységet folytatott. Első helyre természetesen az egyetemi oktató- és kutatómunka kívánkozik. Elkötelezett tanárként húsz éven keresztül folytatta könyvírói munkáját, melyet – az átdolgozásokkal együtt – tucatnyi magas színvonalú, tanárok által elismert és alkalmazott általános- és középiskolai tankönyv fémjelez.

Közéleti tevékenységének minőségi változását jelzi az 1993-as év, amikor megválasztották a Magyar Földrajzi Társaság főtítkárának. Ekkor kóstolt bele először komolyan a szerkesztői munkába, hiszen posztja a Társaság szaklapjának, a Földrajzi Közleményeknek a főszerkesztői székébe emelte. A második ciklus letelte, nyolc év után aztán válaszütra került; vállalja-e tovább a főtítkárságot, vagy inkább a szakmai, kutatói munkáját folytassa, egyetemi pályafutását egyengesse nagyobb erőbedobással. Belátta, hogy az érvek emellett szólnak, de néhány heti tételődés után mégis másképpen

döntött. Elhatározásában „*A Földgömb*” játszotta a kulcsfontosságú szerepet. Mintegy szakmai gyermekének tekintette a folyóiratot, amelyet Ő hozott létre, arculatát Ő alakította ki, s így nem tudta volna elhagyni. Ekkor még teljesen egészséges volt. Nem láthatta a jövőt, azt, hogy a súlyos és egy idő után gyógyíthatatlannak bizonyuló betegsége lassan öröli föl fizikai erejét. Csak azt, mert lelkileg erős maradt, nagy küzdő, aki csak kényszerűségből, apránként adja le és vissza azokat a feladatokat, amelyek már képtelen megbirkózni. Egyetlen dolog maradt meg végül, az utolsó pillanatokig, s ez „*A Földgömb*” volt. A május végén – immár élete múltán – megjelent számot is még Ő gondozta. Talán nagyobb dolog halálos betegen, elfogyó életerővel alkotni, mint az orosz ágyúk lövedékeinek becsapódása közepette lapot szerkeszteni.

NEMERKÉNYI ANTAL elhunytával a továbbra is a Kornétás kiadónál megjelenő lap főszerkesztőjévé a Földrajzi Társaság VONITS ANDRÁST nevezte ki. A kiadás anyagi nehézségeinek hosszú távú megoldása érdekében azonban változásra volt szükség. 2006-ban a Healing Média Kft. kapott erre megbízást és a főszerkesztői feladatokat NAGY BALÁZS vette át. Átalakult a lap szerkesztősége, a tartalma és az arculata is felfrissült.

A megújuló folyóirat

Szerkesztési elvei szerint *A Földgömb*-ben közérthető fogalmazással ismeretterjesztő írásokat olvashatunk kalandos felfedező utakról, látványos vidékekről és lakóikról, alig ismert környezetünkről a tengerfenéktől a hófödte csúcscsokig, sőt egészen a Marsig. Minden lapszám bemutat legalább egy magyarországi, egy európai, illetve egy tengerentúli területet. A cél nagyközönségnek és nem elsősorban földrajzosoknak szóló elemző, oknyomozó, történetmesélő írások közreadása, amit sok és kiváló minőségű fénykép magazin-szerűen illusztrál (a 2007-es számokban megjelent két képriportjával GÁRDI BALÁZS elnyerte a Joseph Pulitzer-emlékdíjat 2008-ban). Ebben a digitális világban, amikor az interneten keresztül gyakorlatilag másodpercek alatt elérhetünk szinte bármilyen információt, felértékelődnek az aktuális, de lehetőleg nem elévülő ismeretek, az értékálló, hiteles minőség. Lapszámunként 4–5 nagycikk és a mintegy tucatnyi állandó rovatban 10–15 kisebb írás ebben a szellemben jelenik meg.

A Földgömb szerzői – akik között sok a kutató, expedíció szervező – 2009-ben hozták létre az *Expedíciós Kutatásért Alapítványt*. Ugyancsak ettől az évtől rendezik *A Földgömb nemzetközi középiskolai tanulmányi versenyt*, 2013-tól pedig évente megszervezik a *Felfedezők Napja* és 2017-től a *Zöldgömb* fesztivált, amely összekapcsolja a természeti környezetünk megóvását és a terepi kutatást.

2006-tól 144 lapszám jelent meg 14 000 oldalon. Ezekben négyszáznál több szerzőtől 2400 cikk (99,5%-ban magyar), 14 000 fotó (98%-ban magyar) található. Az előfizetők száma 4-6 ezer között mozog, és a példányszám mintegy 8-10 ezer, ami összesen több mint 1,5 millió nyomtatott példányt tett ki az elmúlt 16 évben (a publikálatlan statisztikai adatokat *A Földgömb* főszerkesztője, NAGY BALÁZS szolgáltatta). A fél évszázadot meghaladó kényszer-szünet magyarázza, hogy ebben az évben még „csak” a 40. évfolyamnál tartunk.

Összefoglalás

A Magyar Földrajzi Társaság számos kiadványa közül kiemelkedő jelentőségű az 1929-ben MILLEKER REZSŐ által alapított „*A Földgömb*” című, nagyközönségnek szóló ismeretterjesztő folyóirat. Története rendhagyó: 1944-ig az olvasók a nagyvilág eseményeiről, és főleg azok

földrajzi hátteréről, a földrajzzal összefonódó geopolitikai, etnikai és gazdasági kérdésekről akkor kizárólag innen tájékozódhattak.

A második világháború a folyóirat életében is hosszú cezúrát jelentett. Több mint ötven éves szünet után sikerült – a megfelelő anyagi alapok megteremtésével – újraindítani a lapot, melyben elévülhetetlen érdemeket szerzett a Társaság akkori főtájkára NEMERKÉNYI ANTAL. Az újjászületett folyóirat természetesen követte a hagyományokat, fő célja a földrajzi ismeretterjesztés, de a változott helyzetben a szakszerűség és az egyszerűsítés határmezsgyéjén megtartotta a kötelezően magas színvonalat, nagy gondot fordítva a külső megjelenésre. A főszerkesztő tragikusan korai elhunytával újabb átalakulás következett – szerencsére a kiadás folyamatosságának fenntartásával.

Átalakult a lap szerkesztősége, tartalma és az arculata is felfrissült. Célja a nagyközönségnek és nem elsősorban földrajzosoknak szóló elemző, oknyomozó, történetmesélő írások közreadása, amit sok és kiváló minőségű fénykép magazin-szerűen illusztrál. Ebben a digitális világban, amikor az interneten keresztül gyakorlatilag másodpercek alatt elérhetünk szinte bármilyen információt, felértékelődnek az aktuális, de lehetőleg nem elévülő ismeretek, az értékálló, hiteles minőség.

GÁBRIS GYULA

In Memoriam SZABÓ JÓZSEF (1822–1894)

SZENTMIKLÓSI SZABÓ JÓZSEF (*1. kép*) a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéhez tartozó Kalocsán született 1822. március 14-én. Elemi és gimnáziumi tanulmányait Kalocsán a bencés rendi iskolában végezte. A jogi tanulmányokat választotta továbbtanulás szempontjából. 1837 őszén 15 éves korában kezdte el a pesti egyetemen a filozófia kétéves és a jogi kétéves tanulmányát. 1841 őszén kitűnő sikerekkel fejezte be tanulmányait.

Az egy éves jogi gyakorlat miatt Selmecbányára került. Lenyűgöző volt a közet nélküli alföldi ifjú férfi számára a Kárpátok nyújtotta természeti szépség és a hegyvidékekben található közetfélések. Olyannyira, hogy az 1842-43-as tanévre beiratkozott a Bányászati Akadémiára, ahol a tanév végére bánya-, és kohómérnöki oklevelet szerzett. Az ügyvédi diplomát 1846-ban kapta meg. A magyar forra-

dalom és szabadságharc idején Kossuth Lajos a Bányászati Osztály segédforgalmazójává nevezte ki.

A szabadságharc leverését követően a munkahelye Bécsbe került, ahová Ő nem mehetett, ezért a pesti egyetemen az orvoskari-állattan-ásványtani tanszékből kiváló ásványtani tanszék szervezője és elindítója lett, helyettes tanári minőségben SZABÓ JÓZSEF. A tanszék vezetésével az ismert és megbecsült paleontológust a cseh származású CARL FERDINAND PETERST bízták meg. Peters egészen 1860-ig maradt az Ásványtani tanszék élén, ezután került Szabó kinevezésre.

SZABÓ JÓZSEF felismerte, hogy Magyarország elmaradott földtudományokban, valamint összefüggően az egész természettudományokban. Első feladatának érezte, hogy a geológiában használatos idegen szavakat magyarra formáz-

1. kép SZABÓ JÓZSEF (1822–1894)

za. A nyelvújítás mellett kulcs szerepet játszott a magyar közetan megteremtésében, valamint a talajtan kialakításában az országban. Elsőként alkalmazta a mikroszkópos közetani vizsgálatokat. Egykori kollégája TÓTH EDE ezt nyilatkozta róla:

„Ő a mikroszkópos mineralógia megalapítója nálunk... Igazi világember... mégis törzsköcs magyar”.

A legpontosabb összefoglalást SZABÓ JÓZSEF munkásságáról SZÁDECZKY-KARDOSS ELEMÉR geokémikus foglalta össze és pontokba szedte:

„1. elsőként lehetővé tette a legfontosabb közetalkotó ásványcsoport pontos és gyors meghatározását,

2. kimutatta, hogy a rendszerezés döntő tényezője nem a kémiai, hanem a differenciáltabb állapotot képviselő ásványtani összetétel,
3. megállapította, hogy a friss és módosult vulkanitok két genetikailag különböző sorozatot jelentenek
4. adott terület különböző, összefüggő vulkanitjait genetikailag egységes magmás területből vezette le, mai kifejezéssel, gravitációs differenciációs termékül
5. utal arra, hogy a kőzetek kristályossági foka a lepusztulási mélység függvénye
6. megállapította, hogy a magmás ciklus együttesében az erupciós termékek időben fokozatosan bázisosabbá lesznek.”

Összefoglalva SZABÓ korszakalkotó volt a magyar közetan megalapításában.

A talajtani kutatása során felfigyelt, hogy a szikes talajokról hiányzik belőlük a mész. Az Ő szavaival élve „ez okvetetlenül mésztrágyázást tesz szükségessé. Ez által valószínűleg kímélve lesz a trágya káli tartalma”.

„A káli és phosphorsavat kell mindenekelőtt pótolni, mit jelenleg trágyával teszünk, igen, de mintegy felette szegény a szik ezen alkaltrészekben, a tárgyázás jó hatása hamar kell lejárja magát, mivel a tapasztalás szerint a trágyát megeszi.”

Figyelemmel kísérte a lösz-keletkezési kérdést és fejlődést is. A lösz képződését alapvetően a korabeli kutatókhoz hasonlóan tévesen vízi eredetűnek véli.

Sajnos talajtani kutatásait nem folytatta, hiszen kiteljesedését a közetanban érte el, így ebben alkotott maradandót.

A Magyarhoni Földtani Társulat alapító tagja, 1862-66 között elsőtitkár. 1870-83 között másodelnök és 1883-tól kezdődően haláláig 1894-ig a Társulat elnöke volt.

A kiváló tudósról utólagja 1973-ban emlékeztek meg. A kiemelkedő tudományos tettei miatt megérdemelné a méltó megemlékezést születésének 200. évfordulóján is.

HÁGEN ANDRÁS

IRODALOM

ZAHEER ALLAM – YUSRA RAISAH TAKUN:

Rethinking Smart Cities

Edward Elgar Publishing, 2022, 180 p.

Az elmúlt évtizedekben a gazdasági-társadalmi folyamatok változásai következtében egyre több városfejlesztési koncepció látott napvilágot. A városok, mint dinamikus rendszerek, különösen kitétek mind belső, mind külső tényezők változásainak. A fogyasztási-termelési minták változásai a posztfordi korszakban a globalizációs folyamatok egyre erősebben érintik a városokat (EGEDY, T. 2021). Erre válaszul nemcsak helyi, vagy nemzeti léptékű, hanem nemzetközi szinten is iránymutatásokat adó dokumentumok, javaslatcsomagok születtek (mint pl. az ENSZ 17 Fenntartható Fejlődési Célkitűzése, az Új Lipcsei Karta). A kétezres évektől számítva a leggyakrabban tárgyalt és hivatkozott városfejlesztési koncepcióvá az okosváros vált, amelynek fejlődése korábban összekapcsolódott más fogalmakkal, például a kreatív városéval (EGEDY, T. 2017). Az okosvárossal kapcsolatos tudományos- és technológiai diskurzusok egyre szélesebb tudományterületi spektrumot öleltek fel az évek során, így például a 2010-es évektől kezdve a hazai társadalomföldrajzi és urbanisztikai szakirodalom is élenként foglalkozik a témával. Az okosváros eredendően az infokommunikációs technológia és az adatok különböző folyamatokba történő integrálásán alapszik (AL NUANIMI et al. 2015). Mindemellett az okosvárosokkal kapcsolatos diskurzus egyre több kapcsolódó témával, kihívással bővült, mint pl. a mesterséges intelligencia városüzemeltetésben betöltött szerepe, a fenntarthatósági kérdések, adatvédelem vagy a kapcsolódó városfejlesztési koncepciók, mint a sétáló, vagy 15 perces városok. Ezen kérdésköröket járják körül részletesen a ZAHEER ALLAM, YUSRA RAISAH TAKUN szerzőpáros *Rethinking Smart Cities* című könyvében.

ZAHEER ALLAM a bölcsészettudományok doktora, emellett pedig gazdálkodás és menedzsment (MBA), valamint építésmérnöki végzettséggel is rendelkezik. A Deakin University (Ausztrália) és a Sorbonne Business School

(University of Paris I Pantheon-Sorbonne) oktatója. Mauritiuson él, a Nemzeti Ifjúsági Környezetvédelmi Tanács (National Youth Environment Council) elnöke és a Mauritiusi Megújuló Energia Ügynökség (Mauritius Renewable Energy Agency) igazgatósági tagja. A Nemzetközi Biourbanisztikai Társaság (International Society of Biourbanism) afrikai képviselője, továbbá a Tájépítészek Nemzetközi Szövetsége (International Federation of Landscape Architects) tanácsadói körének és számos más nemzetközi szakmai testületnek a tagja. Számos díj és kitüntetés birtokosa, és több mint 105 szakmailag lektorált publikáció, valamint hét könyv szerzője az intelligens, fenntartható és jövőbeli városok témakörében.

YUSRA RAISAH TAKUN elektronikai, kommunikációs és számítástechnikai mérnöki végzettséggel rendelkezik, jelenleg pedig a Deakin University (Ausztrália) munkatársa. Kutatásai elsősorban az építészeti- és városirányítás, valamint az épületépészeti megoldások és városi szolgáltatások kérdéseinek határterületére irányulnak. Széleskörű tapasztalattal rendelkezik tervezőmérnöki és auditálási szakterületen, számos építészeti és városfejlesztési projektben vett már részt. Kutatási területeihez tartozik még a fenntartható és intelligens épületrendszerek, valamint a feltörekvő technológiák témaköre.

Az összesen 180 oldalas könyv – a tartalomjegyzéket, az előszót, a szerzők bemutatását és a tárgymutatót nem számítva – nyolc fejezetből áll. A könyv fejezetei közül szinte mindegyik napjaink városaira jellemző problémákat vet fel, illetve azokra reagál. Ilyenek például a környezeti problémák, közöttük az éghajlatváltozás, a növekvő erőforrás-felhasználás, a károsanyag-kibocsátás vagy a hulladékkezelés kérdése. Számos társadalmi problémát is említenek a szerzők, mint például a növekvő zsúfoltság, a szegénység, társadalmi egyenlőtlenségek, a csökkenő élhetőség, a lakhatási problémák, a közszolgáltatások és infrastrukturális rendszerekre

nehezedő nyomás (pl. közlekedés, energetika) vagy éppen a városi szétterülés (urban sprawl). A szerzők külön figyelmet szentelnek az új technológiák bevezetésével és azon belül is az okosváros-technológiák alkalmazásával kapcsolatos problémáknak. Ugyanis elismerik, hogy a technológia sok kihívást megoldhat ugyan, de újakat is teremt. A szerzők szerint ilyen, technológia által generált kihívás például a finanszírozás kérdése, vagyis, hogy mely szereplők és milyen forrásokból biztosítsák az okos megoldások bevezetését és működtetését. A helyi önkormányzatok szempontjából jelentős kapcsolódó probléma a pénzügyi és intézményi kapacitások szűkössége. Egy másik probléma az okos készülékek gyártói, beszállítói közötti verseny, hiszen, ha többféle gyártó és szolgáltató van, akkor például az eszközök standardizációja is nehezebb. Ehhez kapcsolódik a következő kihívás, miszerint a jelenlegi városi infrastruktúra nem minden eleme alkalmas okosváros-technológia használatára, ezért át kell alakítani, ami szintén költséges. Több fejezetben is felmerül az inkluzivitás kérdése, ugyanis aki nem képes hozzáférni az okos technológiához, az kiszorulhat a városi javak használatából vagy a településfejlesztési döntéshozatalból. A részvétel kapcsán a szerzők foglalkoznak az okos fejlesztések kormányzási kérdéseivel, és itt felmerül a stakeholderek közötti együttműködés hiánya, illetve nem megfelelő jellege. Szintén szó van a kibebiztonsági kérdésekről az okos fejlesztések kapcsán, elsősorban az adatvédelmi szempontokról. Továbbá a szerzők felvetnek egyéb problémákat is, mint az okos technológiák újszerűségéből fakadó eddig nem tapasztalt technikai nehézségek vagy azok energiaellátása.

Az *első fejezet* azzal foglalkozik, hogy mit jelent az okosváros fogalma, hogyan alakultak ki és milyen szerepet játszik a technológia a létrehozásukban. Érdekes módon az adatvezérelt városok gyökereit egészen a 1970-es évekig vezetik vissza, a Los Angelesben működő Community Analysis Bureau (Közösségi Elemző Iroda) tevékenységéhez. Az iroda, korát megelőzve használt fel regisztereket, adatbázisokat és klaszter analízist a különböző városrészek lakáspiaci-és demográfiai elemzéséhez. A technológiára alapozó okosváros fő előnyeit a szerzők kutatásaik alapján a folyamatok automatizálásában ragadják meg, amely szerves részét képezi a városműködés jellemzőinek kvantifikálása is. Ezáltal alakul az okosváros

különböző elemeinek, alstruktúráinak egésze egy nagy, holisztikus rendszerré.

A *második fejezet* olyan technológiák szerepét és hatásait tárja fel, amelyek kulcsfontosságúak az okosvárosok koncepciójának kibontakozásában (pl. IoT – Tárgyak Internete, AI-mesterséges intelligencia, 4-5-6 G mobilkommunikációs hálózatok). A szerző véleménye szerint az okos városok nem létezhetnek ezek nélkül a technológiák nélkül, hiszen ezek képezik az adatot, amelyek és a városok „okossága” szempontjából kritikus jelentőségűek. Erre példaként legtöbb esetben Szingapúr kerül elő, ahol a forgalom áramlását intelligens kamerarendszerrel, gépi tanulásal pedig a vízfeldolgozó rendszerek működését figyelik meg. Az interneten történő aktivitások, interakciók és geolokált adatok pedig a turisztikai „forró pontok” azonosításához járulnak hozzá.

A *harmadik fejezet* témája a fenntarthatóság és a társadalmi befogadás a városon belüli viszonyok és kapcsolatok összefüggésrendszerében (pl. döntéshozás, társadalmi részvétel, finanszírozás). Habár az online kommunikációs lehetőségek, közösségi média a demokratizálódás új szintjének elérésével kecsegtet, ugyanakkor az alapfeltételek biztosítása és a népesség edukálása elsőbbséget kell élvezzen. Mindemellett okosváros-koncepció adaptálása egy vég nélküli folyamat, aminek bizonyos elemeit időnként felül kell vizsgálni. Különösen nagy kihívás ez olyan városokban, ahol szűkösek az intézményi és pénzügyi keretek (pl. a Globális Délen). A fejezet végső megállapítása, hogy olyan projekteket kell támogatni, amelyek a fenntarthatóság mellett a méltányosságot is elősegítik.

A *negyedik fejezetben* a szerzők azt vizsgálják, hogy az intelligens városi technológia hogyan építhető be a városrehabilitációs programokba, illetve, hogy a technológia révén miként növelhető a beavatkozások hatékonysága. Egy példa a digitális ikertechnológia elterjedése és széles körű használata. Korábban ezt a technológiát nagyra értékelték a gyártási ágazatban, mivel lehetővé tette a különböző alkatrészek virtuális ábrázolását, és így a fizikai világhoz hasonlóan távoli hozzáférést és interakciót tett lehetővé a szóban forgó alkatrésszel. Hasonló elképzelések vannak a városrehabilitáció esetében is.

A szerzők dicséretére válik, hogy nem csupán a (smart) fejlesztések pozitív hozadékait veszik számításba, hanem ezzel szembe állítják a városmegújítási programok kihívásait is, nevezetesen:

- A nagyvárosok lakáspiacára nehezedő nyomást,
- A pénzügyi források biztosításával járó terheket és visszaéléseket,
- Az okos megoldások beszállítói között lévő fokozódó versenyt és
- Az okos technológiák újszerűségéből fakadó eddig nem tapasztalt technikai nehézségeket.

A szerzők – talán a megszokott kontextustól eltérően – a városrehabilitációt (szerzők által használt angol nyelvű terminus smart urban regeneration) fogalma alá értik a(z okos) elemekkel tűzdelt városmegújító beavatkozásokat. Különösen 2015 után növekedett meg a figyelem a technológiák városokba történő integrálásának lehetőségei iránt. Habár az okosvárosok fogalmköréhez leginkább a technológia „tapad”, fokozatosan a városfejlesztés fő hívószavaivá az inkluzivitás (bevonás) és élıhetőség váltak. Az energiahatékonyság (energia felhasználásának optimalizálása) szintén kulcsterület.

Mindazonáltal a technológiák tovább növelelik a projektek összköltségét. A szerzők jelentős optimizmussal élnek a háromdimenziós tervezésből fakadó előnyök iránt, de hangsúlyozzák, hogy nehéz feladat meggyőzni a lakosokat, hogy működjenek együtt olyan projektekben, amelyekről úgy gondolják, hogy veszélyeztethetik a magánéletüket és biztonságukat.

Az ötödik fejezet középpontjában az áll, hogy a városok hogyan profitálhatnak a különféle intelligens technológiák elterjedésének következményeként rendelkezésre álló nagy adattömegek („big data”) elérhetőségéből, kiemelten kezelve a személyes adatok kezelésének, védelmének problémáját. A telekommunikációs forradalom a közösségi média kibontakozása mellett a szenzorok, érzékelők forradalmát is elhozta, amelyek az adatgyűjtés alapvető eszközei. A lakosság kezében lévő eszközök (okostelefon, okosóra, de akár háztartási gépek is) egymással való kommunikációja során folyamatosan adat keletkezik. Ezzel kapcsolatban a műben egy fontos ellentét párra hívja fel a figyelmet a szerzőpáros: mindamellett, hogy egyre inkább elérhetőek az eszközök és adatok, amelyek életünket kényelmesebbé teszik, az adatok megosztásától való félelem is hangsúlyos. Az adatok használatában élen járó városok olyan globális metropoliszok, ahol a legfontosabb erőforrások és magasan képzettek koncentrálnak. A városvezetőknek nagyobb hangsúlyt kell arra fektetniük, hogy az adatbiztonsági intéz-

kedésekről, az adatok felhasználásáról minél hatékonyabban tájékoztassák a felhasználókat. Mindazonáltal egy szabályozási és/vagy jogi kérdés, hogy az önkormányzatok milyen mértékben tudnak felügyeletet gyakorolni a magáncégek által gyűjtött adatok felett. Ezen kérdés különösen a városüzemeltetés területén vetődik fel: a különböző intézmények, önkormányzati cégek, közmuészolgáltatók sok esetben „silósan” működnek, azaz az egymás között, szélesebb publikum számára nem szolgáltatják ki adataikat. Ezzel szemben a világ legértékesebb vállalatai, az ún. „Big Tech”, vagy GAFAM (Google, Amazon, Facebook, Apple, Microsoft) pont az adatok transzferálásán keresztül csatornázzák be bevételük nagy hányadát. Az adatok hasznosításának és védelme közötti ellentét enyhítését a szerzők szerint a blokklánc-technológia hozhatja el. Ennek lényege az ún. megosztott főkönyv, melyben a résztvevők közötti tranzakciók megmásíthatatlanok és titkosítottak, ugyanakkor egyedi azonosítóval nyomon is követhetők. A hálózat decentralizált, nem függ egy központi irányító szervtől. A szerzők amellet foglalnak állást, hogy az adatalapú döntéshozatal szimplán csak önkormányzati kezelésben és irányítás alatt nehezen válhat reális gyakorlattá. Jobban megalapozott köz-és magán partnerségi modellek kialakítása révén a városok a technikai szempontokra specializált szolgáltatások nyújtására lehetnek képesek, ezért érdemes magánszereplőkkel leszerződniek a szerzők kutatásai alapján.

A hatodik fejezetben kiemelésre kerül, hogy az info-és telekommunikációs expanzió eszközoldala mellett a hálózati fejlődés is egy alapfeltétel. Az 5. generációs mobilinternet kapcsolat a késletetmentes kommunikációt kínálja a különböző okos eszközök között, amely különösen az intelligens közlekedésfejlesztési megoldások, az önzetető autók kapcsolatában számottevő. Azonban minden digitális keresletet egyelőre nem lehet kielégíteni, főleg az 5G energiaigénye folytán ugyanakkor a Samsung már ambicionálja a 6G technológiát is:

„ebben a törekvésben aktív IKT-cégek célja, hogy az ügyfelek számára biztosítsák a hiperkapcsolati képességeket, amelyek lehetővé teszik az emberek számára, hogy teljes mértékben irányíthatassák a körülöttük lévő világot, valamint a virtuális világuk zökkenőmentes irányítását”.

Emellet a 6G áttörés hozhat a földrajzi információs rendszerekben és helymeghatározásban, távbeszétben, 3D nyomtatáshoz kapcsolódó

robotikában és gyártástechnológiában. Azon víziókat is bemutatják a szerzők, amelyek a turizmus megújulását vetítik előre: távolról, kiterjesztett valósággal elérhető attrakciók a turizmus (keresletét) megváltoztathatja meg. Mindazonáltal ezen víziókat jelenleg utópisztikusnak véljük, a technológiai kihívások leküzdését tovább növeli a meglévő és a jövőbeli, beszállítók által sokféleképpen alkalmazott megoldás és eszköz harmonizációja.

A *hetedik fejezet* központi eleme az új, közelség alapú városi morfológia előretörése: a 15 perces okosváros, mivel „forró” témává vált a közlekedés ökolábnyma, a nagyvárosi terek élhetősége. A Carlos Moreno által propagált 15 perces város koncepció Párizsban történő alkalmazásával került előtérbe, kapott globális nyilvánosságot. Ennek célja 4 kulcs társadalmi cél elérése:

1. Közelség
2. Sűrűség (kompaktság)
3. Sokszínűség
4. Digitalizáció

Az említett 4 tényező közül a digitalizáció szorul magyarázatra. Azért képezi a Koncepció egyik alappillért, mert amellett érvel, hogy a poszt-Covid világban számos tevékenység elvégezhető a virtuális térben, helyváltoztatás nélkül (munka, vásárlás, szórakozás számos formája). Így az ezekre fordított idő ténylegesen a rekreációra fordítható. Ehhez kapcsolódik a 15 perces város, melynek filozófiai háttere a „krono-urbanizmus”, amely a térbeli tervezést az időbeli elérhetőséggel köti össze. 15 percnyi (nem autóval megtett út) távolságon belül a legfontosabb szolgáltatások, szükségletek legyenek elérhetők, visszaszorítva így az urban sprawl jelensége miatt meglévő megannyi negatív externáliát (közszolgáltatások hiánya / nem rentábilis fenntartása, környezetszennyezés, pazarló területhasználat stb.). A 15 perces város, ha egyesíti a városi diverzitás által megszabott követelményeket, akkor a városrehabilitációs beavatkozásokkal ellentétben a dzsentrifikációt is mérsékli. Ez a megközelítés jelentősen szembe megy a modernista paradigmákkal, amelyek a II. világháború utáni városépítést alapjaiban határozták meg. Épp ezen jelentős beruházásokkal dúsitott korszak miatt a 15 perces város

adaptációja – számos előnye ellenére – igen költséges vállalkozásnak tűnik, hiszen egyes nagyvárosok teljes morfológiájába lenne szükséges belemélyülni a szerzők meglátásai alapján. További érdekesség, hogy a szkeptikus oldalt is felhozzák a szerzők: valóban igényelnek-e a városlakók minden egyes alapszolgáltatást a közelükben?

A *könyv záró fejezetében* arra térnek ki a szerzők, hogy a városfejlesztés hagyományos megközelítése rendszerint alrendszerekben (közlekedés, környezet stb.) gondolkodik. Azonban a technológia révén az egyes alrendszerekben végbemenő folyamatok jobban nyomon követhetők, egymásra való hatásuk is felmérhetővé válik. A Covid utáni városfejlesztés nagy kérdése, hogy a hirtelen beáramló fejlesztési-üzemeltetési gyakorlatok képesek-e kiállni az idők próbáját, milyen befogadóképesség társul a technológiai megoldásokhoz a különböző társadalmi kontextusokban. A technológiai fejlődésből legtöbbet a kommunikációs szektor profitálta, ám projektek megvalósításának, azok irányításához szükséges megfelelő jogi és műszaki keretrendszer sok városban hiányzik.

A könyv szerkesztésével kapcsolatban néhány kritikai észrevétel megfogalmazható: standardizált felvezetésekkel kezdődik minden egyes fejezet, tanulmánykötetekhez hasonlóan épül fel, annak ellenére, hogy nem különböző szerzők munkáiból áll össze a mű. Ezáltal az egyes fejezetek bevezetői nagyon sokszor önmisméltóek, a globális demográfiai trendeket, a városokat érintő kurrens változásokat több alkalommal felvázolják a szerzők, akárcsak az urbanizációs hajtóerőket (drivereket). A technokrata megközelítés erősen áthatja a szerzők által leírtakat, amelyeket vizuális elemek, illusztrációk nem színesítenek.

A könyv könnyen emészthető nyelvezete, tematikájának széles spektruma miatt akár laikusok számára is ajánlott, mivel átfogó képet szolgáltat az okosváros-koncepciót illetően. Tudományterülettől függetlenül a városkutatással, városfejlesztéssel foglalkozó kutatók és hallgatók részére egy kiváló kiindulópontot, alapozó tudást jelent a könyv ismeretanyaga.

SZALAI ÁDÁM – FABULA SZABOLCS

KUBASSEK JÁNOS – FEKETE-MÁCSAI ANETTA (szerk):
A Kárpát-medence földrajzi egysége
– **Trianon a geográfia tükrében, a história mérlegén**
Magyar Földrajzi Múzeum, Erd, 2022. 346 p.

Ez a kötet a Magyar Földrajzi Múzeumban 2020. 09. 08-án, a trianoni diktátum 100. éves évfordulóján megtartott tudománytörténeti konferencián elhangzott 20 előadás és az ott megrendezett „TRIANON 100” című kiállítás anyagát mutatja be. A kötet már a címében is egyértelműen utal a Kárpát-medence páratlan földrajzi egységére. Ez a cím önmagában erre a cáfolhatatlan tényre, a szinte egyedülálló földrajzi egységre irányítja az egykori döntéshozók figyelmét. A konferencia előkészítését alapvetően megnehezítette a Covid járvány, ám ennek dacára a rendezők és a felkért előadók kiválóan oldották meg feladatukat. Az előadók valamilyen kiemelték és hangsúlyozták: Trianonban 100 éve nem békekötés, hanem a győztesek egyoldalú diktátumának kihirdetése történt, amelynek célja egyértelműen a háborúban vesztes Magyarország lehető legnagyobb mértékű megbüntetése és megalázása volt. Ugyanis a vesztes országok – Németország, az Osztrák-Magyar Monarchia, a Török Birodalom – feldarabolása kizárólag a győztes antant hatalmak érdekeit szolgálta. A győztesek döntéseinél a saját érdekeik mindig megelőzték az érintettek által felvontatott (pl. etnikai) jogos észérveket (lásd az etnikai alapokon készített Vörös Térkép bemutatása), vagyis az új határok kijelölése egyetlen esetben sem etnikai alapon történt.

A konferencia és a kötet sikerét, komplexitását egyértelműen jelzi, hogy a geográfia és a társtudományok – a geológia, a demográfia, a hidrográfia, a néprajz, a térképészet, a diplomácia történet, a történelem – jeles hazai és külföldi tudósainak összefogása páratlan alkotást eredményezett. Az előadók valamennyien mélyreható elemzésekkel a trianoni tragédia súlyos negatív következményeire mutattak rá. Ennek során a Kárpát-medence természeti jellemzőiről, felosztásáról, a különböző felszíni formákkal rendelkező kis-, közép- és nagytájak, valamint a felszín fejlődését befolyásoló, a mai gazdasági és társadalmi viszonyokra pozitív, vagy negatív hatást gyakorló vízhalózati nélkülözhetetlen szerepét DR. SZABÓ JÓZSEF, a Debreceni Egyetem professzora mutatta be. A Magyar Földrajzi Múzeum igazgatója, DR. KUBASSEK JÁNOS részletesen ismertette a TELEKI PÁL és

munkatársai (CHOLNOKY JENŐ, FODOR FERENC, KOGUTOWICZ KÁROLY, LITTKÉ AURÉL, BÁTKY ZSIGMOND) által a román megszállás közepette szerkesztett ún. Vörös Térkép megszületésének rendkívül nehéz körülményeit. Ezt a térképet a magyar küldöttség vezetője, APPO NYI ALBERT a párizsi békekonferencián bemutatta a döntéshozóknak, ám annak – a győztesek által előzetesen egyeztetve elkészített és jóváhagyott diktátuma miatt – a döntéseknél semmilyen pozitív eredménye nem volt. A külföldi kitekintést DR. GYURIS FERENC, DR. VÁSÁRY ISTVÁN, DR. MAGYARICS TAMÁS és DR. JESZENSZKY GÉZA tanulmánya érzékelteti, hogy a német, az angol, az amerikai, a török és a japán források mennyire fontosak a Trianon-kérdés eddig ismeretlen vonatkozásainak megismeréséhez: pl. az új határvonalak kijelölésénél a főleg gátlástalan francia elképzelésekkel szemben, azoktól mérsékeltebb amerikai javaslatok is elhangzottak a győztesek megbeszélésein. Értékes előadás hangzott el DR. DOMANICZKY ENDRÉTŐL a diktátum következtében az Ausztráliába és az Új-Zélandba kivándorolt honfitársaink, valamint DR. PUSZTAI GÁBORTÓL a Hollandiába került háborús árvák sorsának alakulásáról. Külön ki kell emelni DR. VÁSÁRY ISTVÁN tanulmányát, aki a Törökországot sújtó sevresi béke (1920. 08. 10.) török részről történt határozott elutasításáról, majd a sikeres felszabadító háború eredményeként a svájci Lausanne-ban megkötött újabb békéről (1923. 07. 24.) tartott előadását.

A trianoni diktátum az egész magyar népre rendkívül súlyos negatív hatást gyakorolt, amely nemcsak a napi politikában, hanem az szinte minden egyén és intézmény életében meg is nyilvánult. Az utóbbira kiváló példa, hogy a Kossuth Lajos Gimnázium (Cegléd) életében, működésében milyen konkrét változásokat és hatalmas károkat okozott a diktátum és a román megszállás, amelyről a gimnázium ny. igazgatója, DR. KÜRTI GYÖRGY tartott korabeli dokumentumokra támaszkodó előadást. A Magyar Hísekegy című vers minden sora magyar haza megcsontítóiról szól, annak neves költőnőjéről, PAPP-VÁRY ELEMÉRNÉRŐL (1881–1923) DR. PAPP-VÁRY ÁRPÁD tartott előadást.

DR. JESZENSZKY GÉZA, volt külügyminiszter és nagykövet előadásában hangsúlyozta: Trianon nemcsak hazánkra, hanem egész Közép-Európára tragikus következményekkel járt, hiszen százezrek menekültek el az etnikai diszkrimináció miatt, s ennek okán súlyos, évtizedeken át tartó szembeállítások alakultak ki több érintett állam között.

DR. IZSÓ ISTVÁN értékes tanulmányát a kórházi ágyán írta meg, ám halála miatt az előadását nem tarthatta meg. DR. TÓTH ÁLMOS a magyar földtan 1920-1945 közötti történetéről tartott előadást, aki a kötet bemutatása után néhány nap elteltével meghalt.

Trianon kapcsán alapvetően megállapítható: kizárólag a nagyhatalmi érdekek domináltak hazánk határainak kijelölésénél, s szinte ugyanaz ismétlődött meg a párizsi béke megkötésekor (1947) is. A két diktátum közötti különbség: Párizsban a nyugati hatalmak hazánk számára pozitív határmódosításra tett javaslatait a Szovjetunió azonnal megakadályozta, s éppen emiatt

akkor és ott a döntéshozók nem változtatták meg – a pozsonyi hídfőhöz csatolt három falu (Oroszvár, Horvátjásfalva és Dunacsúny) területével tovább csökkentett – trianoni határokat.

A sokféle ábrát, grafikont, fotót, táblázatot és térképet tartalmazó, a Magyar Földrajzi Múzeum igényes gondozásával szerkesztett könyv – az informatív kiállítás anyagával együtt – sokirányú új információival úttörő módon kapcsolódik a könyvtárnyi terjedelmű szakirodalomhoz. Az angol fordítás DR. DOMANICZKY ENDRE, a nyomdai előkészítés PÁLFI ANNA, a térképek szerkesztése GULYÁS ZOLTÁN, a kötet szerkesztése DR. KUBASSEK JÁNOS, FEKETE-MÁCSAI ANETTA, LEVICZKI ANITA és PUSKÁS KATALIN együttes munkája. A kiadását a Nemzeti Kulturális Alap támogatta. Ez a reprezentatív kötet nemcsak szakmai köröknek, hanem a nemzeti tragédiánkat okozó, a Trianonban aláírt – nem békeszerződés! – diktátum iránt valamennyi érdeklődőnek méltán ajánlható.

DUSEK LÁSZLÓ

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Földrajzi Társaság tudományos folyóirata

Geographical Review • Geographische Mitteilungen
Bulletin Géographique • Bollettino Geografico • Географические Сообщения

Főszerkesztő / Editor-in-Chief

JENEY LÁSZLÓ

Főszerkesztő helyettesek / Deputy Editors-in-Chief

EGEDY TAMÁS (felelős szerkesztő / Managing editor), BOTTLIK ZSOLT

Szerkesztők / Editors

HORVÁTH GERGELY, KOVALCSIK TAMÁS, KŐSZEGI MARGIT, PAPP SÁNDOR
CSAPÓ JÁNOS (külkapcsolati menedzser / Manager for internationalisation)

Szerkesztőbizottság / Editorial Board

VEIT BACHMANN (DE), BENEDEK JÓZSEF (RO), DÁVID LÓRÁNT DÉNES,
DOMBAY ISTVÁN (RO), FÁBIÁN SZABOLCS, FODOR GYULA (UA),
GYŐRI RÓBERT, IONEL HAIDU (FR), ILLÉS SÁNDOR, STEVEN JOBBITT (CA),
KOZMA GÁBOR, LÓCZY DÉNES, PETER LUGOSI (UK),
MÉSZÁROS MINUCSÉR (RS), MUCSI LÁSZLÓ, SZABÓ GYÖRGY, TIMCSÁK GÉZA (SK),
TÍMÁR JUDIT, LADISLAV TOLMÁČI (SK), THOMAS M. WILSON (US, IE)

Tudományos Tanácsadó Testület / Scientific Advisory Board

ALEXANDR ARTEMYEV (KZ), MARIUSZ BARCZAK (PL), BARTA GYÖRGYI,
BELUSZKY PÁL, JÜRGEN BREUSTE (AT), BUJDOSÓ ZOLTÁN,
CENTERI CSABA, CSORBA PÉTER, DÖVÉNYI ZOLTÁN, FRISNYÁK SÁNDOR,
GRAŻYNA FURGAŁA-SELEZNIOW (PL), GÁBRIS GYULA, GÁL ZOLTÁN,
GYÖRGY OTILIA (RO), HUFNÁGEL LEVENTE, DORINA CAMELIA ILIEȘ (RO),
KERÉNYI ATTILA, BLAŽ KOMAC (SI), JOANNA KOSMACZEWSKA (PL),
KOVÁCS KATALIN, KOCSIS KÁROLY, KOVÁCS ZOLTÁN, MARI LÁSZLÓ, MEZŐSI GÁBOR,
MICHALKÓ GÁBOR, LADISLAV MURA (SK), PAJTÓKNÉ TARI ILONA, PAP NORBERT,
PAPP-VÁRY ÁRPÁD, MARIA PARADISO (IT), PENKSZA KÁROLY,
SZILÁRD LEHEL POSZET (RO), PROBÁLD FERENC, ANTON VAN ROMPAEY (BE),
MIHAELA SIMA (RO), PARIKSHAT SINGH MANHAS (IN),
SZABÓ JÓZSEF, SZABÓ SZILÁRD, SZILASSI PÉTER, TÓTH GÉZA, TARDY JÁNOS,
VARAJTI KÁROLY, MAREK WIĘCKOWSKI (PL)

A Földrajzi Közleményeket az alábbi adatbázisok indexelik:
Földrajzi Közlemények is abstracted/indexed in: EBSCO Information Services,
Ulrich's Periodicals Directory, Index Copernicus International, Crossref.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 45. Telefon, fax: (06-1) 309-2683
E-mail: kozlemenyek@foldrajzitariarsag.hu. Honlap: www.foldrajzitariarsag.hu
Az MTA X. Földtudományok Osztályán kiemelt státuszba sorolt folyóirat.

TARTALOM / CONTENTS

Értekezések / Studies

GYURIS FERENC–GYŐRI RÓBERT: A Magyar Földrajzi Társaság első évtizedei: célok és nemzetközi kapcsolódások / The early decades of the Hungarian Geographical Society: goals and international links	233
GÁBRIS GYULA: A Magyar Földrajzi Társaság a rendszerváltás idején / The Hungarian Geographical Society in the years of the change of regime	250
SIPOS FANNI–TÓTH BÁLINT ZOLTÁN: Rozsdából sör? – A volt Dreher Sörgyár területének megújulását akadályozó tényezők / A beer district from rusty land? Revitalisation's limitations and gaps at the old breweries of Kőbánya	258
PÁL VIKTOR–FABULA SZABOLCS–LADOS GÁBOR–ILCSIKNÉ MAKRA ZSÓFIA–BOROS LAJOS: Elméletek és megközelítések az egészségügyi szakemberek migrációjának földrajzi vizsgálatában / Theories and approaches in the geographical research of the migration of health professionals	276
LOSONCZY ANNA KORNÉLIA–ORBÁN ANNAMÁRIA–BENKŐ MELINDA: Öt kelet-közép-európai főváros központrendszerének összevetése fejlesztési terveik alapján / A comparison of the system of centers in the urban development plans of Central and Eastern European capitals	298

Krónika / Chronicle

A Földrajzi Társaság ikonikus folyóirata – A Földgömb – GÁBRIS GYULA	315
In Memoriam Szabó József (1822–1894) – HÁGEN ANDRÁS	317

Könyvismertetés / Book review

Zaheer Allam–Yusra Raisah Takun: Rethinking Smart Cities – SZALAI ÁDÁM–FABULA SZABOLCS	319
Kubassek János–Fekete-Mácsai Anetta: A Kárpát-medence földrajzi egysége – Trianon a geográfia tükrében, a história mérlegén – DUSEK LÁSZLÓ	323

TÁMOGATÓINK

Kiadja a MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG
A Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Tudományos Akadémia,
az Emberi Erőforrások Minisztériuma
és a Petőfi Kulturális Örökség támogatásával

A kiadásért felel: Jeney László
Tördelés és nyomdai előkészítés: AB OVO Stúdió Kft.

Borítóterv: Liszi János
Nyomdai kivitelezés: Heiling Media Kiadó Kft.

Telefon: (06-1) 231-4040

Készült 300 példányban

HU ISSN 0015-5411